

UNIVERZA EDVARDA KARDELJA
V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO

D2643

3-4

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

LETNIK XLI
MAREC-APRIL 1989

Mimi Malenšek
VČASIH PIŠEM STIHE...

Ciril Dekval
SPOMINI NA KOČEVSKO OKROŽJE

Ciril Bergles
ODPRTO PISMO LJUBLJANSKEMU ŠKOFU G. LENIČU

dr. Tone Ferenc
NEOBJAVLJENI ČLANEK DOMOLJUBNEGA DUHOVNIKA

Milica Strgar
ŠKOF ROŽMAN NE ZASLUŽI NOBENIH ČASTI

dr. Iztok Durjava
SOCIALNOKRITIČNA LIKOVNA UMETNOST NA SLOVENSKEM

dr. Milica Kacin-Wohinz
VLOGA KATOLIŠKE CERKVE PRI ZAŠČITI JUGOSLOVANSKE MANJŠINE V FAŠISTIČNI
ITALIJI (1920–1940)

dr. Dušan Nečak
JUGOSLAVIJA IN ANŠLUS

O c e n j u j e m o

dr. Božidar Jezernik
ROMANTIČNI ŠARM SVOBODE

USTANOVITELJ REVIJE

republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije, Ljubljana, Vrtača 11

REVIJO IZDAJA

Založba Borec, Ljubljana, Miklošičeva 28

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

IZDAJATELJSKI SVET

Jože Artnak, mag. Vida Deželak, France Filipič, Martin Ivanič, Albert Jakopič, dr. Božidar Jezernik, Vladimir Kavčič (predsednik), Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Bogdan Osolnik, Janez Vipotnik, dr. Miro Stiplovšek

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, dr. Božidar Jezernik, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

OBLIKOVANJE IN TEHNIČNA UREDITEV

Darja Cjuha

LEKTORICA

Sonja Likar

TAJNICA

Mira Puntar

CENA

Polletna naročnina 35.000 dinarjev, enojna številka 6.000, dvojna številka 8.000 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-310514 (revija Borec)

NAKLADA POSAMEZNE ŠTEVILKE

1700 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/1 – poštni predal 203, telefon 320 486

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12. ure

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25a

Oproščeno prometnega davka

po pristojnem mnenju Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

Imo. št. 28277/89

POEZIJA

<i>Mimi Malenšek</i>	Včasih pišem stihe...	299
----------------------	-----------------------	-----

SPOMINSKO PRIČEVANJE

<i>Ciril Dekval</i>	Spomini na kočevsko okrožje	319
	FOTOGRAFSKA PRILOGA	363

POEZIJA

<i>Mimi Malenšek</i>	Mojci	380
	Partizan poje	381
	Pesem o svobodi	382

AKTUALNO

<i>Ciril Bergles</i>	Odprto pismo ljubljanskemu škofu g. Leniču	383
----------------------	--	-----

DOKUMENTI

<i>dr. Tone Ferenc</i>	Neobjavljen članek domoljubnega duhovnika	386
------------------------	---	-----

AKTUALNO

<i>Milica Strgar</i>	Škof Rožman ne zasluži nobenih časti	391
----------------------	--------------------------------------	-----

<i>dr. Iztok Durjava</i>	Socialnokritična likovna umetnost na Slovenskem	393
--------------------------	---	-----

DVE KULTURI ZA EVROPO JUTRI

<i>dr. Milica Kacin-Wohinz</i>	Vloga katoliške cerkve pri zaščiti jugoslovanske manjšine v fašistični Italiji (1920–1940)	437
--------------------------------	--	-----

50 LET ANŠLUSA

<i>dr. Dušan Nečak</i>	Jugoslavija in anšlus	444
------------------------	-----------------------	-----

	OCENJUJEMO	451
--	------------	-----

<i>dr. Božidar Jezernik</i>	Romantični šarm svobode	472
-----------------------------	-------------------------	-----

	AVTORSKI SINOPSIS	476
--	-------------------	-----

<i>Uredniško sporočilo</i>	Pojasnilo	480
----------------------------	-----------	-----

POEZIJA

Ciril Bergles T e r m o p i l e
Leonida
Tisti, ki so padli
Tisti, ki so se vrnil
Efialtesova vrnitev

PROZA

Janez Švajncar Partizansko dete
Zbrisana sled
Spomin
Zemljevidna karta
Zaznamovan

PRISPEVEK K ZGODOVINI NOB IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

Ivka Križnar Iz zgodovine partije in delavskega gibanja
na Gorenjskem (1926–1941)
FOTOGRAFSKA PRILOGA

PRISPEVEK K ZGODOVINI NOB IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

Zdenko Zavavlav Diplomacija v gozdu

ŽRTVE DRUGE SVETOVNE VOJNE – OKROGLA MIZA

mag. Zdenko Čepič Besede za uvod
Jože Dežman Pravica do smrti
Milica Strgar Nekaj pogledov na skoraj 45 let slovenskega
političnega begunstva
mag. Damjan Guštin Gradivo Komisije za ugotavljanje zločinov
okupatorja in njihovih pomagačev kot podlaga
za proučitev žrtev med drugo svetovno vojno
na Slovenskem
Vladimir Kavčič Človek kot žrtev zgodovinskega dogajanja

(V razpravi so sodelovali: *dr. Ferdo Gestrin,*
dr. Božidar Jezernik, Tone Kebe,
Zdravko Klanjšček, dr. Janko Kostnapfel,
mag. Boris Mlakar in Ivo Zajdela.)

PRISPEVEK K ZGODOVINI NOB IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

Aleš Gabrič O dnevu otvoritve največje partizanske likovne
razstave

Včasih
pišem
stihe...

MIMI MALENŠEK

Spoštovana tovarišica urednica,

povabili ste me k sodelovanju – hvala. Tokrat kot pesnico. Prav lahko ne bo. Sicer zame ne velja znani izrek, da so pisatelji sami »spodleteli« pesniki – ker nisem lezla na pesniške stopničke, mi tudi ni moglo spodleteti. Ljubim pa poezijo, tako kot ljubim tudi glasbo ali slikarstvo, kiparstvo ali vrhunsko arhitekturo, a to je pač moja privrženost umetnosti, ki je zame, da se izrazim banalno, legitimacija človeškega duha tudi v časih, ko se zdi, da s svojim nerazsodnim ravnanjem negira samega sebe. A da ne bi zašla v modrovanje ali bog ne daj celo v moraliziranje – torej, ljubim poezijo, berem je več in raje kot prozo, s katero sem že prezasičena, verzov pa sem napisala bore malo. Pravzaprav največkrat samo, da bi komu ustregla. Tako kot na primer nekoč libreto in songe za svoj čas popularno opereto Srce nikdar ne laže, da izpolnim željo soseda in bližnjega znanca, glasbenika in profesorja Cirila Preglja, ki bi bil rad imel opereto za svojo sedemdesetletnico. Tej ganljivi želji se nisem mogla upreti in čeprav brez slehernihkušenj na tem področju, se mi je to nekako posrečilo. Nisem še pozabila muk ob meni docela neznanem postopku, ob iskanju besedila za glasbo, ki jo je imel komponist že pripravljeno, in kako mi je te melodije tolikokrat preigral na klavir, da so začele dobivati vsebino in se je ob tem polagoma v meni oblikovalo besedilo, in vendar sem tega vesela tudi še zdaj, ko se na njegovem grobu že nabirajo desetletja, in se spomnim tega vselej, kadar slišim na radiu spet katero od njegovih požlahtnjenih priredb naših narodnih pesmi. In podobno je bilo tudi s prvomajsko Svetli kresovi, le da takrat nisem jaz reševala glasbene uganke, marveč so trije znani komponisti z glasbo oživili moj tekst.

Tako je z mojim pesnikovanjem. Zmeraj nekaj priložnostnega. To velja celo za tiste moje pesmi, ki so, ne vem kako, s partizanskega ozemlja po vojni prišle v arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, kjer so jih pred leti odkrili in nato dolgo iskali avtorico, skrito pod psevdonimom Miška, dokler iskalke, študentke slavistike, tedanja kurirka ni napotila na moj naslov. Ker ste želeli tudi kakšno pesem od tistih devetih iz let narodnoosvobodilnega boja, vam pošiljam tri, pretipkane s fotokopij. Take so v originalu in priznam, da sem bila vesela tega, da razodevajo duha tistega časa, da pa izrazno vendarle niso zastarele. Čas njihovega nastanka prejkone sega v drugo polovico 1944. To sklepam tudi po nekaterih stihih v Pesmi o svobodi, ki se nam je takrat zdela otipljivo blizu, zato ti stihii zvenijo že zelo optimistično. Tisti čas, ki ga večina na svojo srečo – in zadnje besede bi najraje podčrtala – ne pomni več ali se ga le medlo spominja ali pa je zanj le še saga o nekem času na zgodovinski prelomnici – je zlasti na nemškem okupacijskem ozemlju imela slovenska pesem vrednost in pomen, ki si ju danes težko zamišljamo. Izjemen pomen v izjemnih okoliščinah. Preprosta pesem, ki je žalovala, obtoževala in bodrila – pesem za današnjo rabo, kot je zapisal Župančič, čeprav nas na Gorenjskem ta klic ni dosegel. Torej spet neko – takrat zgodovinsko naključje.

Tudi pesmi, ki jih prilagam, so bolj ali manj na papir vrženi drobci, impresije, moja občutja, priložnostno napisani stihii, brez pesniških pretenzij. Nikoli niso bile namenjene za objavo, pravzaprav so iz moje zasebne zbirke. Nastajale so v sedemdesetih letih – vsaj tele – v Funtani pri Poreču, kjer sem preživela veliko lepih poletij, ali v urah tišine v Ljubljani. Pravzaprav so docela nesodobne, nikakršna hermetična, enigmatična poezija in tudi ne iz zvrsti angažirane poezije, torej ne pesmi »za današnjo rabo«.

Če jih želite objaviti – prav. Če ne, tudi prav. Tako in tako bi nekaj razkrile samo redkim, ki jih morda zanima intima pisateljice, ki se v svojih prozih delih rada loteva »vročih« tem.

Lep pozdrav!

Ljubljana, 28. septembra 1988

Mimi Malenšek

Včasih pišem stihe.

*Morda, ker je mesec
velik in svetel.
Ker ljudje umirajo
v nočeh polne lune.
Ker zanje ni pomladnih trav
ne oljk
ne zvezd.*

*Pišem stihe,
ker smo ljudje kot morje,
ki mu pravimo veliko, svobodno morje,
a svojemu gibanju
ne določa samo smeri.*

*Pišem stihe,
ker je vse relativno,
odkar je človek
(shizoidna gola opica,
povrh z bolnimi jetri)
določil sebe
(kot Karl Vélíki svojo v železo
obuto nogo)
za merilo vseh stvari.*

*Od takrat beseda ni beseda
in vino ne vino
in kri ne kri.
Nič ni, kar je bilo.
Kri je vino ali voda,
voda je vino in je kri.
Volk je ovca,
ovca vampir.*

*In vsak je svoj bog
in svoj angel pokončevalec.*

*Vse je in ni
v času, ko truma golih opic
na vsem planetu
pleše ples zmagovalcev.*

*Včasih pišem stihe,
ker nisem sebi merilo
vseh stvari.
In ker me je strah
in se sprašujem,
koliko je na planetu še
ljudi.*

Stihi

*Nedeljskega popoldneva v maju
ure so samotne in tihe.
Nič se ne zgodi.
Le ura bedi.
Glas kukavičji mi naznanja,
da spet je proč četrť,
četrť,
da čas drobi me, kot morje obalo
v Funtani, tam, kjer liže sivo skalo.*

(O, kdo ve, koliko ga je še ostalo?)

*Posedam med pohištvom starožitnim.
Posedam med spomini s svoje poti.
Nihče ne pride, nič miru ne moti.
Anturije cvet je zagorel,
zeleni figovec v glini raste
in lice Fragonardove device
nad beli list se sklanja pesmarice
(poceni kopija, a kaj se hoče),
nebo pred oknom, malo, da ne joče.*

*Nedelja v maju. Tam, v Dolenji vasi,
nekoč je jablana cvetela ...
(Bila je stara, za smrt dozorela,
že trhla vsa, je vendar še živela,
morda samo, da senco bi dajala
mizi in klopi, kjer sem jaz sedela.)
Z brega mi je dišal grenki oreh.
V belem cvetju marabele
čebele so svoj raj imele.*

*Kako je bil moj svet prostran!
Še ptičji let ga ni premeril!
O, pokrajina mojih sanj!
Pomladni sončni dež zlatil
je polja in temne dobrave,
od Kamniških planin tja do Triglava
vrhov še v maju zasnežene glave ...
In spodaj Bistrica in mlini!
Oh, pusti, to so le spomini.*

*Ostala je tesnoba sobe male.
V tišino kukavice klic zveni,
naznanja,
da čas se moj drobi.*

*Nad sivimi strehami
večer k meni hiti.*

Samota

*Mlada žena
mi je prinesla v dar
perunike.*

*Tu je sedela,
vpraševala,
poslušala,
v moder zvezek si pisala
(za diplomsko nalogo).*

*Morala je z menoj
v čas, ki ga davno več ni,
iskat obraze, ki jih ni
(če so sploh kdaj bili!).
Morala je z menoj
v mojo vero izžgano,
v grobnico mojih upov,
v bitje polnočnih ur,
v moje čakanje jutra.*

*Morala je z menoj na Klek
v nori ples z nečim,
kar ni bilo
in ni
in nikdar ne bo.
(Le privid je.)*

*Občudovala me je,
ker so moje bose noge
plesale po žerjavici,
ker so moje gole roke
lomile trnje,
ko se je rojeval privid.*

*Mlada žena mora okusiti
strup mojih razočaranj.
Prinesti mora okus
za odkupnino,
da bi jo spustili
čez prag prihodnosti.
(Ne vem, zakaj jo mučijo z menoj.)*

*Mlada žena ima dom in moža,
deklico ima z lepimi očmi.
Tudi sama ima lepe oči.
Za mlado ženo ni strup čarovniških noči.*

Zanjo so perunike.

Perunike

*Nekega večera
sem stopila z balkona
čez prag tihe sobe
kot čez mejo ločnico.*

Zaprta sem vrata za seboj.

*V meni je bil šum morja,
poletno sonce,
školjčna bisernina.
V meni so bila obzorja
brez kraja.*

*Pred balkonom je bila megla
jesenske noči.*

*Zaprta sem vrata.
Stopila sem v blede luč.*

*Moja soba me je sprejela.
dolgo je čakala name,
popotnico od daleč.*

*Vedela je, da pridem,
da pridem na jesen.*

*Biserne školjke so se zdrobile,
drobci mi režejo v srce.*

*Zaprta sem vrata
za svojim poletjem.*

Zapri vrata za poletjem

*Luč je uklenjena v železne rešetke.
Sonca akvarelov ne dajo si vzeti
prostosti.
Prostosti velikih magov
za veliko čarovnijo.*

*Njih žarčni prsti
z rahlim dotikom
kaos prečarajo v svet.*

*V svet zelenih trav,
rdečih zvonikov,
rjavih stogov,
spečih čolnov na tihih vodah,
v svet drevesnega plesa
v deželi vetra.*

*Dragulje oči pričarajo,
akvamarinsko modrih,
ahatno rjavih,
srebrno sivih.
In obraze mož,
nasmeh žena,
resnobo deklic v školjki
velikih pričakovanj.*

*Hodim med sonci,
med spečimi čolni...*

*Hodim skozi čarovnijo
odprte bisernice
teme rešenega sveta.*

*V Belih grotah,
v majhnem zalivu
(morje ga je izdobllo v živo skalo)
se je zibal na valovih
siv ribiški čoln.*

Čoln barbe Marka iz Funtane.

*Po brinovi gmajni
sem prihajala k čolnu.
Sonce belih dni
in sence večera
so polzeli čez naju.*

*Čoln je imel morje,
mrežo in vesla,
barbe Marka steklenico s črnim vinom.
Imel je srebrnoluske ribe.
Imel je modre in črne valove
in boje z viharji.*

*Jaz sem imela breg,
rdečo zemljo in sive oljke,
pesem škržatov v trtju,
seno zelene murve
in sanje o sreči na koncu zlate ceste
za na stežaj odprtimi vrati.*

*Ladje so šle svojo pot.
Galebja krila so merila morske milje.
Čoln in jaz sva sanjala.
Brez besed sva si pravila
sanje.*

*Neke črne noči,
ko so ugasnile vse luči na obrežju
(še luč svetilnika tam na otoku),
je pod križajočimi se bliski
val raztreščil v Belih grotah
barbe Marka sivi čoln.*

*Zjutraj je morje vrglo na breg
naplavino ranjenega lesa.*

Mrtev čoln.

Mrtve sanje.

Balada o čolnu

*Pravijo, da je preveč golobov.
Pravijo jim leteče podgane.
Pravijo, da ni dobro,
če golobi sedajo na strehe,
na tlak,
na frančiškanske stopnice,
na Prešernov spomenik
in Valentinu Vodniku na glavo.*

*Pravijo, da leteče podgane
skušajo uničiti Ljubljano
in Benetke in Trst in Hamburg
– vsa mesta pod soncem.*

*Pravijo, da je strašansko slabo,
ker stara gospa na Florjanski cesti
vsak dan odpre okno
in krmi golobe.
Pravijo, da se golobja jata
ob dvanajstem udarcu ure v zvoniku
zbere pod oknom stare gospe
polnoštevilno kot abonenti
v Ljudski kuhinji.*

*Pravijo, da jim je treba dati strupa.
(A to je prepovedano! Sic!)*
*Pravijo, da jim je treba dati golobnjake,
da bi uničili golobji zarod,
še preden bi lupino prekljuval.*

*Pravijo, da je potreben
NUMERUS CLAUSUS za golobe.
(Zakaj ne? Saj živijo med ljudmi?
Zakaj golobi bi bili izjema?!)*

*Pravijo, da bo bolje,
ko bo manj golobov,
za Prešerna in Vodnika,
za frančiškansko stopnišče,
za Ljubljanski grad,
za travo in strehe,
za mestni tlak,
za moj balkon.*

*Samo stara žena na Florjanski cesti
bo nesrečna,
ko bo ob svoje zveste abonente.
In otroci, ki tekajo
po parku za golobi.*

(A vsem ustreči pač res ni mogoče.)

Numerus clausus za golobe

*Pred mojim oknom je ples.
Zeleni ples
belih brez,
bakreno rdeči ples
leskovih grmov.*

*Golob se je zapeljal mimo,
sled srebrne ptičje peruti
se je vrisala vame.*

*Pred mojim oknom je igra vetra z listjem,
s soncem,
z nebom in oblaki.
Kmalu bo svet kot siv pastel.
(Kakor pokrajina mojih sanj.)
Veter je močan,
vse bolj močan,
močan kot čas.*

Deževje prinaša.

*Drevi ne bo mesečine.
Drevi bo po svetilkah,
po travi in brezah,
po leskah in pesku
dež šumel.*

*Drevi bo dež
potrkal na moje okno
in mi v molu pel
serenado.*

*V pesmi ne bo zazvenel
noben glas mojega maja.
Mojih majskih dni dež je odšumel.
Z vetrom je odšel.*

*Z močnim vetrom,
nepremagljivim,
s silnim imenom: Čas.*

Pred dežjem

*Ko dež šumi
sva sama
moj obraz in jaz.*

(Na steni se krinka praši.)

*Nobenega O, dober dan,
zares lepo, da ste prišli!
Bi konjak, viski?
Se vam zdi, da je morala
res na psu?
Da je politika zanič?
Da je umetnost vzel hudič?
O kam, le kam je vse prišlo!*

*Nobenega O, dober dan,
zares lepo, da ste prišli!
Bi konjak, viski?
Oh, kako?
Kaj pravite? Saj ni mogoče!
Tako hudo pa že ne bo!
Naš svet je zbor še kar ubran,
kak disakord se utopi
v mogočni himni naših dni.
Če bi ne bilo Janezka,
sosedovega paglavca,
ki tlači nam zeleno travo
in uničuje nam naravo
(to je vprašanje ekološko!),
kako bi lep in zdrav bil svet!*

*Ko dež šumi,
nikogar k meni ni.
Sama sva – jaz
in moj obraz.
Na steni se krinka praši.*

*Stara gospa v črnem
je prišla k meni na kavo.*

*Morala sem priti, je rekla,
moj glas je doma brez odmeva.
Moj rajni je bil moj odmev.
Tih odmev,
ko je sedel,
potrpežljiv in bel
(že osmi križ si je nakladal),
zamaknjen v zbirko svojih znamk
in včasih v televizijski program,
morda v spomine, a kako naj vem?
O tem mi res nikoli ni govoril.*

*(Spomini: štirideset let
v taisti ustanovi. Za slovo
– ne, ne omega ure –
bilo bi predrago
za ustanovo.
Plaketo je dobil
na tiskanem obrazcu
in kaligrafsko vpisano ime.
Okvir in steklo – to se že dobi,
za to naj slavljenec sam poskrbi.
– Plaketa še zdaj ne visi. –
In potlej k štiridesetim dodal
je še pet let; to se honorira.
Denar, veste, na tleh se ne pobira.
Še kaj? – Oh, to bo skoraj vse.
In, kajpada, on bil je moj odmev,
tihi odmev mojega glasu.)*

*Nato je šel v bolnišnico umret,
kot se spodobi za moža njegovih let,
ponižnega in z majhno pokojnino.
Ko zanj prišla je ura
napis na vratih
OBISKI DO NADALJNJEGA PREPOVEDANI
in spodaj pojasnilo
zara di gripe
Takšen je ukaz.*

*Odhod brez slovesa.
(Ob tem me še danes jok stresa.)*

*Pogreb. (Vse žive dni
je bil nekje na robu. Zdaj pa cvetje,
zvonovi, petje in
Blagor mu, ki se spočije.
Zares slovesno je bilo,
a žal ni vedel za to.)*

Zapuščinske razprave ni bilo.
 Kaj bi le delili?
 Prav malo je po njem ostalo.
 Plaketa (v predalu),
 ponošena suknja (za Rdečega križa nabirko)...
 Meni je po njem ostal le molk.
 (A z molkom se sodišče ne ukvarja.)
 Njegov veliki,
 njegov mrtvi molk.

Ne morem govoriti štirim stenam,
 ki ne vračajo odmeva.
 Morala sem priti,
 da bi nekdo
 nekdo
 NEKDO
 nekdo živih slišal moj glas.

Da bi ga sprejel vase.
 Da bi bil moj tihi odmev.

*Funtana je ostala
brez svojih lastovk.
Kot iskreči se oblak
so šle za soncem
čez morje.
Lastovke gredo zmeraj za soncem.
Lastovke zmeraj ujamejo sonce.*

*Jaz bi šla za soncem,
a nimam lastovičjih kril.*

*Prepozno sem prišla na Puntico,
sonce je odšlo za morje,
le svetlobo je pustilo,
svetlobo na valovih mehkih,
ki zdaj božajo obrežje.*

*Svetlobo v barvah,
ki jim ne vemo imena.*

*Stala sem na pomolu
in zbirala svoje srce,
raztreseno
po mnogih vzporednikih.*

*Največ ga je ostalo
v sajasti kuhinji z ognjem
svetlim, mrmrajočim
na črnem ognjišču,
davno ugaslem,
davno podrtem.*

*In rubini srca v Funtani,
o, koliko rubinov,
žareče rdečih
za poletja, ko so utrinki dežili
skoz gosto listje murv!*

*Za nepozabne noči.
Za dež utrinkov.
Za pesem škržatov.*

Za odbegle dni.

*V meni je domotožje.
V meni je žalost za srcem,
razbrizganim
kot rubini.*

*Rada bi zbrala rubine.
Rada bi zbrala svoje srce.
Rada bi ga imela v prsih.
Rada bi ga imela doma.*

*Za to še nimamo besed:
za srce razškrupljeno,
za srce brezdomno,
za srce v daljnih krajih,
za srce v daljnih letih.*

Čélo se igra z menoj.

*Stare bajke mi pravi
o lepih ženah,
o njih medlečih očeh
v mesečnih nočeh.
Serenado mi poje
v vonju španskega bezga.
S čipkasto mantiljo sanj me ogrinja,
z menoj se igra.*

*Kako sem mlada nocoj!
Moja ramena so bela.
Cvetje marabel je v mojih laseh,
zvezdne snežinke v mojih očeh.*

*Nekdo prihaja
po rosni travi.
Na mojih ustih
je smehljal pričakovanj.*

Čélo se igra z menoj.

*Mladi veter –
dotaknil se je mojih las.
Poljubil me je rahlo
na usta in na vrat.*

Čélo se igra z menoj.

*Kako nocoj so bele
vse ceste!
Kako to noč so modre
vse gore!*

Čélo se igra z menoj.

*Moje srce je skerzo,
veseli skerzo,
moje noge so skerzo,
plešejo z vetrom.*

*Plešem v vrtincu snežnega cvetja
beli svoj ples,
mlada kot breza na mesečni trati,
veter mi poje vmes.*

*Nekdo gre po rosni travi.
Srce je polno pričakovanj.*

*Roka je izpustila strune.
Roka je odložila lok.
Skopnel je cvetni sneg.*

*Na barjanskem robu
spet sem sama.
Trda luč mi bíje v obraz.*

Čélo se ne igra več z meno.

*Kdo tisto noč bi bil verjel,
da nje zimzelena mladika
bo v skledi z blagoslovljeno vodo
in bo veliko rok škropilo
s tem žalostnim dežjem nje črno krilo!*

*Pred oknom se svetlil je dan,
predzadnji majski,
svetal in lep,
ko ona tiho je odšla skozi dver.*

*Dan.
Luč.
Molk mrtvih ust.*

Za hišo zelenika

*Vso noč sva skupaj bedeli.
 Vso majsko noč tistega davnega leta
 osemintridesetega.
 Bilo je kot vigilija
 na predvečer njenega praznika.*

*Kaj lepih besedi sva to noč rekli
 o soncu,
 o pomladi,
 o visoki travi,
 s cvetjem pretkani,
 s snegom jablan nastlani.*

*Iz starega javorja klic skovirja.
 Oh, beži, ti usodni ptič,
 ti temni sel,
 znanilec si slovesa!
 – Ne, saj ni nič!
 Kdo bi se bal skovirja?
 Le luč v oknu ga vznemirja.*

*Oh, najine so bile ure
 od upanja zelene. Saj bo poletje
 visoke rži. In ječmen že klasi.
 Že kmalu zlati prah pšenice
 žanjicam bo pokrival lice.*

V vazi španski bezeg je dehtel.

*Funtana ima svoje svetle noči,
noči modrega neba,
modrega morja,
noči zlatih zvezdnih oči.*

Mesečne noči.

*Takrat v zelenju murv
do zore pojo škržati.
Poletna plima
kipi ob čereh
in ladjam boža boke.
Sivi kamen,
krive oljke,
brajde vse srebrne.
Črna žena na pragu
meče senco na zid.
Kariatida.
Od vekov
nosi krov kot steber.
Poraja zarod nov.*

Zakaj v mesečini lajajo psi?

*V pergoli veter šumi.
Na mizi
lanske trgatve
vino diši.
V vinogradih grozdje zori.
Na robu vasi
orkester hrumi.
Tuj roj
se v plesu vrti.*

Funtana molči.

*Funtana je kamen in les,
in šum morja,
pesem škržatov,
oljka, pinijska,
vino, pergola,
kruh iz peči,
ki za hišo stoji,
je glina,
rdeča prst,
glas iz lin
kamnitega zvonika,
barba in šjora,
morje in zemlja.*

Funtana spi.

Mesec nad njo bedi.

Spomini
na
kočevsko okrožje

CIRIL DEKVAL

Ciril Dekval (1893–1977), izvoljeni član SNOS na kočevskem zboru odposlancev slovenskega naroda oktobra 1943, je svoje spomine na vojni čas dokončal 25. septembra 1957. Časovno jih je razdelil na čas kočevskega okrožja, ribniško-kočevskega okrožja in notranjsko-ribniškega okrožja. Pozneje, ob ponovnem branju svojih spominov, je dodal še 5 strani dopolnil in popravkov, ki jih je za objavo vnesla v prvotno besedilo Rozalija Lukman-Barbka. Nabralo se je 62 strani spominskega gradiva. Na prvo stran izvirnega besedila je Ciril Dekval pritisnil rdečo šampiljko kočevskega okrožja Osvobodilne fronte. En izvod spominov je izročil zgodovinskemu arhivu CK ZKS, druga dva pa hčerkama Adi Krivic in Mali Drčar z željo, da ju uporabimo, ko bo primeren čas za to. Po njegovi smrti sem kopijo spominov izročila Muzeju NOB v Kočevju. Ker jih pozneje v depozitu niso več našli, sem jim izročila tudi drugo kopijo in še precej drugega spominskega gradiva.

Spomine so prebrali nekateri njegovi sodelavci ter dali ustne in pisne opombe: Marija Ančik-Jordan, Lojze Mlakar-Ljubo, Jože Kotnik, Henrik Kužnik, Matija Maležič. Med njimi je bilo tudi nekaj daljših spominskih prispevkov, in to Marije Ančik, Ivana Bratka, Ive Burger, Male Drčar-Dequal, Ivana Lavriča, Jožeta Kotnika, Henrika Kužnika, Marije Šajna-Bižal in Štefana Trobiša. Večina jih zadeva kočevsko okrožje, znatno manj pa notranjsko-ribniško. Ciril Dekval je bil namreč funkcionar Osvobodilne fronte v vseh treh navedenih okrožjih vse do osvoboditve, ko je odšel v Ljubljano. Med temi spominskimi prispevki, ki bodo objavljeni v eni prihodnjih številčk Borca, žal ni zapisov Franceta Mateta, Toneta Ožbolta in Radka Poliča. Vsi trije so se želeli pogovarjati s Cirilom Dekvalom o njegovih spominih, a jih je prehitel čas. Spomine na kočevsko okrožje Cirila Dekvala sta prebrala tudi Bogdan Osolnik in Milan Megušar-Borut. Vsem imenovanim se zahvaljujem za sodelovanje.

Menimo, da je zgodovinska vrednost objavljenih spominskih pričevanj prav v tem, da prinašajo sodbe in stališča, ki se razlikujejo od dosedanjega vedenja in mnenj o posameznih dogodkih ali jih dopolnjujejo. Ciril Dekval je sodeloval tudi z Rozalijo Lukman-Barbko pri pripravi Dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji do maja 1943, in to za okrožja, v katerih je deloval, in v pogovorih, ki jih je imela Alenka Nedog z Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani o prav teh okrožjih. Njegovi spomini so tako lahko dopolnilo k primarnim virom tistega časa.

Ada Krivic-Dequal

CIRIL DEKVAL

Spomini na kočevsko okrožje

V spominih skušam čim točneje podati razvoj dogodkov na Kočevskem od 1941 do 1945, kakor sem jih sam doživljal, s pripombo, da bodo ponekod pomanjkljivi, saj sem v tem času že marsikaj pozabil. Svoje dnevnike sem izgubil v hajki junija 1943 in ostalo mi je le nekaj zapiskov za čas od junija 1943 do novembra 1944. Moja pripoved je objektivna, brez nepotrebnega okrasjanja dejstev in dogodkov.

V KOČEVSKEM OKROŽJU

Kot učitelj sem bil oktobra 1936 z brzojavnim ukazom ministra Stoševiča kazensko premeščen v Mozelj pri Kočevju. Kočevjarji so bili takrat že močno hitlerjansko usmerjeni, vendar je bilo njihovo gibanje še v povojih in zelo tajno. Vzdušje je bilo sprva še kar znosno, a se je vedno bolj zaostrovalo. Moj predhodnik na šoli je bil hitlerjanec Friderik Högler in je bil imenovan za upravitelja slovenske osemrazrednice v Mokronogu, kar je značilno za takratni politični režim. Slovenci v mozeljski občini so sestavljali nekako 20 odstotkov prebivalstva, bili so večinoma naseljenci iz Ribnice, Loškega Potoka, Cerknice, Bele krajine in drugih krajev Slovenije. Nekateri so bili srednji kmetje, drugi kočarji, drvarji, oglarji, vozniki, tesači, učitelji, poštarji in orožniki. Njihova narodna zavest je bila različna. Več družin, ki so že dolgo bivale na Kočevskem, je pozneje potegnili s hitlerjanci in se je z njimi tudi izselilo. Slovenci smo delali v okviru Sokola in podružnic narodno-obrambne organizacije Ciril-Methodove družbe. Politično agitacijo je ponavadi bilo zaznati le nekaj dni pred volitvami. Tukajšnji klerikalci so bili brez političnega vpliva, čeprav se je župnik Škulj iz Dolenje vasi zelo trudil, da bi ga pridobili. Kočevjarji so na volitvah glasovali za tisto stranko, s katero je njihovo vodstvo napravilo kupčijo in pogodbo. S Petrom Čerom sva bila na zadnjih državnozborskih volitvah predstavnika opozicijske liste in sva nabrala nekaj glasov. Ker sem se v takratnem režimu drznil biti predstavnik opozicijske liste, me je oblast seveda spet hotela pregnati, vendar mi niso mogli dati še slabšega službenega mesta, kot sem ga imel. Za narodne pravice smo se borili tudi v cerkvi in dosegli popol-

noma slovenski obred enkrat na mesec. Ustanovili smo slovensko ljudsko knjižnico, imeli pogosto predavanja, gledališke predstave in druge prireditve. Kulturno-prosvetno delo je bilo tedaj zelo razvito.

Med kočevarji se je bolj in bolj krepilo hitlerjansko gibanje v kulturbundu. Voditelji so bili župan Ivan Schemitsch, njegov brat trgovec Karl, brezposelni učitelj Fritzel, trgovec Ernest Pangretitsch in njegov oče, župnik Jožef Erker in ponemčeni Jurkovič iz Suhega Potoka. Pogosto so se sestajali in zborovali, hodili na posvete v Kočevje in Ljubljano; do leta 1939 so vsako leto šli krošnjari v Nemčijo, k njim pa so prihajali agitatorji in kurirji iz Nemčije pod krinko predavateljev, študentov, kmetijskih inženirjev, voditeljev gospodarskih tečajev itd. Treba je priznati, da je bila peta kolona na Kočevskem razvita do popolnosti in da je imela povsod svoje vohune. Kočevarji so imeli svoje lastne ustanove in so kot finančno močan in gospodarsko vpliven faktor skušali pridobiti za svoje cilje tudi omahljivce med Slovenci.

Prepad med Slovenci in Kočevarji se je poglobljajal. Hitlerjanci so s svojo organizacijo postopoma zajeli vse, od otrok do starcev, mi pa smo tudi združili vse, kar je bilo slovenskega. Končano je tudi za omahljivce, ki so bili po potrebi danes za to, jutri za ono stran, prišel je čas odločitve.

Stalne stike s Kočevarji sem imel predvsem v okviru kulturno-prosvetnega dela med Slovenci. Vzdrževal sem jih zlasti z Jožetom Šeškom in Vekoslavom Figarjem,¹ ki je bil po vojni obsojen kot izdajalec. Ko so po Sloveniji zbirali podpise za Društvo prijateljev Sovjetske zveze, smo jih tudi pri nas zbrali veliko. Julija ali avgusta 1939 je bil pri meni sestanek študentov komunistov, ki ga je organizirala moja hčerka Ada. Govorili so o narodnoobrambnih vprašanjih. Jaz pa sem sklical sestanek vseh Slovencev naše ob-

čine o narodnostno-gospodarskih vprašanjih. Sestanka SKOJ se je poleg Ade udeležilo še 11 ali 12 mladih. Spominjam se le Borisa Kraigherja, Borisa Ziherla, Ivana Bratka, Maksa Stremeckega, Mire Ružič in Mire Tomšič. Jože Šeško in Dušan Bravničar se zaradi drugih obveznosti nista udeležila sestanka. Pri meni so bili tri dni in so se veliko pogovarjali z našimi ljudmi. Revolucionarno delavsko gibanje je že pred vojno imelo močno postojanko med rudarji v Kočevju in okoliškimi delavci. Okrajni komite komunistične partije, vodil ga je agilni in priljubljeni Jože Šeško, je imel tu sorazmerno številno članstvo, ki se je dobro uveljavljalo med štrajki, na volitvah in v delavskih društvih.

S Kočevarji smo imeli vedno ostrejšo boje, tudi v šoli sem imel vse več težav z nemškimi napisi, kljukastimi križi itd. Kočevarji so postajali čedalje bolj agresivni, začeli so nositi na pol uniforme (škorpije, črne hlače, bele srajce), imeli so redne vojaške vaje v gozdovih pri Ferdrengu in Muhi vasi. Žandarmerija je vedela za to, vendar ni mogla ničesar ukreniti.

Politični preobrat 27. marca 1941 smo še slovesno proslavili, naslednji dan pa sem bil mobiliziran v vojsko. V Novem mestu sem dočakal razpad Jugoslavije in bombardiranje novomeške šole. V civilni obleki sem se nato ponoči peš odpravil prek Straže proti Dvoru, kjer je bila moja žena. Pred gradom v Soteski sem srečal prvo skupino Italijanov, ki je prodirala od Žužemberka. Bili so bersaljeri z majhnimi tanki in kolesi. Ustavili so me, preiskali in spraševali, kje je jugoslovanska vojska. Rekel sem, da ne vem, da sem na poti videl samo civiliste. Nato so me izpustili. Do Dvora sem srečal še več takih skupin. Naslednji dan sem ostal na Dvoru, potem pa se, ker me je iskala oborožena kočevarska patrolja, umaknil v zidnico župana Antona Klinca nad Gorenjim Poljem. Na-

¹ Vekoslav Figar je bil po vojni leta 1949 obsojen na dachavskem procesu na 16 let zaporu. V zaporu je bil 4 leta. (*Henrik Kužnik*)

Vekoslav Figar je bil leta 1949 obsojen na dachavskih procesih. Pravosodno je bil rehabilitiran leta 1971, politično pa šele na kongresu ZKS leta 1986. Podatke o tem ima arhitekt Vlasto Kopač, Ljubljana, Na Bregu 22. Po vojni je Figar veliko sodeloval in objavljajal spomine v Kočevskem zborniku. (*Ada Krivic-Dequal*)

slednje jutro je poslal k meni še štiri begunce, ki so se ponoči zatekli k njemu. Bili so to nekdanji ban Drago Marušič, profesor dr. Lavo Čermelj, urednik Jutra Verčon in mladi odvetnik dr. Rejec. Dva dneva sem bil z njimi, potem pa sem se vrnil na Dvor. Tam so me tudi opozorili, da je Rejec politično zelo nezanesljiv.

Po 20. aprilu so v časopisih pozvali učitelje, naj se vrnejo na službena mesta, drugače bodo izgubili službo. Odšel sem torej v Mozelj. Kočevski hitlerjanci so bili ob prihodu Italijanov bridko razočarani. Za voditelje slovenskih protifašistov so pripravili vislice, imeli so podrobno izdelan načrt za prevzem oblasti in uničenje Slovencev, pa so se znašli pod italijansko komando in niso si več upali preganjati posameznikov. V Mozlju sem našel italijansko vojsko. Vojakı so zasedli vso šolo razen mojega stanovanja. Ko sem hotel vstopiti v poslopje, je prišel za menoj domači hitlerjanec Jurkovič v nemški uniformi in mi ukazal, da takoj izginem iz Mozlja. Odvrnil sem mu, da sem prišel po službeni dolžnosti na svojo šolo, on pa mi je rekel, da mora o tem vprašati še v Kočevje. Sedel je na kolo, in ko se je vrnil iz Kočevja, mi je rekel, tokrat že nemško: »Bis auf weiteres können Sie hier bleiben.« Namestil sem se v šoli in odtlej me nihče od Kočevjarjev na cesti niti pogledal ni.

Kmalu je vojska odšla naprej in ostali so le financarji in karabinjerji. Bivši jugoslovanski orožniki so bili razoroženi, formalno so sicer še ostali v službi, delali pa niso nič. Kdaj pa kdaj so kazali pot karabinjerskim patruljam, drugače pa so večino časa čakali, da bodo odpuščeni z odpravnino ali pokojnino. K orožnikom je prišlo več beguncev s Štajerske, tako Alojz Zalar, Ignac Miklič, Guzelj in drugi. Skupaj se je nabralo deset Slovencev. Tudi učiteljstva se je nabralo veliko. K meni je prišel Ivo Hrovat, v Škrilj sta prišla dva učiteljska para, prav tako v Štalcarje itd. Z vojsko in karabinjerji nisem imel stikov niti posebnih težav. Preglavico mi je delal le fašist, tako imenovani capocentro. V Mozlju so se zamenjali kar trije. Prvi je bil le kakih 14 dni in se za šolo sploh ni zmenil. Drugi, star istrski Italijan, je stalno hodil v šolo in me priganjal v fašijo,

otroke pa v Gill. Po njegovem odhodu je prišel mlad capo, ki me je vsak dan klical na občino, mi prigovarjal in grozil. Seveda ni dosegel nič, poskrbel pa sem tudi, da se v Gill ni vpisal niti en otrok.

Gibanje Osvobodilne fronte se je v Mozlju kmalu razvilo. Veliko informacij in propagandnega materiala sem dobil iz Ljubljane, dobre stalne stike v Kočevju pa sem imel z Jožetom Šeškom, Pizulinom, Blažem Bradačem, Tončko Čok in drugimi. Doma smo se kmalu povezali jaz, učitelj Ivo Hrovat, orožnika Alojz Zalar in Ignac Miklič, kmeta Franc Mohar in Leopold Grebenc ter drugi. Že od začetka so z nami sodelovali tudi Peter Čero iz Črnega Potoka, Jakob Pantar iz Kočarjev, Janez Pirnat iz Rajndola, Jože Kotnik² iz Suhega Potoka in drugi. Po vaseh smo širili ustno in tiskano propagando, zlasti prek Čera, Pirnatovih in Kotnikovih, Krambergerja v Oneku, Alojzija Koširja in Franca Murna v Spodnjem Logu itd. Imeli smo stike tudi z Banjo Loko in po Alojziju Mikliču z Velikimi Laščami. Nekaj časa sta uspešno delala z nami tudi učitelja Mirko Demšar in Jože Mrak v Škrilju, v Livoldu pa poleg učitelja Boca tudi mlad učitelj Franjo Knafeljc, doma iz Rojana pri Trstu, ki je 1942 padel v narodnoosvobodilni vojni. Zanesljiv aktivist je bil tudi gozdni čuvaj Leopold Koštanek, po rodu Čeh, ki so ga Italijani 1942 ubili sredi Livolda. V Spodnjem Logu je bil sprva naš dober sodelavec tudi učitelj in književnik Lojze Zupanc, za katerega pa se je pozneje pokazalo, da je v bistvu bolj sredinec, čeprav ne nevaren, ker ni imel nikogar za seboj. O njem bom spregovoril še pozneje.

Delo je bilo v splošnem zelo težko, ne toliko zaradi Italijanov, ki so se držali največ v kasarnah, kot zaradi Kočevjarjev. Gibanje se je okrepilo in na široko razvilo šele po njihovem odhodu.

Vedel sem, da ne pri Italijanih ne pri Kočevjarjih nisem dobro zapisan, vendar razen dveh hišnih preiskav drugih nepriklık nisem imel. Takrat so mi zaplenili stare Sokolske Vestnike z rdečimi platnicami. Avgusta ali septembra so me po naključju aretirali v vlaku blizu Ortneka in me obdolžili, da sem v stranišču narisal srp in kladivo. Vso noč so me zasliševali

na ljubljanskem kolodvoru. Ker pa sem dokazal, da je bil znak narisana s tintnim svinčnikom, ki ga jaz nisem imel, so me naslednji dan izpustili.

Avgusta 1941 so v Kočevju pobrali Petra Čera. Izdal ga je neki Slovenec, pri katerem so našli Poročevalca. Čero ni izdal nikogar od nas. Obsojen je bil na pet let ječe. Po rodu je bil Korošec in vsa njegova družina je bila zelo zavedna in borbeni. Njegova žena Marija, sin Aleksander in hči Justi so bili naši delavni aktivisti in kurirji. Aleksander, star blizu 17 let, je vstopil v Cankarjevo brigado, odšel prostovoljno na Koroško in tam padel v boju skupaj z bratom, ki je živel na Koroškem. Šestnajstletna Justi se je večkrat izkazala kot hrabra kurirka in obveščevalka. Spominjam se, da smo nekoč, menda marca 1942, morali poslati nujno obvestilo 2. bataljonu Kočevskega odreda v jamo nad Belico. Javila se je Justi. Zvečer se je kljub strogo nadzorovanim potem odpravila proti blizu 20 kilometrov oddaljenemu štabu in se prihodnje jutro vrnila z odgovorom. Pogosto je nosila pošto v Kočevje, od tam pa prinašala v kanglah za mleko municijo. Skupaj z materjo sta odšli v gozdove, pozneje bili

ujeti in poslani v nemško taborišče.

Jeseni 1941 smo imeli v Mozlju skupino trdnih aktivistov in ustanovili smo rajonski odbor Osvobodilne fronte.³ (Takrat smo pisali »Reonski odbor«.) Vodil ga je Alojz Zalar, člani pa smo bili Jakob Pantar, Ignac Miklič, Leopold Grebenc, Alojzij Košir in jaz. Drugih se ne spominjam. Sestanke smo imeli v šoli ali pri Zalarju, največkrat pa kje na prostem. Terenske odbore Osvobodilne fronte smo imeli v Kočarjih, Črnem Potoku, Škrilju, Štalcarjih, Oneku, Spodnjem Logu, Predgradu itd. Zaradi izrednih razmer je bil pouk v šoli nereden, kočevski otroci so kolektivno bojkotirali pouk. V Kočevje nismo več hodili, saj ni bilo varno. Stike smo vzdrževali le po kurirjih. Ker se ponoči nismo počutili varne, smo hodili prenočevati v neki senik v Kačjem Potoku.

Kočevjarji so se začeli izseljevati jeseni 1941. Prvi so odšli iz vasi Onek in Mačkovec, nato pa postopoma tudi drugi. Mozelj je bil na vrsti med zadnjimi, tako da so odšli od nas šele konec decembra 1941. Prve izseljence so odpeljali elegantni avtobusi iz Nemčije, zadnje pa najeti slovenski vozniki, največ iz ribniške doline, na navadnih vozech.

² Ko sem prišel decembra 1941 spet v Mozelj, sem takoj stopil v stik z Dekvalom. Prvi sestanek pri njem na šoli smo imeli konec januarja 1942. Na tem sestanku smo ustanovili prvi odbor Osvobodilne fronte Mozelj. Navzoči smo bili: Alojz Zalar, Ciril Dekval, Jakob Grebenc, Pantar in Jože Kotnik. Bili smo prvi člani tega odbora. V odbor je bil sprejet tudi Peter Čero, čeprav ni bil prisoten. Mohor in Janez Pirnat ter drugi so bili pritegnjeni pozneje. (*Jože Kotnik*)

³ Ustanovitev rajonskega odbora Osvobodilne fronte jeseni 1941 ni bila verjetna. Rudi Podlogar trdi v članku Partija na Kočevskem pred in med vojno, objavljen je bil v Kočevskih novicah 7. novembra 1959, da je bil rajonski odbor Osvobodilne fronte ustanovljen aprila 1942. Navajam tudi dopis občinskega odbora Osvobodilne fronte Mozelj, z dne 20. maja 1942, poslan politkomisarju drugega bataljona Notranjskega odreda, ki ga je podpisal predsednik Alojz Zalar, objavljen pa je v drugi knjigi Dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji, številka 44, strani 94 in 95. V njem je med drugim rečeno: »Za občino Mozelj, okraj Kočevje, je prevzel politično-upravno oblast občinski odbor Osvobodilne fronte, ki je bil vzpostavljen dne 26. februarja 1942.« Dušan Bravničar pa v svojem članku Kočevsko okrožje leta 1941 navaja, da je rajonski odbor Osvobodilne fronte imel leta 1941 štiri terenske odbore Osvobodilne fronte, in sicer: Kočevje, Mozelj, Banja Loka in Osilnica. Iz vsega navedenega se da sklepati, da Ciril Dekval dejansko govori o terenskem odboru Osvobodilne fronte, medtem ko je bil rajonski odbor Osvobodilne fronte Mozelj ustanovljen šele 26. februarja 1942. Pri vsem tem je treba upoštevati tudi politične razmere v tistem času. Kočevjarji iz Mozlja in okoliških vasi so se preselili šele decembra 1941, zato je bilo do takrat težko delovati za Osvobodilno fronto in se sestajati v večjem številu. Vsa aktivnost je slonela na poverjenikih in zaupnikih. (*Henrik Kužnik*)
Kakšen sestanek so imeli v jeseni 1941, mi ni znano ali pa je Dekval zamenjal ljudi in čas. (*Jože Kotnik*)

Pred njihovim odhodom pa sem imel z njimi še zanimiv incident. Ko sem aprila odšel v vojsko, sem pustil na šolskem poslopju veliko jugoslovansko zastavo. A ko sem se vrnil, sem našel na šoli, kjer je bila italijanska komanda, hitlerjansko zastavo in po oknih veliko majhnih italijanskih. Velika nemška zastava je visela tudi na cerkvenem stolpu. Hitlerjanske zastave so Italijane bodle v oči in kmalu so izdali ukaz, da je treba sneti vse zastave. In res so sneli vse, tudi tisto na cerkvi, le na šoli je še ostala. K meni je prišel Italijan in zahteval, da jo odstranim, vendar sem se uprl, češ da je nisem upravičen sneti, saj je nisem obesil. Tako je visela še nekaj dni, nato pa je župan poslal dekle, da jo je snela. Razgrnila jo je na podstrešju, ker je bila mokra od dežja. Tam je ostala do odhoda Kočevarjev. Takrat pa so me poklicali v občinsko pisarno, kjer so me čakali župan z odborniki in italijanski capocentro, ki je dobro govoril hrvaško. Rekli so mi, naj vrnem hitlerjansko zastavo. Odvrnil sem, da sem aprila pustil na šoli zastavo bivše države, da je navedena v šolskem inventarju in da odgovarjam le zanjo. Capocentro je rekel, da Jugoslavije ni več, jaz pa, da tudi Nemčije ni tukaj in da bi kose hitlerjanske zastave lahko dobro uporabili za brisanje table. Kočevarji so takoj odnehali in prosili le za beli krog s kljukastim križem. Privolil sem. Eden od njih je odšel z menoj in izrezal kljukast križ, rdeče blago pa sem pozneje uporabil za izdelovanje partizanskih zvezdic.

Za pravilno presojo kočevskega vprašanja je treba omeniti, da so ortenburški grofje okrog leta 1340 zaradi kmečkih uporov izgnali 600 uporniških družin s severne Tirolske in Salzburške ter južne Bavarske in jih naselili na Kočevskem med redko naseljene Slovence. Objektivno vzeto so imeli pristni Kočevarji po svojih pradedih v zgodovini lepo oporno točko proti gospodi in precej tega je ostalo tudi v njihovem značaju. Preprosti kmetje po hribih so bili zelo pošteni in odkriti, zaljubljeni v svojo preteklost, za politiko pa se niso dosti brigali.

Tu bi pripomnil, da je bila večina Kočevarjev proti izselitvi. Prve čase hitlerjanskega gibanja jih je bila načelno velika večina za Nemčijo, le posamezni

trezni, starejši kmetje so bili proti vsaki politiki in se niso hoteli politično izpostavljati. Ščasoma pa so s prigovarjanjem in prepričevanjem, podkupninami in grožnjami uklonili tudi te, tako da so bili vsi enotno za Hitlerja. Ko pa je bil objavljen njegov odlok, da se izselijo v Zasavje, jih je bila velika večina proti. Nekateri so bili proti vsaki izselitvi, saj niso hoteli zapustiti domov svojih očetov, drugi le proti izselitvi na tako nevarno področje, saj so čutili, da jim bo tam vroče. Zato je imelo vodstvo kulturbunda veliko dela, dokler ni vseh zlepa ali zgrda prepričalo, da je treba Hitlerja ubogati. Kljub temu smo v vsaki vasi videli, kako so zlasti žene in starejši možje jokali in objemali hišne pragove, tako da so jih spremljevalci moralali s silo odnesti na vozove, nekateri pa so celo med potjo pobegnili domov. (Primer Lackner iz Spodnjega Loga.)

Njihova posestva in živino je prevzela italijanska družba Emona. Jeseni 1941 so prišli k meni trije zastopniki ravnateljstva Emone in me nagovarjali, naj prevzamem zastopstvo za občino Mozelj. Seveda sem odklonil, čeprav sem se zavedal, da bomo material, zlasti živino, še zelo potrebovali in da bi bilo narobe, če bi postal upravnik kak tujec. Zato sem nagovoril Alojza Zalarja in Ignaca Mikliča, ki so ju medtem odslovili od orožnikov, da sta prevzela zastopstvo. Zalar kot upravnik, Miklič kot njegov pomočnik. Zalar je imel izkaznico Emone in je hodil enkrat na teden poročati v Kočevje. Poročal je seveda v naš prid in obenem zbiral važne podatke za naše gibanje. Po odhodu Kočevarjev smo gospodarili z njihovo imovino in zlasti pazili, da je ostala živina skupaj, tako da smo jo lahko pozneje odpeljali pred Italijani. Tako smo spomladi 1942 odpeljali iz Mozlja vso Emonino živino – 45 glav, veliko pa tudi iz drugih središč, le iz Črnega Potoka so jo odpeljali Italijani, in to ob pomoči izdajalca Curka. S to živino smo do julija 1942 prehranjevali številne enote in vse civilno prebivalstvo, ki je spomladi odšlo v gozdove. Ko se je začela roška ofenziva, smo imeli še okrog 70 glav živine. Na nasvet Anteja Novaka smo jo poslali prek Rajhenava, da bi jo skrili, toda med ofenzivo so jo Italijani večino postrelili, nekaj glav pa odpeljali.

Omenil bi še, da smo jeseni 1940 dobili s pomočjo Ciril-Metodove družbe v Mozlju otroški vrtec. Vrtnarica je bila šolska sestra Anica Špan, ki je sčasoma z raznimi izgovori dobila še tri pomočnice, tako da so bile jeseni 1941 že štiri. Čeprav redovnice, so bile zavedne Slovenke, in zlasti Španova je ves čas delala z nami. Spomladi 1942 so z drugimi civilnimi prebivalci odšle v gozdove. Po hudi italijanski hajki so si premislile in se vrnile v Kočevje.⁴ Po smrti župnika Erkerja je leta 1940 prišel v Mozelj za župnika Slovenec Franc Mate iz Ribnice. Bil je še mlad, rad je dobro jedel in pil. S klerikalno politiko se na Kočevskem tudi pred vojno ni veliko doseglo, zato je miroval, simpatiziral z nami, rad je prebiral našo propagando in tudi sam prenesel marsikatero gradivo. Spomladi 1942 je odšel z našimi v gozdove in ostal na Pokštajnu, dokler ga niso poleti 1942 Italijani ujeli in odpeljali v internacijo, od koder pa se je kmalu vrnil domov v Ribnico.

Od jeseni 1941 do spomladi 1942 je prevažal pošto iz Mozlja v Kočevje Jože Pirnat in pri tem opravil veliko nalog po naročilu našega rajonskega odbora. Med poštnimi paketi je čez blok tihotapil v mesto in iz njega razna poročila, literaturo in drugo gradivo, včasih tudi orožje. Bil je šegav in iznajdljiv dečko. Spominjam se tegale dogodka: nekoč je na poštnem vozu pod poštnimi paketi iz mesta peljal v vrečo zavito puško (ali dve) in pištolo z municijo. Na bloku so ga ustavili stražarji, ki so redno pregledovali voz, in ga vprašali, kaj vozi. Pirnat jim je navidezno zaskrbljeno odgovoril: »Danes pa vozim same puške in pištole.« Italijanom se je to zdelo posrečena šala, krohotali so se, tolkli Pirnata po rami in mu klicali: »Le pelji naprej, partizan!«

Kmalu za Kočevjarji so tudi Italijani odšli iz Mozlja v Kočevje in prihajali v Mozelj le še neredno v večjih skupinah. Člani rajonskega odbora in drugi aktivisti

smo vso zimo živeli polilegalno. Prenočevali smo hodili v Kačji Potok, ob prihodu Italijanov v Mozelj pa smo izginili za vrtovi, kakor hitro nam je straža dala znamenje. Tako smo se privadili življenju v gozdu in v Kačjem Potoku smo ostajali tudi po več dni.

Aprila 1942 se je pri rajonskem odboru javila prva partizanska četa. Bila je pravzaprav diverzantska skupina osmih mož, poslana iz Kočevskega bataljona. Vodil jo je Anton Marincelj-Janko, komisar je bil Stanko Zakotnik-Johan, mitraljezec Franc Levstek-Miloš, drugi borci pa Ignac Karničnik-Nace, Mirko Čuk-Murtez, Franc Povh-Bogdan, Vivic-Lisjak in Martin Remih-Švejk. Imeli so eno zbrojevko, pet pušk in dve pištoli. Puške so bile raznovrstne, zato so bile težave pri nabavi municije. Prišli so v snegu, premraženi in raztrgani. Začasno smo jih nastanili v prazni hiši v Kočarjih, jim preskrbeli hrano, nekaj obleke in čevljarja Pirnata, da jim je popravil čevlje. Skupino smo imenovali Jankova četa. Malo pozneje sta prišla k njim še Milan Vukelič-Jaka, po osvoboditvi upravnik tovarne čokolade v Hočah, in Franc Avbelj-Lojko. Nato so se preselili v Suhi Potok in od tam izvedli nekaj akcij. Mostova pri Štalcarjih in Mozlju so porušili le delno, kajti imeli so premalo dinamita. Porezali so veliko telefonskih žic in požagali nekaj telefonskih drogov. Dne 5. maja 1942 je četa v soteski Pekel⁵ med Rajndolom in Knežjo Lipo napadla skupino financarjev, ki se je z lojtrskim vozom peljala iz Spodnjega Loga po hrano v Kočevje. Napad je pripravil rajonski odbor, da bi dobili potrebno orožje. Na vozu je bilo dvanajst Italijanov in slovenski voznik iz Spodnjega Loga. Mitraljezec je z enim rafalom ubil deset Italijanov, enega ranil, en vojak in voznik pa sta ostala nepoškodovana. Ta vojak je skočil pod skalo ob cesti, nad katero so bili naši borci. Preden so mu mogli do živega, je iz kočevske smeri

⁴ Šolska sestra Anica Špan in druge se niso vrnile same, marveč so jih Italijani zajeli v Pokštajnu. (Jože Kotnik)

Več o tem tudi v opombah 21 do 24. (Henrik Kužnik)

slučajno pripeljal oklepni blindirani avto, iz črnomaljske pa neki drug italijanski avto. Z našo slabo oborožitvijo jima nismo bili kos, zato smo se umaknili, ne da bi dobili novo orožje.

Naslednjega dne je Stanko Zakotnik-Johan odnesel poročilo v štab bataljona, ki je bil takrat v jami nad Belico. Priskrbel sem mu novo kolo učitelja Hrovata, toda na ovinku pred Štalcarji so ga zajeli Italijani in ga na vozu, s katerim so se peljali s Kočevske Reke, odpeljali v Kočevje. Pri prvih hišah v Dolgi vasi je skočil z voza, preskočil plot in stekel čez kilometer široko čistino za šolo. Ušel jim je, čeprav so za njim streljali s puškami in strojnico. Naša obveščevalka Anica, ki je bila priča dogodka, nas je obvestila o tem, še preden se je Johan vrnil. Da je prišel varno do nas, je moral napraviti velik ovinek čez Šahen.

Dva dneva pozneje so Italijani iz maščevanja požgali Knežjo Lipo, Römergrund, Ramsrigel in Turn. V Knežji Lipi je bilo naseljenih pet hiš in v Römergrundu ena, vse druge so bile prazne. Požgali so vse hiše razen naseljenih v Knežji Lipi.

Na šoli v Fari je bila slovenska učiteljica, vendar je delala za Italijane. Ovadila je več ljudi. Živela je s fašističnim komisarjem. Naši so 24. aprila 1942 napadli urad italijanskega komisarja, vendar ga niso našli v njem, saj se je malo prej odpeljal v Kočevje, zaplenili pa so nekaj orožja in veliko različnega gradiva. Ob tej priliki so dobili tudi učiteljico in jo likvidirali. Njenega imena se ne spominjam. Večkrat smo zaplenili tudi italijansko pošto. Nekoč smo dobili dve polni pisemski vreči. Temeljito smo ju pregledali in važnejša poročila in pisma po kurirju takoj poslali v glavni štab.

Dne 25. aprila 1942 so Italijani napadli našo enoto na Stružnici. V boju se je zelo izkazal Anton Marincelj-Janko. Sam je ubil 30 Italijanov, med njimi majorja. Za prvi maj 1942 je Franc Avbelj-Lojko z dvema borcev mobiliziral ljudi iz Petrine in sosednjih vasi, med njimi tudi otroke, in z njimi zavzel Brod na Kolpi s posadko 15 mož. Brod so nato zasedli hrvaški partizani. Desetega maja 1942 so Italijani iz Kočevja obkolili Zajčje Polje

in Črni Potok in se usmerili proti Štalcarjem. Na Bregu jih je napadla naša enota pod vodstvom Dušana Majcna-Nedeljka in Franca Avblja-Lojka ter jih z mitraljezi pognala v beg. Takrat so govorili, da so imeli Italijani skupno 64 mrtvih in ranjenih, medtem ko naši niso imeli izgub.

Osvobojeno ozemlje, ki se je po 1. maju 1942 vedno bolj širilo, ni imelo stalnega obsega, marveč se je ta spreminjal. Italijani so vedno znova poskušali zavzeti nekatere stare postojanke in jih zasesti s svojimi posadkami. Ves čas pa sta ostali italijanski posadki v močno utrjeni Moravi in na Vimolu.

Dne 15. maja 1942 so Italijani z večjim oddelkom vdrli v Mozelj in plenili po hišah tistih, ki so bili z nami v gozdu. Tudi v šoli so napravili precej škode. Pobrali so mi obleko in perilo, druge stvari pa razmetali po vsej hiši. Zanimivo je, da so vdrli tudi v cerkev, razbili tabernakelj, polomili križe, svetilke in sveče, hostije zmetali v bakreni čebriček in se podelali nanj. Bil je to pač dokaz italijanske kulture, vendar takrat niso požigali.

Aprila ali maja 1942 smo imeli prvo partizansko ambulanto v Kočarjih pri Mozlju v Ulčarjevi hiši. Oskrbovala je devet ranjencev. Vodil jo je dr. Lojze Mihelčič. Kmalu pa se je preselila v zapuščen mlin nad Kačjim Potokom, nato pa v Staro Brezje, kjer je pozneje dobila ime SPVB – B. Že od začetka jo je z vsem oskrboval rajonski odbor Mozelj.

Omenil bi še, da je bila maja in junija 1942 v gozdu nad Ferdrengom prva vojaška šola, ki jo je vodil Musa Gaberc.⁶

Nekako v tem času, pred 15. junijem 1942, je Jankova četa napadla tudi karabinersko postajo v Koprivniku. Naši so s streljanjem držali Italijane v hiši, Stanko Zakotnik-Johan pa je zlezal na streho, jo razkril in jih skušal od zgoraj napasti z bombami. Napad se ni posrečil, saj so bili Italijani močno oboroženi, našim pa je kmalu zmanjkalo municije in so se, potem ko so prišli iz Kočevja še tanki, morali umakniti. Tiste čase smo še povsod iskali in pobirali posamezne kose municije. Za puško je borec imel navadno le 10 do 15 nabojev, redkokdaj več, raje manj. Dne 12. maja 1942. so izvedli velik napad na Stari trg pri Črnomlju.⁷ Napadel ga je

drugi bataljon Kočevskega odreda pod vodstvom Vasje Klanjška. Tudi v tem boju se je najbolj izkazal Johan. Posrečilo se mu je povzpeti se na streho kasarne, in ko je že hotel vdreti navzdol, so mu drugi signalizirali, naj se hitro umakne. Medtem so namreč pridrle močne italijanske enote iz Kočevja in Črnomlja in začele obkoljevati partizane. Bataljon se je brez izgub umaknil, Johan je zlezel s strehe, zaplenil italijansko kolo, dve šunki in steklenico vina ter se pomotoma odpeljal po cesti proti Črnomlju. Za ovinkom je zavozil naravnost v četo 50 Italijanov, ki so se pomikali proti Staremu trgu. Hitro se je znašel, vrgel mednje dve bombi, jim pustil kolo in vino ter s šunkama po eni uri pritekel k nam.

Že od jeseni 1941 je bilo na terenu okraja Mozelj odlično organizirano pobiranje narodnega davka, in to je veliko večino prebivalstva povezovalo z Osvobodilno fronto.

Okrožni odbor Osvobodilne fronte smo imeli leta 1941 v Kočevju. Sekretar je bil Jože Šeško, člani pa Jošt Melhior,⁶ Henrik Kužnik in Pizulin, po njegovi aretaciji pa Vilko Kajfež. Do zime 1941 so bili stiki z njimi še dobri, pozneje jih je bilo vzdrževati vse težje, posebno ker je spomladi 1942 vse naše prebivalstvo odšlo v gozdove. Okrožni odbor je svoje naloge oprav-

ljal še slabše v drugih delih Kočevskega, saj je bil izhod iz Kočevja zelo otežen. Zato smo po nalogu izvršnega odbora Osvobodilne fronte 9. maja 1942 ustanovili v Pojetovi hiši v Muhi vasi nov okrožni odbor Osvobodilne fronte Kočevje s sekretarjem Alojzjem Zalarjem na čelu.⁹ Pri ustanovitvi sta bila navzoča aktivista CK KPS Ivan Nemec-Vojko in Maks Nahlik-Samo. Člani so bili Jakob Pantar, Jože Klarič, sekretar rajonskega odbora Banja Loka, Franc Mohar, Alojzij Košir, sekretar rajonskega odbora Spodnji Log, Jože Kotnik,¹⁰ Štefan Trobiš, sekretar rajonskega odbora Stari Log, Peter Romanič, sekretar rajonskega odbora Stari trg, in jaz, namestnik sekretarja in blagajnik in sekretar rajonskega odbora Mozelj. Jakob Pantar je vodil gospodarstvo, pomagal mu je učitelj Ivo Hrovat. Član odbora je bil tudi Ivan Roglič. Bil je referent za prehrano, vendar ni nikoli prišel na sejo. Po poklicu je bil trgovec, doma iz Maribora. Tik pred vojno je prišel v Kočevsko Reko in postal upravnik žage. Bil je starejši možakar. Delal je skupaj z Ivom Burgerjem in Rudijem Cvarom ter z njima odšel tudi v gozd na Krempo, kjer so si uredili taborišče. Med ofenzivo so jih 20. marca 1942 Italijani izsledili s psi na pobočju Moža. Roglič se je predal Italijanom, vendar so ga takoj ustrelili. Drugi

⁶ Verjetno je prav Huso Gerbec in ne Musa Gaberc. Naj dodam, da imam Cirila Dekvala v posebno lepem spominu kot zelo kulturnega, resnicoljubnega, poštenega in pravičnega človeka, ki je prav zaradi takih svojih vrlin užival velik ugled. Skupaj sva sodelovala v vodstvu notranjsko-ribniškega okrožja od oktobra 1944, ko je nastalo to okrožje, pa do konca vojne. (*Lojze Mlakar-Ljubo*)

⁷ Napad na Stari trg ob Kolpi je bil izvršen v noči od 31. maja na 1. junij 1941. (*Henrik Kužnik*)

⁸ Jošt je šele sredi marca 1942 postal član okrožnega odbora Osvobodilne fronte in ne že leta 1941. (*Matija Maležič*)

⁹ Dne 9. maja 1942 ni bil ustanovljen nov okrožni odbor Osvobodilne fronte Kočevje v Pojetovi hiši v Muhi vasi. Iz zapisnika seje okrožnega odbora Osvobodilne fronte Kočevje, z dne 7. junija 1942, ki je bil objavljen v drugi knjigi Dokumentov na straneh 147 in 148, izhaja, da je bil novi okrožni odbor Osvobodilne fronte Kočevje ustanovljen 7. junija 1942. Seja je bila v Kočevski Reki. Udeležil se je delegat izvršnega odbora Osvobodilne fronte Ivan Nemec-Vojko. Novo okrožje je bilo ob tej priložnosti razdeljeno na štiri rajone: Kočevska Reka, Banja Loka, Mozelj in Koprivnik. Ni dvoma, da brez privolitve ali pobude izvršnega odbora Osvobodilne fronte ni bilo mogoče ustanavljati novih okrožij ali se odcepiti od dotedanjih. (*Henrik Kužnik*)

¹⁰ Ne spominjam se, da bi bil izvoljen v okrožni odbor Osvobodilne fronte Kočevje. Volitve pod lipo sredi Mozlja v narodnoosvobodilni odbor Osvobodilne fronte Mozelj so bile 20. maja 1942. To so bile verjetno prve javne volitve v narodnoosvobodilni odbor Osvobodilne fronte v Sloveniji. (*Jože Kotnik*)

so se rešili. Član okrožnega odbora je bil tudi Franc Gorše z Raven pri Kočevski Reki.

Kolikor se spominjam, so bili že maja 1942 izvoljeni prvi narodnoosvobodilni odbori na Kočevskem,¹¹ in to v Mozlju, Črnem Potoku, Kočevski Reki in Knežji Lipi (za Knežjo Lipo in Spodnji Log). Volitve so bile na prostem, sredi vasi, udeležila pa sta se jih tudi aktivista CK KPS Vojko in Samo.

Maja in junija 1942 so naši dvakrat napadli karabinjersko postajo v Osilnici.

Dne 15. junija 1942 so Italijani izvedli velik napad na Mozelj. Naši obveščevalci so nas o tem pravočasno obvestili, in tako smo tega dne zgodaj zjutraj umaknili vse prebivalstvo iz vasi Črni Potok, Mozelj, Kočarji, Kačji in Suhi Potok ter Rajndol. Civilisti so odpeljali s seboj vso živino in premično lastnino, predvsem hrano, obleko in kuhinjsko posodo. Skupaj z otroki je bilo okrog 200 ljudi. Italijani so našli vasi popolnoma prazne.

Takrat sem doživel svoj mitralješki krst iz neposredne bližine. Z Zalarjem sva, potem ko sva pregledala vasi, odšla poslednja iz Mozlja. Z nama je bil mladi Gvido Melink. Bili smo že pri zadnji hiši v Mozlju, ko sta se nenadoma pokazala izza ovinka italijanska oklepника. Ogenj iz mitraljezov se je usul na nas, toda mi smo bili nekoliko nižje pod cesto, tako da so krogle letele previsoko. Na vso moč smo stekli po dolgi njivi, srečno prišli do njenega roba, se prevrnili po bregu navzdol v močvirje, ga hitro prehodili in prišli v varno zavetje gozda.

Begunce smo nastanili v Ferdrengu, 11 km proč od Mozlja, toda kmalu se je pokazalo, da silijo Italijani za nami, zato smo taborišče čez nekaj dni premestili v gozd pri Ferdrengu. Tam so nas konec junija ali prve dni julija obiskali člani izvršnega odbora Osvobodilne fronte Boris Kidrič, Franc Leskošek in Jože Rus, četrti pa je bil po vsej verjetnosti dr. Aleš Bebler, vendar nisem povsem prepričan o tem. Imeli smo posvetovanje, mi smo poročali o položaju pri nas, oni pa so nam dali navodila za nadaljnje delo. Malo pozneje se je pri nas zgasil tudi Jaka Avšič z nekaj spremljevalci.

Po 15. juniju 1942 so se Italijani utrdili

v Mozlju z močno postojanko in ostali tam vse do 24. avgusta 1943. Vas je bila nekdanj velika, imela je 99 hišnih števil, veliko velikih gospodarskih poslopij, hlevov in skednjev. Italijani niso uničili le skupine hiš okrog cerkve, šole in župnišča, hišo na koncu vasi v smeri Ferdrenga in prosvetnega doma zunaj vasi, vsega 11 poslopij, vse drugo so požgali, porušili in popolnoma zravnali s tlemi, v vasi in okrog nje posekali vse drevje, tako da je bila okolica povsem gola. Postojanko ob cerkvi so močno utrdili, zgradili bunkerje, zazidali okna itd. Jankova četa je 8. julija 1942 iz Ferdrenga napadla Mozelj in z bombami prodrla do bunkerjev, takrat pa jim je v hrbet vpadla skupina Italijanov, ki je bila skrita v hiši na koncu vasi. Naši so se morali brez uspeha umakniti, Italijani pa so imeli štiri mrtve in dva ranjena.

Že med drugo sejo okrožnega odbora Osvobodilne fronte, ki je bila 12. julija 1942, spet v Pojetovi hiši v Muhi vasi,¹² smo doživeli letalski napad. Dopoldne smo sklicali sejo okrožnega odbora Osvobodilne fronte, popoldne pa naj bi imel sejo okrožni odbor ZMS. Mladinski sekretar Dušan Bižal je z listki obvestil člane svojega odbora o seji. To ni bilo ravno previdno. Listek je najbrž dobil v roke kak denunciant in o tem obvestil Italijane. Verjetno so Italijani točno vedeli, kje smo, saj so nas napadli z dvema letaloma. Prva bomba je padla pred vrata hiše, v kateri smo imeli sejo. Letali sta potem 14-krat obkrožili Muho vas, Škrlj, Turkovo Drago in Ferdreng, ves čas bombardirali in mitraljirali. V Škrlju sta bili zadeti dve hiši in sta zgoreli, v Ferdrengu so ubili konja, druge škode pa ni bilo. Pozneje smo doživeli še več podobnih napadov.

Junija 1942 sva bila z Ivom Hrovatom klicana na izvršni odbor Osvobodilne fronte. V vabilu je pisalo, naj v Starem Logu vprašava po Petru, komandantu delavske brigade.¹³ K sreči sva šla po poti med Starim in Novim Bregom, kjer naju je legitimiral straža. Od stražarjev sva zvedela, da je Peter tu, in si prihranila pot v Stari Log in nazaj. Odbor Osvobodilne fronte je namreč imel takrat sedež v Novem Bregu. Kmalu so se nama pridružili Boris Kidrič, Jože Rus in Zoran Polič. Sedli smo v travo in se dolgo pogovarjali

o gospodarskih vprašanjih okrožja in o preskrbi partizanskih enot. Nekaj časa je bil z nami tudi Luka Leskošek.

Kmalu nato smo imeli okrožno zborovanje na Kumrovski Gori nad Kumrovo vasjo (886 m).¹⁴ Prišlo je veliko članov okrožnega odbora in okrajnih odborov Osvobodilne fronte, od izvršnega odbora Osvobodilne fronte pa Boris Kidrič in Jože Rus. Zaščito je vodil Lado Ambrožič. Silno je deževalo in zborovali smo kar v cerkvi, edinem poslopju na gori. Cerkev so že večkrat obiskali Italijani. Bila je ponesnažena, klopi polomljene in razbite, stene popisane s parolami in podpisi vojakov »Cacciatori delle Alpi«. Sredi cerkve smo zakurili ogenj iz lesnih odpadkov, ki jih je bilo v cerkvi veliko, in zborovali do večera. Zastopniki okrožja in okrajev so poročali o stanju na terenu. Kidrič in Rus sta govorila o splošnem političnem in vojaškem položaju in nam dala veliko navodil za nadaljnje delo.

Na Taborski Steni nad Belico je bila v kraški jami komanda 2. bataljona Kočevskega odreda z Vasjo Klanjškom. Imeli so tudi tehniko, ki je izdajala Partizanski vestnik. Dne 16. junija 1942 so Italijani z močno oborožitvijo napadli postojanko na Taborski Steni.¹⁵ Iz doline Kolpe so jo obstreljevali s topovi in minometi, iz zraka sta jo bombardirali letali. V jami je bilo med napadom kakih 15 ljudi, med njimi dva otroka. Dva borca sta pred obkolitvijo ušla po skalovju, nekaj jih je padlo med bojem, med njimi tudi otroka,

sedem preživelih se je skozi majhno luknjo na koncu jame splazilo v drugo jamo in zadelalo prehod z ilovico. Italijani so prišli do jame, zmetali vanjo bombe in z metalci ognja zažgali vse, kar je bilo v njej, med drugim tudi več zavitkov sukna, ki ga je bataljon dobil za nove uniforme. Iz jame, kjer je zgorelo vse, se je seveda valil gost dim in Italijani so rekli: »Tutti morti!« in odšli. Naša sedmerica pa je ostala v jami vse do prihodnjega dne, ko so prehod odprli in skozi dim prišli na prosto. Eden od njih, Zakrajšek, je bil pri zaščiti okraja in je pozneje padel. Drugi, učitelj Edo Mihelič, je doživel hud živčni pretres s posledicami. Vsakič, ko je zaslišal pok puške, se je začel tresti. Bil pa je dober kulturni in prosvetni delavec in nam je kot tak pozneje veliko koristil. Po vojni je učiteljeval v Bohinjski Bistrici.

Kraji ob Kolpi – Čabar, Osilnica, Trava idr. – so spadali pod italijansko provinco Carnaro (Kvarner, op. ur.) in jim ni bila priznana nobena avtonomija, ki je veljala za druge slovenske kraje pod Italijo. Kvarnerska provinca je uredila popolnoma italijansko upravo na občinah in na šole poslala italijanske učitelje, tako da je bil pouk samo v italijanščini. V Bosljivi Loki in Osilnici so takoj uničili vse slovenske knjige. Stanje pa se je spremenilo po prvih pojavih narodnoosvobodilnega boja v teh krajih. Po maju 1942 so bili napadi pogostejši in italijanske posadke so se začele umikati, z njimi pa tudi fašisti in vsi drugi italijanski prišleki. Vsaj začasno

¹¹ Dvomim, da so bile maja 1942 izvedene volitve v narodnoosvobodilne odbore, marveč junija oziroma v začetku julija istega leta. (*Lojze Mlakar-Ljubo*)

Maja 1942 še ni bilo volitev v narodnoosvobodilne odbore. (*Matija Maležič*)

¹² V Pojetovi hiši v Muhi vasi je bila tretja seja okrožnega odbora Osvobodilne fronte 12. julija 1942, Glej Dokumenti, druga knjiga, stran 310. Druga seja okrožnega odbora Osvobodilne fronte je bila 28. junija 1942. (*Henrik Kužnik*)

¹³ S Petrom misli Borisa Kidriča. Ta ni bil komandant delavske brigade. (*Matija Maležič*)

¹⁴ Zborovanje na Kumrovski Gori za okrožne aktiviste ni bilo leta 1942, temveč 1943, in sicer v petek, 11. junija. Radko Polič piše v svoji knjigi Čudežna pomlad na strani 260, da je bilo to zborovanje 30. julija 1943. Milan Megušar-Borut, ki se je tudi udeležil tega zborovanja, je opozoril na knjigo Edvarda Kocbeka Listina in na knjigo Toneta Fajfarja Odločitev, iz katerih jasno izhaja, da je bilo zborovanje na Kumrovski Gori v petek, 11. junija 1943. Tega dne je bilo hladno in je močno deževalo, medtem ko je bil 30. julij 1943 vroč, sončen dan. (*Henrik Kužnik*)

¹⁵ Taborsko Steno so Italijani napadli 24. julija 1942. Ta datum navaja Anton Hočevnar v svojih spominih, ki so bili objavljeni v Kočevskih razgledih, leto 4, 1. julij 1978, stran 5. Anton Hočevnar je bil ob napadu v jami in je bil eden od rešenih. (*Henrik Kužnik*)

so se prvega maja 1942 umaknili iz Fare, potem iz Spodnjega Loga, Kočevske Reke, Sodražice itd.

Med postojankami, ki so jih Italijani pozneje ponovno zasedli, je bila tudi Dragga. V njej je bila večja karabinjerska skupina. Njen vodja je bil znan po nasilništvu. Konec februarja 1943 so ga naši skupaj z nekaterimi drugimi ubili, in Italijani so požgali Srednjo vas pri Dragi.

V drugi polovici julija 1942 so Italijani skoraj docela uničili Sodražico,¹⁶ ki je bila že prej večkrat bombardirana, in požgali Travniki in Srednjo vas v Loškem Potoku, poleg tega pa še nekaj hiš v posameznih okoliških vaseh. Iz smeri Čabra in čez Medvedjek so vdrle druge čete, požgale Stari in Novi Kot ter pretežni del Drage in popolnoma uničile 14 manjših vasi na levem bregu Kolpe, ki so spadale v Kvarnersko provinco, tako Žurje, Belico, Papeže, Bezgarje, Bezgovico, Spodnje in Zgornje Čačice, Križmane, Podvrh in druge. Na Skrajnicah ob mostu čez Čabranko so ustrelili 31 moških, v Srednji vasi nad Drago 17 moških, največ iz obeh Kotov, nekaj pa so jih pobili tudi po drugih vaseh. Vse druge prebivalce teh vasi, od dojenčkov do starcev, so odgnali v internacijo na Rab, v Gonars in Treviso, odkoder so se preživeli vrnili šele po italijanski kapitulaciji. Pri tem so nekatere vasi imele silne človeške izgube. Žurje so prej imele 96 prebivalcev. Vas je bila do tal porušena, vsi moški do zadnjega so bili likvidirani ali pa so pomrli na Rabu. V Žurje se je vrnilo le 46 žensk in otrok. Papeži so imeli 63 prebivalcev, vrnilo se jih je manj kot pol itd.

Še pred roško ofenzivo, morda prve dni julija 1942, smo požgali šolo v Ferdrengu. Dan pred prihodom Italijanov smo zvedeli, da nameravajo v Ferdrengu postaviti postojanko. Nam to seveda ni bilo pogodu, saj bi potem lahko nadzorovali vso okolico, to je del našega osvobojenega ozemlja. V Ferdrengu je bila edina primerna točka za postojanko v trikotniku cerkev – šola – gasilski dom. Šola je bila največje poslopje v vasi, enonadstropna in skoraj nova. Čeprav mi je bilo kot učitelju težko, sem vendar uvidel, da se Italijanov ubranimo le tako, da požgemo šolo. Učila in šolski arhiv smo spravili v

zaboje in skrili v gozdu, nanесли v poslopje slamo in ga zažgali. Ko so prihodnje jutro prišli Italijani, so dobili le gole stene šolskega poslopja. Vrnili so se nazaj v Kočevje.

Menda enkrat jeseni 1942 smo požgali grad na Kostelu.¹⁷ Kostel je imel dominanten položaj ob Kolpi. Na vrhu hriba so bile razvaline starega gradu, pod njim pa je bil novi grad in okrog njega kakih sedem majhnih kmetij. V njem so Italijani postavili postojanko, ki nam je bila nad vse nadležna in neprijetna, saj je po dolini Kolpe vodila naša glavna zveza s Primorsko. Odkar so Italijani imeli postojanko na Kostelu, ni mogel po dolini podnevi niti en naš človek. To pot smo lahko uporabljali le ponoči, a je bila zaradi zased zelo nevarna. Zvedeli smo, da se posadka v gradu zamenjuje. Zamenjava je seveda potekala po italijansko. Proti večeru se je stara posadka z vsem imetjem odpravila po cesti v Kočevje, prihodnje jutro pa je prišla nova posadka. Izkoristili smo noč, ko je bil grad prazen, in nanесли vanj veliko slame in suhljadi ter ga zažgali. Grad je pogorel do tal, in ko je naslednje jutro prišla nova posadka, se ni imela kam vseliti, pa se je vrnila nazaj v Kočevje.

Ko so Italijani začeli ofenzivo, smo z begunci, živino in vozmi odšli na Bukovo Goro in se utaborili v Spodnji, Srednji in Gornji Bukovi Gori. Tam smo ostali do roške ofenzive. Preden so Italijani prodrli do nas, sem nekega dne rekel Anteuju Novaku, ki se je spotoma oglasil pri nas, da nameravam z ljudmi naprej v Rog, češ da ga dobro poznam. Odsvetoval mi je in priporočil, da se skušamo vrniti nazaj proti Ferdrengu, kajti na Rogu bo verjetno »velika gužva«, je rekel. Res smo nato neko jutro s hriba videli veliko italijansko taborišče na Brezovici, cesti na Koprivnik in proti Črnomlju pa sta bili polni italijanske vojske. Italijani so se dobro utrdili, naredili so si veliko bunkerjev. Bili smo obkoljeni. Vendar smo budno opazovali njihove premike. Naslednjega dne so Italijani pospravili taborišče na Brezovici, zapustili obe zasedeni cesti in se premaknili severno na cesto Koprivnik–Planina. Takoj smo izrabili priložnost in ponoči z živino, vozmi in vsem drugim odšli preko

Brezovice po glavni cesti do Vidma, kjer smo zavili s ceste na levo in se ustavili v Zgornjem in Spodnjem Pokštajnu.¹⁸ Imeli smo srečo, Italijanov nismo srečali, okoličarje Pokštajna pa so tudi že prečesali, tako da smo bili začasno na varnem. V gozdu nad Ferdrengom smo postavili taborišče za okrožni odbor in vse moške, medtem ko so ženske z otroki in živino ostale v obeh vaseh. Pri Pirnatovi družini je ostal tudi župnik Matej.

Okrog prvega avgusta 1942 so Italijani odkrili bolnišnico Ogenjca nad Belimi Vodami v Loškem Potoku. Pokretni bolniki so se pravočasno rešili, nepokretne, menda enajst po številu, pa so zakamufilirali v bližnji jami. Pri njih je ostala mlada bolničarka, njenega imena se ne spominjam. Ko so Italijani jamo odkrili, je bolničarka s pištolo ubila vse ranjence in naposled ustrelila še sebe, tako da niso dobili nikogar živega.¹⁹

Medtem je po Rogu besnela italijanska ofenziva. Med ofenzivo so Italijani požgali in razdejali vse naseljene in na novo naseljene vasi Kočevarjev, pa tudi vse tiste hiše, katerih prebivalci so odšli v gozdove ali pa so jih sami odpeljali v internacijo. V Starem Logu so v enem dnevu pobili 78 moških vseh starosti, med njimi tudi hudo pohabljeni. Zmetali so

jih v skupni grob za pokopališčem. V rajonu Velike Lašče so v 12 vaseh pobili 75 moških. Na šoli v Papežih so na zid pribili tri ujetnike in jih ustrelili. V Stari Cerkvi pri Kočevju so ustrelili domačega župnika, trdnega Nemca Eppicha, ki je nasprotoval preselitvi Kočevarjev in je ostal doma. Ubili so ga, ko se je sprehajal po pokopališču. Obdolžili so ga, da je dajal partizanom signale.

Naslednje dni se je pri nas zglasilo več posameznih skupin partizanov in aktivistov, ki so se prebili iz italijanskega obročja. Nekateri so hodili tudi sedem dni brez hrane in pijače.

Z večjo skupino sta prišla tudi Ante Novak in Miroslav Pekarek-Bradač. Slednjega sem spoznal pozimi 1941, ko je kot gozdar prišel v Onek. Tam sta delala z učiteljem Krambergerjem, ki je padel v roški ofenzivi. Pekarka so verjetno ovadili, kajti komandant Kočevja je v začetku marca 1942 poslal ponj patroljo. Toda pripeljala ga je v Kočevje, ko je bil komandant odsoten, odpeljal se je bil namreč v Ljubljano. Na komandantovega namestnika pa je Miroslav Pekarek s svojim lepim vedenjem in gladko francoščino napravil tako dober vtis, da ga ni zaprl, ampak mu je naročil, naj gre prenočevati v hotel in se prihodnje jutro zgłosi pri

¹⁶ Sodražico so uničili že pred drugo polovico julija 1942. (*Matija Maležič*)

¹⁷ Jože Žagar omenja v svoji knjigi Kaštel, ljudje in zemlja ob Kolpi na strani 183, da je aprila 1943 dobil zaščitni bataljon sporočilo, da bo italijanska posadka v gradu Kaštel kmalu zamenjana. Ko je bil v noči od 13. na 14. april 1943 grad ob izmenjavi posadke prazen, so partizani izkoristili priložnost in ga požgali. Nova posadka se ni mogla več naseliti. (*Henrik Kužnik*)

¹⁸ Zvečer je bil sestanek v hosti v Gornji Bukovi Gori in na njem sprejet sklep, da se vsi moški ponoči prebijejo oziroma umaknejo proti Ferdrengu. Tako je tudi bilo. Jaz in Slavko Lindič sva ostala pri beguncih in živini na Gornji Bukovi Gori in poskrbela za ljudi in stvari. Kolikor smo jih imeli, smo jih poskrili po hosti. Še sedaj hranim originalen načrt hoste z oznakami, kje je kaj skrito, da smo potem lahko našli. Torej pri evakuaciji oziroma pri umiku ljudi nazaj na območju Ferdrenga Dekval in drugi moški niso sodelovali. Umik ljudi je bil 21. avgusta 1942, umik moških z Gornje Bukove Gore pa je bil 14. avgusta 1942 ponoči. (*Jože Kotnik*)

¹⁹ Kraška jama nad Belimi Vodami pri Loškem Potoku, kamor so med italijansko ofenzivo spravili ranjence, se imenuje Ogenjca. Bolničarka je bila Mimica Čepon iz Horjula. Od ranjencev so trije ostali živi in so jih Italijani 31. julija 1942 ujeli. To so bili Ivan Mulac iz Kočevja, Vinko Smolnikar in Ivan Snoj iz Ljubljane. Po okrevanju v bolnici v Ljubljani jih je vojaško sodišče 23. septembra 1942 obsodilo na dosmrtno ječo. Po kapitulaciji Italije so se pretolkli do partizanov in dočakali konec vojne. (*Henrik Kužnik*)

Bolnica Ogenjca nad Belimi Vodami, ki jo opisuje Dekval, je znana. Še živa priča teh dogajanj je Karel Mihelič. (*Marija Ančik-Jordan*)

komandantu. Pekarek pa je pri bloku na drugi strani mesta odšel iz Kočevja in prišel po velikem ovinku k nam v Kačji Potok. Vstopil je v Jankovo četo in se večkrat izkazal kot dober borec in odličen strelec. V roški ofenzivi je skupaj z Antonom Marincljem in Antejem Novakom rešil okrog 150 funkcionarjev, aktivistov in drugih civilistov in jih skozi vse italijanske obroče pripeljal k nam na Lapinje.

Dobro se spominjam, da je prišla k nam tudi neka študentka, Beograjčanka, ki je bila na Rogu v skupini pri Maksu Nahliku-Samu. Pripovedovala je, da je bil Samo skupaj s svojo ženo, z njo in menda še dvema tovarišicama obkoljen in da so se odločili, da se ne pustijo živi ujeti. Samo je nato ustrelil ženo in tovarišici, nazadnje pa še sebe, Beograjčanka pa ni hotela tako umreti in je prosila Sama, naj ji da puško, z njo se je nato dejansko prebila skozi italijanske vrste.²⁰ Imela je rano na nogi, bila je zelo izčrpana in onemogla, vendar še vedno pogumna. Obvezali smo ji rano in jo poslali naprej v ambulantno.

Takoj po roški ofenzivi je tavalo naokrog veliko majhnih partizanskih skupin in posameznih borcev, saj so nekateri četni komandirji kar razpustili svoje enote, češ da naj se vsakdo reši, kakor se more. Nekateri borci so odvrgli orožje in odšli na svoje domove, kjer so jih pobrali Italijani in jih poslali v internacijo ali pa ubili. Nekateri so se z vso opremo javili v italijanskih postojankah. Velika večina razpuščenih čet pa je le našla druge partizanske enote in se jim pridružila. Na okrožju smo zadržali te tovariše, dokler ni prišla mimo prva enota in jih vzela s seboj.

Septembra 1942 se je zgasil pri okrožju aktivist Dušan Drolc-Savinjčan iz Laškega, študent. Proti večeru je odšel od nas proti Lapinjam, odkoder naj bi naslednji dan nadaljeval pot v Belo krajino. Z Ivom Hrovatom sva ga spremila in med potjo skočila še v Ferdreng, kjer sva imela važne opravke. Opozorila sva ga, naj se čez noč ne ustavlja v Pokštajnu, ampak naj gre naprej na Lapinje. S Hrovatom sva se v Ferdrengu precej zamudila – tam smo delali prvo sušilnico za sadje na osvobojenem ozemlju – in že ponoči šla

skozi Pokštajn na Lapinje. Drolc je ostal na Zgornjem Pokštajnu. Zgodaj zjutraj je močan oddelek Italijanov prišel iz Kočevja prek Rajndola in obkolil obe vasi Pokštajn. Drolca so našli v pogovoru z župnikom Matetom, ki je stanoval pri Pirnatovih. Sedela sta na klopi pred hišico. Drolc je planil v hišo, a ko je uvidel svoj brezupni položaj, se je v sobi ustrelil s pištolo. Italijani so našli pri njem tudi bombo, ki sem mu jo dal prejšnji večer. Mateta so vklenili in odpeljali tudi obe ženski, hišo z Drolčevim truplom in vse druge hiše pa požgali.²¹ V tej vasi je bila takrat naseljena edinole Pirnatova hiša. Prihodnji dan smo na njenem pogorišču našli samo nekaj ožganih Drolčevih kosti in jih v otroški zibki, ki je slučajno ostala cela, pokopali na vrtu pred hišo. V Spodnjem Pokštajnu so Italijani ujeli tri naše tovariše. Ti so bili odšli k svojim družinam, da bi popravili lesene dovodne cevi za vodnjake, ker je ravno takrat pričelo deževati. Bili so to stari Melink, Kljun in bivši orožnik Guzelj. Vklenili so jih in odpeljali tudi vse ženske in otroke, vas pa požgali. Vse ujete so odpeljali do ceste pri Spodnjem Logu, ker pa na kamionih ni bilo dovolj prostora, so naložili le moške in nekaj žensk, med njimi tudi štiri šolske sestre. Tri moške so poslali na Rab. Bivšega orožnika Guzelja so obsodili na 20 ali 30 let ječe.²²

O ustanovitvi Cankarjeve brigade na Lapinjah je bilo že dovolj napisano. Misslim, da je bilo 23. septembra 1942. Zbor je bil zvečer v globoki dolini sredi Lapinj. Govoril je Ante Novak, ki je citiral tudi odlomke iz Cankarja, jaz pa sem v imenu okrožja čestital novi brigadi. Od navzočih se spominjam dr. Marjana Dermastja-Urbana, Miroslava Pekarka in Jožeta Ravbarja.

Že zgodaj 1942 so uredili tudi stalne kurirske zveze, tako da so postavili karavle ali TV postaje.²³ Vse so bile zelo zakonspirirane in so jih v nevarnih časih po potrebi tudi večkrat preselili. Tudi kurirji niso stalno uporabljali istih poti, ampak so izbirali manj nevarne terene. Organizacija TV je prevzel Miha T-Lojze Rojec. Nad Ferdrengom blizu Zalarjevega taborišča je bila TV 13, ki je imela stalno zvezo s TV 14 na Rogu in s TV 12 pri Inlaufu

ter naprej s TV 11 na Dragi.²⁴ Na vsaki postaji so bili sprva trije, pozneje pa pet ali več mladih fantov, ki so zmogli zelo hitro hoditi. Bili so skoraj stalno na poti,

²⁰ To, kar piše Ciril Dekval, je le ena od verzij o smrti Maksa Nahlika-Sama in njegove žene Ane. Tako smo zvedeli tudi takrat v Ljubljani. Njuna hčerka dr. Nataša Gabrovec je pred leti iskala podatke o smrti svoje matere in očeta. Izjave o tem so shranjene v arhivu CK ZKS. (*Ada Dequal-Krivic*)

Franc Ožbolt je izjavil, da je ta študentka bila doma iz Like in da so jo klicali Seka. Navedba o streljanju pa je sporna oziroma netočna. Ko sem bil v začetku aprila 1983 v domu borcev v Strunjanu, mi je Božislava Weber, rojena Prosenc, povedala, da je kmalu po osvoboditvi prišla k njej na dom v Ljubljani partizanka Z. P. in ji pripovedovala, da je bila med italijansko ofenzivo na Rogu avgusta 1942 skupaj z njeno sestro Bojano Prosenc. Tudi Ana Nahlik-Nuška, žena Maksa Nahlika-Samota, je bila v tej skupini. Bojana je bila hudo ranjena in ni mogla več prenašati bolečine. Nuška pa je bila zaradi prevelikih naporov povsem izčrpana in se ni mogla več gibati. Ker so bile obkoljene in niso hotele pasti v roke sovražnikovih vojakov, je obe iz usmiljenja ustrelila. Božislava Weber stanuje sedaj v Ljubljani na Miklošičevi 13. Njen oče Ivan Prosenc je bil pred vojno član Sokola v Ljubljani. Spomladi 1942 se je umaknil iz Ljubljane in se naselil v Gotenici na Kočevskem. Imenovan je bil za sekretarja terenskega odbora Osvobodilne fronte Gotenica, bil član rajonskega odbora Osvobodilne fronte Kočevska Reka in od junija 1942 član okrožnega odbora Osvobodilne fronte Kočevje. Italijani so ga 8. julija 1942 ujeli in ga 23. ali 24. julija 1942 v Kočevju ustrelili. To je povedal njegov sin Živojin Prosenc iz Ljubljane. (*Henrik Kužnik*)

²¹ Dušan Drolc-Savinčan je bil rojen leta 1919 v Trbovljah. Pred vojno je živel v Laškem. Že kot dijak gimnazije se je priključil delavskemu gibanju, bil zaradi propagande zaprt in izključen iz šole. Pozneje se je vpisal na pravno fakulteto in kot skojevec nadaljeval politično delo. Po okupaciji je bil organizator vojnih skupin. V začetku julija 1942 je odšel v partizane. Dodeljen je bil kot pomoč kočevskim aktivistom. Kako je v resnici umrl, je napisal župnik Franc Mate iz Velikih Lašč, med vojno župnik v Mozlju, ki je umrl januarja 1983. Usodnega 2. septembra 1942 je bil Mate priča Savinčtanove smrti. Po Matetovih navedbah so Italijani tega dne dopoldne znenada prišli v Zgornji Pokštajn, kjer so se zadrževali župnik Mate, šolske sestre in nekaj civilistov iz Mozlja in drugih krajev. Pri njih je prespal tudi Savinčan. Zjutraj je skupaj z Matetom sedel na klopi pred Hajdukovićevo hišo. Kakor hitro sta zagledala Italijane, je Mate zašepetal Savinčtanu, naj skoči v hišo, poišče lestev in se povzpne na podstrešje, za seboj pa naj potegne lestev. Župnik Mate se je napotil proti Italijanom, da bi jih zamotil. Ko so ga vprašali, ali je kaj partizanov v vasi, je zanikal. Ženske, ki so znale nekaj italijanščine, so klepetale z vojaki, hoteli jih prepričati, da so varni. Ko so vprašali, kje imajo skupno kuhinjo, so ženske pokazale proti hiši, v kateri je bil skrit Savinčan. Ker ta verjetno ni našel lestve in je iz veže skozi okno opazoval, kaj se dogaja, je mislil, da ga vojaki iščejo, ko so se namerili proti njegovemu skrivališču. Mate pravi, da je nenadoma počil strel in da so vsi otrpnili, Italijani pa pobesneli. Mateta so začeli pretepati, hišo z mrtvim Savinčtanom so zažgali. Vse ljudi so odpeljali v Kočevje v zapor, Mateta pa v internacijo. V zborniku Iz trpljenja in krvi, ki ga je izdala ZB NOV Laško leta 1958, piše, da je bil Savinčan izdan. Župnik Mate je to odločno zanikal. Tudi v knjigi Ljubljana v ilegali iz leta 1962 je ta tragični dogodek napačno prikazan. Rečeno je, da so Italijani in belogardisti obkolili hišo, v kateri je imel Savinčan sestanek. Ker se ni predal, so hišo zažgali in je v njej zgorel. Avtentična je seveda Matetova izjava. (*Henrik Kužnik*)

Po mojih zapiskih je bil Pokštajn požgan in ljudje odpeljani 3. septembra 1942 in takrat je padel tudi Savinčan. Še vedno hranim originalno potrdilo Savinčana za prejeti živež, z dne 18. avgusta 1942. (*Jože Kotnik*)

²² Iz italijanskega arhiva izhaja, da so Italijani 2. septembra 1942 ujeli Leopolda Guzelja iz Mozlja in vojaško sodišče v Ljubljani ga je 17. novembra 1942 obsodilo na dosmrtno ječo, ker je 8. julija 1942 sodeloval pri partizanskem napadu na italijansko posadko v Mozlju, kjer so bili štirje italijanski vojaki ubiti, dva pa hudo ranjena. (*Henrik Kužnik*)

²³ Mislim, da so bile kurirske karavle ali TV postaje organizirane v pozni jeseni 1942 in v začetku zime 1943, ne pa zgodaj 1942. Ne izključujem možnosti, da je bilo na Kočevskem drugače, torej tako, kot navaja Dekval. (*Lojze Mlakar-Ljubo*)

²⁴ Kdaj so bile ustanovljene kurirske TV postaje, piše Rado Zakonjšek v knjigi Partizanski kurirji.

dobro oboroženi, vendar so smeli reagirati le, če so bili napadeni. Njihova prva skrb je bila hitra in redna dostava pošte. Kljub temu so imeli ti kurirji veliko izgub.

Septembra 1942 se je okrožni odbor na Zalarjev ukaz razdelil. Skupina, ki je ostala z menoj, je imela sedež v gozdu nad Lapinjami. Iz skromnih sredstev smo si zgradili prostorno barako za 15 ljudi, da bi v njej prezimili. Konec septembra ali prve dni oktobra je četa partizanov dva dni taborila na Lapinjah. Partizani so si oprali perilo in ga razobesili po vasi. Znenada je vas preletelo italijansko letalo in naslednji večer, ko je četa že odšla, so Italijani s štirimi topovi začeli obstreljevati Lapinje s ceste pri Predgradu prek Kozic. Padlo je skupno 120 granat, a je zgorel le en kozolec in en pod je dobil luknjo, žena Vinka Cerarja pa je bila lažje ranjena v stegno. Druge škode ni bilo.

Skoraj sočasno in prav tako nepričakovano je prišel na Lapinje oddelek blizu 400 močno oboroženih Italijanov, vendar brez mul in konj. Prišli so iz smeri Knežje Lipe, se ustavili, a ljudi niso nadlegovali. Zelo se jim je mudilo. Komandant je z aparatom oddal poročilo, potem pa so naglo odšli v dolgi koloni po bregu do Kolpe in čez njo najprej na Hrvaško. Enota je hitela na pomoč svojim v bojih nekeje pri Moravicah. Poslali smo hitrega kurirja v štab.

Sredi oktobra se je v Spodnjem Logu zopet naselila italijanska posadka, ki je po napadu v Peklu odšla v Kočevje. Italijanska postojanka na Vimolu je bila ves čas močna, zelo utrjena in nam zaradi prehoda v Belo krajino in na Koprivnik zelo nadležna. Po nastavitvi posadke na Spodnjem Logu nismo mogli več ostati na hribcu tik nad njo, zato smo z vsem, kar smo imeli, odšli prezimovat v Ovčjo jamo nad Bilpo ob Kolpi. Jama je bila sredi strmega, plazovitega in z redkim drevjem poraščenega blizu 400 m visokega brega nad Kolpo in le malokdo je vedel zanjo.²⁵ Dolga je bila 103 metre, imela je več prostorov in v njej smo si prav dobro uredili tudi kuhinjo, katere dimnik smo speljali v smreko pred jamo. Po vodo smo hodili k izviru Bilpe, naravnost pod nami, dokler nismo prav na koncu jame našli veliko luknjo z izredno čisto vodo. Pred

jamo smo imeli čez dan stražo, ponoči pa zaradi slabega dostopa ni bilo nevarnosti. Vsak dan smo hodili na seje k Zalarju in agitirat v vasi od Starega trga do Banje Loke, pa tudi na hrvaško stran Kolpe.

Naš položaj je bil kmalu izdan. Iz Kočevja smo dobili obvestilo, da je komandant rekel, da nas pride zagotovo poiskati. Italijani so sicer v snegu dvakrat prodrli prek Ferdrenga do roba planote nad nami, v breg pa si očitno niso upali. Prav tako tudi niso našli našega skladišča – velikih sodov žita, ki smo jih skrili v grmovju, čeprav so njihove kolone šle tik mimo njih. Sploh smo bili takrat mojstri v skrivanju naših stvari in Italijani niso nikoli našli ničesar iz našega logorja, čeprav smo pozneje večkrat ugotovili, da je v hajki kak vojak celo sedel na ruši, pod katero je bil skrit pisalni stroj, vreča moke, fižola ali kaj podobnega.

V tem času nas je dvakrat obiskala trojka poverjenišтва CK KPS za Notranjsko France Popit-Jokl, Janez Stanovnik in neki mlajši zastopnik Sokola,²⁶ močno naglušen, menda Jošt. Zgodaj spomladi se je sneg na sončnem bregu topil in v jamo je pritekalo veliko vode. Zato smo se v marcu 1943 umaknili iz nje in si napravili novo taborišče v majhni zaraščeni dolinici nad Gornjo Turkovo Drago. Zgradili smo si dolgo, trdno barako za 15 ljudi, jo pokrili z opeko in vejami zaradi kamuflaže, žlebove pa napeljali v veliko kad, da smo imeli vodo doma.

Takrat je bil okrožni odbor Osvobodilne fronte razdeljen na tri taborišča. Nad Ferdrengom je bil Zalarjev logor, z Alojzem Zalarjem, Jakobom Pantarjem, tremi brati Pirnati, Ignacem Mikličem in drugimi. Nad Gornjo Turkovo Drago je bil Dekvalov logor z Dekvalom, Jožetom Kotnikom, Ivom Hrovatom, Janezom Pirnatom in drugimi. Vmes je bil Koširjev logor z Alojzijem Koširjem, Francem Murnom, Matijo Crnkovičem in drugimi. Od mojega do Zalarjevega logorja je bilo tri četrt ure hoda. Skupno nas je bilo okrog 45 članov okrožnega odbora. Pri Zalarju je bil zaščitni vod petih mož pod vodstvom Rudolfa Dormiša.²⁷ Imeli smo široko razpredeno obveščevalno službo, hodili smo daleč naokrog po vaseh na mitinge in krajše sestanke, izdajali smo Radijska po-

ročila in jih dostavljali v vasi, oskrbovali partizanske enote, aktiviste, člane in delegate izvršnega odbora Osvobodilne fronte, ki so se spotoma oglašali pri nas, pošiljali redna pismena poročila na izvršni odbor, zbirali živila, narodno posojilo, zdravila, obveze in drug material za bolnice itd.

Vse leto 1942 smo imeli stalne stike s hrvaškimi partizani in terenskimi organizacijami. Pred roško ofenzivo je prišel čez Kolpo drugi Goranski odred. Umikal se je pred Italijani. Po nekaj dneh se je vrnil na Hrvaško. Po tem je Jože Klarič vzdrževal redne stike s Hrvati. V letih 1942 in 1943 so med hajkami večkrat pribežale k nam skupine hrvaških aktivistov, mi pa smo dvakrat ali trikrat šli za nekaj dni na Hrvaško v vasi Šekovac, Šematovo in Zavrhr.

Prva Radijska poročila smo tipkali na pisalni stroj, pozneje pa smo jih razmnoževali »na kožo«.

Rad bi razčistil zadevo z Ivom Hrovatom, ki ga je Zalar ustno in pisno očrnil pri izvršnem odboru Osvobodilne fronte kot izdajalca. Hrovat je bil pred vojno šolski nadzornik v Krškem. Bil je napreden učitelj, odličen sadjar. Žena Ana je bila po rodu Nemka iz Salzburga. Z njo se je poročil med prvo svetovno vojno. Ko so Nemci zasedli Krško, je bil med oficirji tudi brat Hrovatove žene. Obiskal jo je in ji obljubil, da bo njeno družino ščitil, če se bodo izrekli za Nemce. Hrovatova žena mu je odgovorila, da je njen mož Slovenec, da se ona čuti Slovenka in da je tudi njun sin Slovenec. Brat ji je nato rekel, da je

ne priznava več za sestro in da naj sama nosi posledice. Hrovatovi so nato ponoči zbežali čez Savo in prišli brez vsega imetja na šolo v Mozelj. Hrovat je že od začetka delal z nami, bil pa je starejši človek in hud želodčni bolnik. Odšel je z nami v gozd, žena pa je s 6-letnim sinom živela v Spodnjem Logu. Veliko nam je pomagal pri gospodarskem odboru in užival med nami velik ugled. Bil je vodilni propagator za ustanovitev in funkcioniranje naše komune, redno obdelovanje zemlje, preskrbo semen, kolektivno košnjo in mlačvo, obiranje sadja in gradnjo novih sadnih sušilnic itd. ko smo potrebovali najnovejša radijska poročila, lastnega aparata pa nismo imeli, niti ga ni bilo v bližini, je Hrovat hodil dvakrat na teden zvečer čez Kolpo na hrvaško stran mimo italijanske postojanke v Starem trgu v Zapeč, kjer je imela posestvo in mlin sestra Ivana Ribarja. Zvedeli smo namreč, da ima dober radio in stopili v stik z njo. Tam smo dobivali vesti. Hrovat je čez noč zbral vesti in se zgodaj zjutraj vrnil z beležkami po isti poti nazaj. Nekega jutra marca 1943 pa so Italijani nenadoma zasedli planoto nad našim taboriščem in po vseh poteh iz doline postavili zasede. Na eno je naletel Hrovat, saj ga nismo mogli pravočasno opozoriti. Zbežal je, padel na kamenje in se ranil po glavi. Italijani so ga ujeli in ga odpeljali v Moravo, kjer je bila ves čas močna posadka. Nekaj dni pozneje so ga prisilili, da je v italijanskem plašču z obvezano glavo in s čelado pokazal Italijanom pot iz Ferdrenga do Zalar-

Trdi, da so se začele priprave za ustanovitev relejnih TV postaj šele po roški ofenzivi. TV 12 je bila organizirana novembra 1942 in je imela sedež blizu Cvarove žage nad Ravnami pri Borovcu. Konec leta 1942 je bila postavljena TV 14 blizu vasi Pugled na Rogu. Postaja TV 13 je bila urejena konec marca 1943 blizu Spodnjega Loga. (*Henrik Kužnik*)

²⁵ Nedaleč od Dekvalovega bivališča v Ovčji Jami nad Kolpo si je uredil bivališče tudi takratni sekretar Banja Loke Jože Klarič z ženo Milko. Njegovo skrivališče je imelo skrbno prikrit vhod oziroma dohod. S sodelavci se je sestajal po vaseh in na določenih krajih. Nekoč sem prespala pri njem. Najprej smo morali peš čez Kolpo na hrvaško stran, nato od Slavskega Laza navzdol in nato naravnost v strmino do votline. V njej je bilo prostora za 5 ljudi. Imeli so vse opremljeno, celo police s knjigami, žena Milka je tipkala, kurili so le ponoči. Nad to jamo je bila težko dostopna kamnita ravan. Kamenje bi jih opozorilo, če bi jih kdo napadel. Oba, Jože Klarič in žena Milka, sta bila suha in gibčna, drugače ne bi zmogla pristopa v to jamo, in to večkrat na dan. Klarič seveda ni imel zaščitne čete, niti partizana ne. (*Marija Ančik-Jordan*)

²⁶ Zastopnik Sokola v trojki je bil Mirko Stepišnik. To je pojasnil Matija Maležič. (*Henrik Kužnik*)

²⁷ Za vodstvo zaščitnega voda je bil imenovan Franc Pirnat. (*Jože Kotnik*)

jevega logorja. To je Zalar izrabil za očitek izdajstva. Vendar je prav Zalar, ki je od drugih vedno zahteval najstrožjo konspiracijo, nekaj dni pred tem v svoj logor dal navoziti z vozom in parom konj veliko količino drv iz Ferdrenga, tako da je bila pot čez Košenice do taborišča sveža, na široko zorana, da bi jo našel tudi slepec brez Hrovatove pomoči. Zalarjeva skupina se je pravočasno umaknila, Italijani pa so njihovo taborišče požgali. Če bi Hrvat izdajal, bi izdal tudi moj in Koširjev logor, predvsem pa TV 13, ki je bila v neposredni bližini in za katero je Hrvat dobro vedel. Naknadno smo ugotovili, da nam je iz Morave dvakrat poslal opozorilo po Tekstorju iz Lobečnega Mlina, vendar Tekstor opozorila ni prinesel, in je to pozneje tudi priznal. Zalarja pa je pravočasno opozoril Osterman, zato je z ženo takoj odšel v Babno Polje, ne da bi nam kaj povedal o hajki. Kasneje je Hrvat narisal in podrobno opisal vso italijansko postojanko na Moravi in nam poslal pismo po zanesljivi domačinki, ki je imela dovoljen izhod. Ta pa ni utegnila priti do nas, zato ga je dala drugi ženski, ki ga je nesla naravnost na italijansko komando. Hrovata so obdolžili izdaje in ga poslali v sodne prostore v Ljubljano, kjer naj bi bila 14. septembra 1943 proti njemu razprava. Vendar so Italijani tedaj že kapitulirali in Nemci so ga poslali v Dachau, kjer je nekaj dni pred osvoboditvijo umrl.

Za zelo pomemben boj v Jelenovem Žlebu 26. marca 1943 smo zvedeli šele dva dni kasneje. Takrat smo imeli nad Muho vasjo stražarsko mesto za varstvo taborišča. Stražili smo vsi v dveurnih izmenah od zgodnjega jutra do noči. Tisto jutro smo imeli prvo stražo od 4. do 6. ure. Bila je silno gosta megla, tako da nisem videl niti tri metre daleč. Okrog šeste ure pa sem zaslišal od Muhe vasi korakanje kolone in stopanje konj ali mul ter nerazločno govorjenje. Takoj sem pomislil na Italijane. Prav tedaj je prišel na izmeno Jože Kotnik, zato sem se v gosti megli spustil po hribu navzdol proti prihajajočim. Ko sem prišel čisto blizu, sem zaslišal slovensko govorico in nato ugotovil, da prihaja Šercerjeva brigada po bojih v Jelenovem Žlebu. Dobil sem Vasjo Klanjska in Mileta Kilibardo. Prosila sta za

sveže meso za borce in mrvo za mule. Preskrbeli smo jim dve kravi in veliko sena. Borci so imeli veliko novega orožja, brzostrelk, mitraljezov in druge opreme, zaplenjene Italijanom. Ne spominjam se točno, ali so Italijani obstreljevali s topovi Muho vas isti ali naslednji dan. Takrat je bil ranjen Kilibarda. Stal je ob Ožboltovi hiši in je dobil kos granate v hrbet.

Od Kočevarjev zapuščena zemlja ni ostala neobdelana. S civilnim prebivalstvom, ki je spomladi 1942 zbežalo v gozdove, smo na območju Ferdrenga, Muhe vasi, Škrilja in Lapinj obdelali velike komplekse zemlje. Sejali smo piro (kočevsko pšenico), ječmen in oves, sadili krompir, kolerabo in zelje. To je bila prva kmečka delovna zadruga na osvobojenem ozemlju in imenovali smo jo komuna. V jeseni smo želi, mlatili s strojem na ročni pogon in žito spravljali v velike sode. Te smo skrili v gozdu na več krajih. Krompir in druge pridelke smo skrivali po kletah požganih kočevskih hiš. Obirali smo sadje po zapuščenih kočevskih vaseh, ga sušili v novih sušilnicah, ki smo jih zgradili v ta namen, in suhe krlje shranili v sodih za zimo. Seno smo spravljali v raztresenih stogih, da bi ob morebitnem požaru ne bilo vse uničeno. Žito so nam mleli vsi mali mlinarji ob Kolpi. Naš pridelek so mleli ponoči, da ga ne bi dobili Italijani. Razvito smo imeli tudi trgovino, čeprav v skromnem obsegu. Pri okrožju jo je vodil Jože Kotnik. Iz Kočevja smo po kanalih dobivali tobak in nekaj malenkosti, drugo smo nabavili prek Delnic, Broda, Čabra in Sušaka. Poleg cigaret smo potrebovali zlasti sol, sladkor, kavo, cikorijo, milo, mazilo za čevlje, glavnike, vezalke, ščetke za zobe, svinčnike, peresa in ciklostilni papir. Borcem smo te stvari dajali večinoma brezplačno, drugim pa smo jih zaračunavali. Ko nam je zmanjkalo denarja, smo prodajali kože zaklane govede trgovcu na Fari, ki je imel zveze z Reko. V Fari so bili Italijani in ni bilo prijetno ponoči nositi težkih bal suhih kož prav v italijansko gnezdo, toda lire smo potrebovali zlasti za nakup papirja, indiga, trakov za pisalni stroj, črnila in svinčnikov. Vse to smo dobivali iz Sušaka.

Bilo je poleti 1943. Na sedežu rajonskega odbora Kočevska Reka so imeli slab

radio na baterije. Treba je bilo držati uho na aparatu, da si ujel nekaj vesti s postaj po svetu. Nekoč, ko so bile vesti izredno važne in zanimive, so takoj na kožo odtisnili 20 izvodov Radijskih poročil kočevskega okraja in v mraku odšli z njimi v razne smeri, da bi ljudi takoj seznanili z najnovejšim položajem. Zmago, Peter in Gorše so odšli prek Dragarjev, se spustili čez steno v Belico in že v temi prispeli v požgane Žurge. Šli so naprej v Črni Potok in sklicali vso vas, to je žene, otroke in dva starčka, k mlinarju Ozvaldu. Tam je Viktor Mokorel-Zmago poročal o položaju na zunanjih frontah, Albin Kovač-Peter o domačih bojih in Franc Goršič o gospodarskih vprašanjih, zlasti o preskrbi naše vojske. Ure so hitro minevale in bila je že polnoč, ko je gospodinja prinesla trem aktivistom skledo žgancev z mlekom, Ozvald pa je od nekod pričaral nekaj cigaret. Razpoloženje je bilo lepo. Ozvald je imel harmoniko in skupaj so prepevali partizanske pesmi in plesali. Po drugi uri je gospodinja opozorila na nevarnost, da lahko zgodaj zjutraj pridejo Italijani. Nikdar se ni vnaprej vedelo, kdaj bodo prišli. Ljudje so se razšli, naši trije pa so jo mahnili proti taborišču, do katerega je bilo dve uri hoda. Zunaj je bilo temno kot v rogu, tako da so komaj našli pot do konca vasi, kjer so otipali leseno poslopje. Bil je majhen skedenj, popolnoma prazen, vrata na široko odprta, za vrati v kotu pa kup slame. Naši so zatipali slamo in sedli za vrata, da počakajo prvega svita in nato odidejo. Toda takoj, ko so sedli in odložili puške, so zaspali. Zdanilo se je in točno ob 6. uri so prišli Italijani iz treh smeri, od Čabra, Trave in Osilnice, okrog 200 mož z mulami in vso opremo. Komandanti so imeli v bližnji hiši nekakšen posvet, kuharji so kuhali zajtrk, vojaki pa so preiskali vse hiše in poslopja, kradli kokoši in jajca. Pogledali so tudi v odprti skedenj, a ker je bil prazen, so odšli, ne da bi pokukali za vrata. Po 8. uri so se spet odpravili nazaj v smeri, odkoder so prišli. Prvi se je prebudil Gorše in zbudil še druga dva, češ da je že dan in da bo treba izginiti. Ko pa so si otepli slamo in stopili skozi vrata, so pred hišami zagledali skupino žensk, ki so se razburjale nad italijanskimi tatvinami kokoši in jajc. Ko

so zagledale naše aktiviste, so prvi hip onemele: »Joj, naši!« Seveda ni bilo časa za podrobno razlago, kako je prišlo do neljubega zapleta, saj so naši morali hitro v hrib, kajti še so se videli zadnji odhajajoči Italijani.

Aprila 1943 je bil velik zbor aktivistov na Pugledu. Zanj odborniki nismo vedeli, saj je sekretar Zalar konspirativno odšel s Pantarjem na zbor, tam pa so mu očitali, zakaj ni pripeljal vsega odbora.

Maja 1943 je bil v šoli Vas pri Fari izvoljen prvi okrajni izvršni odbor s predsednikom Lojzetom Rauhom iz Slavskega Laza.

Od 15. junija do 15. julija 1943 smo imeli večjo hajko. Dan prej se je Zalar z ženo umaknil v Babno Polje, vodstvo pa je prepustil meni. Naš obveščevalec iz Kočevja Lojze Piščanec nas je obvestil, da se bo začela hajka 15. junija zjutraj, da se je bo udeležilo okrog 2000 Italijanov z vsem orožjem in da bo trajala 30 dni. Obvestilo, ki ga je Piščanec prek svojih hčera dobil od italijanskih oficirjev, je bilo točno. Dne 15. junija zjutraj so pričeli od vseh strani prodirati proti našim taboriščem. Bil sem v Zalarjevem logorju nad Ferdrengom in sem takoj odredil umik v stene nad Kolpo. Pantar, ki je bil komandant Zalarjevega logorja, pa je odločil, da se bo s svojimi ljudmi umaknil pozneje. Vzel sem štiri torbe s spisi okrožja in se z Borutom Megušarjem, Janezom Pirnatom in Petrom Juvanom umaknil v bližino Ovčje Jame, kjer smo čakali ves dan. Pantar je odšel s svojimi ljudmi šele popoldne v smeri proti Pokštajnu in naletel na zasedo. Z rafalom je bil ubit komandir zaščitnega voda France Pirnat. Drugi so se razbežali po gozdu in se rešili. Proti večeru so se Italijani usuli po bregu proti Jami. Pirnat in Juvan sta zbežala v dolino in preplavalata Kolpo, Borut je bežal po bregu v desno, jaz pa v levo. Takrat sem imel hudo revmo v nogi in sem hodil ob palici. Pozno ponoči sem našel štiri tovariše naše zaščite. V dežju smo skupaj šli proti Svetlemu Potoku in Staremu Brezju, kjer smo naleteli na veliko naših beguncev. Zvečer so prišli Italijani v Svetli Potok, ki je bil že prej popolnoma požgan, in se utaborili. Iz grmovja smo gledali, kako so postavljali šotore in gradili bun-

kerje iz kamenja. Ponoči so se naši ljudje v skupinah razšli v različne smeri. S skupino 15 ljudi smo šli k cerkvi na Kumrovske Gori, od tod pa po pobočju v Šahen, kjer smo se utaborili v majhni dolinici, prav blizu obmejne žice Kočevja. Tam smo v dežju ostali sedem dni. Bili smo brez hrane in šele naslednjo noč smo dobili pri naših ženskah v Dolgi vasi nekaj koruznega zdroba in soli.²⁸ Močnik smo si kuhali le ponoči in jedli okrog polnoči. Ker se tam nismo več čutili varne, smo ponoči odšli po gozdu nad Kačjim in Suhim Potokom in se utaborili na hribu južno od kumrovske cerkve. Čeprav smo bili zelo previdni, so nas s Fridrichsteina opazili in streljali na nas s topovi. Polomili so nekaj bukev, mi pa smo šli naprej v sotesko Pekel oziroma v kraj, ki so mu Kočevjarji rekli Žimbah (Siebenbach). V tem gozdu je veliko ozkih dolinic, po katerih tečejo studenčki. Utaborili smo se v eni od njih in se preživljali z močnikom, jagodami in borovnicami, ko pa smo prišli do krompirja, smo si oddahnili. Dne 25. junija smo šli po krompir, ki smo ga ob umiku zakopali pri Dolarjevem logorju v Starem Brezju. Prav takrat je partizanska enota v bližini Rajhenava naletela na skupino 30 Italijanov. V boju so jih naši nekaj pobili, 13 pa ujeli, jih slekli in v samem perilu nagnali v Kočevje. Tekli so po cesti skozi Cvišlarje, dohiteli med potjo velik senen voz, se skrili med mrvo in se dali odpeljati v Kočevje. Naslednji dan smo zvedeli, kak silno porazen vtis je ta dogodek napravil na italijansko posadko v Kočevju.

Počasi smo se premaknili na Ferdrenško Goro in se 15. julija vrnili v staro taborišče. Videli smo še zadnje tanke in kamione, ki so odhajali proti Kočevju. Italijani so pretaknili vsa naselja in gozdove, vendar razen Zalarjevega taborišča drugih niso našli. Pobrali so precej naših civilnih beguncev in jih odpeljali v Kočevje. V vinogradu nad Lazami so ujeli odbornika rajonskega odbora Spodnji Log Matijo Crnkoviča. Skril se je bil v svojo zidanico, kjer so ga po dveh dneh dobili Italijani spečega. Odpeljali so ga v Kočevje in od tam v Spodnji Log, kjer so ga na pokopališču ustrelili.²⁹

Leta 1943 se je večja skupina naših

ljudi več mesecev zadrževala v skrivališču v stenah Stružnice nad vasjo Potok. Dohod v skrivališče v stenah soteske so imeli po strugi potoka. Skupino je vodil učitelj Janez Knol iz Livolda. Pogosto smo jim pošiljali pozive, naj se pridružijo naši najbližji enoti ali terenskemu odboru, toda vsi pozivi so bili do kapitulacije Italije brezuspešni, bili pa so tako skriti, da jih naše patrulje niso nikoli našle.

V okrožnem partijskem komiteju Kočevje so bili leta 1941 Jože Šeško in Tone Potočnik³⁰ (oba ustreljena leta 1942), Jošt Melhior, Polde Knapič in Lojze Hočevnar. S smrtjo Jožeta Šeška in popolno ograditvijo Kočevja z žico in bunkerji je okrožni komite oslabil. Zato je bil zunaj Kočevja ustanovljen nov okrožni komite, in to v novem taborišču kočevskega okrožja nad Turkovo Drago, malo dlje od mojega logorja. Z novimi člani okrožnega odbora je zavel v okrožju nov duh, poživiljeno je bilo delo in konec je bilo Zalarjevega vojvodstva in njegovih kapric. Sekretar okrožnega komiteja je postal Jože Kopitar-Gregor, člani pa Feliks Razdrih, Marija Jordan in Radko Polič-Tone Gorjanc. Tudi jaz sem se preselil v novo taborišče, kjer smo ostali do kapitulacije Italije. Sekretar rajonskega odbora Mozelj je postal Feliks Razdrih, nekatere za boj sposobne tovariše pa smo poslali v brigado. Takoj smo zopet začeli izdajati Radijska poročila in razširjati literaturo, ki smo jo dobivali od izvršnega odbora Osvobodilne fronte. Imeli smo sejo okrožnega odbora, ki so se je udeležili tudi zunanji člani Jože Klarič, Štefan Trobiš in Peter Romanič. Dne 21. julija smo dobili zanesljive vesti o spremembah v Italiji. Izdali smo posebno izdajo Radijskega vestnika in v italijanske postojanke poslali veliko letakov. Dne 31. julija so Italijani streljali na nas s topovi iz Banje Loke, vendar niso napravili škode. Dne 1. avgusta smo se udeležili mladinskega mitinga v Šematovem na Hrvaškem. Imeli smo dobro vzpostavljene dnevne stike z vsemi rajoni in Hrvaško. Dobili smo vesti, da italijanske posadke v Kočevski Reki, Banji Loki in Vimolu že pospravljajo svoje stvari in jih pošiljajo v Kočevje. Dne 15. avgusta smo imeli mladinski miting v Ferdrengu.

Dne 16. avgusta 1943 so Italijani zapu-

stili Spodnji Log, mi pa smo naslednji dan priredili tam zelo prisrčen miting. Dne 23. avgusta je imela Slovenska protifašistična ženska zveza v gozdu pri Turkovi Dragi prvo okrožno konferenco. Razdrih jo je pozdravil v imenu komunistične partije, jaz v imenu Osvobodilne fronte, Ante Novak pa v imenu vojske. Italijani so 22. avgusta izpraznili Gotenico in Grčarice, 23. avgusta Vimol, 24. avgusta Mozelj in 27. avgusta Kočevsko Reko. V vseh teh krajih smo imeli naslednji dan mitinge. Dne 1. septembra smo izdali naš novi list Naša Kočevska.

Dne 9. septembra 1943 je prišel mali Rafko Lindič z vestjo, da je med Italijani v Kočevju upor. Vsi naši so hitro odšli proti Kočevju, da vidijo, kaj se dogaja. V taboru sva ostala zaradi zveze le Ivo Burger in jaz. Popoldne je mimo našega lo-

gorja šlo okrog 300 četnikov, ki jih je – kot sem ugotovil naknadno – Jakovac dve uri prevažal s čolnom čez Kolpo. Bili so odlično oboroženi, imeli so veliko lahkih in težkih strojnic, minometov itd. in radijsko postajo. Šli so prek Muhe vasi na Škrilj. Verjetno so bili namenjeni pomagat plavogardistom v Grčaricah. Na Škrilju so najbrž dobili obvestilo, da so prepozni, zato so tam odvrgli nekaj bomb in se prek Muhe vasi, Grglja in Kolpe vrnili nazaj na Hrvaško.

Naši odborniki so imeli medtem že veliko dela z razoroževanjem v Livoldu.³¹ Dne 10. septembra zjutraj sem šel v Livold, vzel kamion in se s štirimi tovariši odpeljal v Stari trg prevzet »oblast«, to je občinski urad. Tam smo razorožili italijanski bataljon, ki je prišel s Hrvaške. Bilo je nekaj pregovarjanja in dokazova-

²⁸ Po hrano iz Šahтна sem šel jaz in še en tovariš, katerega imena se ne spominjam. Šla sva v Livold. Zame je bilo zbirališče hrane pri Siraju v Livoldu. Tako je bilo vprašanje prehrane rešeno za nekaj kritičnih dni. (*Jože Kotnik*)

²⁹ Matija Crnkoviča so Italijani ustrelili 30. junija 1943. Izdala sta ga kaplan Viljem Savelli in župnik Alfonz Jarc iz Starega trga ob Kolpi. To je po vojni priznal kaplan Savelli preiskovalnemu sodniku. (*Henrik Kužnik*)

³⁰ Priimek Potočnik je napačen. Mišljen je Tone Trtnik. Jošt Melhior-Melč ni bil član okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije, temveč član okrožnega odbora Osvobodilne fronte kočevskega okrožja. To okrožje je takrat zajemalo okrožje predvojnega kočevskega političnega okraja. Jošt Melhior je bil doma iz Medloga pri Celju. V njegovem mlinu je bilo 31. decembra 1939 in 1. januarja 1940 partijsko posvetovanje, ki je prišlo v zgodovino kot druga konferenca Komunistične partije Slovenije. Melhiorja so Nemci 1941 najprej zaprli, nato pa z družino izgnali v Srbijo. Kmalu se je pretolkel v Ribnico, kjer je takoj aktivno sodeloval v Osvobodilni fronti. Italijani so ga ujeli 28. aprila 1942 v bunkerju v Konči vasi pri Stari Cerkvi skupaj z Jožetom Šeškom. Bil je mučen in potem interniran v Italiji. Po kapitulaciji Italije so ga Nemci ujeli in zaprli. Toda posrečilo se mu je pobegniti in se pridružiti partizanom. Toneta Trtnika je Centralni komite Komunistične partije Slovenije jeseni 1941 poslal na pomoč partiji na Kočevskem. Tako je postal član okrožnega komiteja. Sekretar je bil Jože Šeško, ki je bil obenem sekretar okrožnega odbora Osvobodilne fronte kočevskega okrožja. Člani okrožnega komiteja so bili delavec Tone Marinč (ustreljen kot talec 16. maja 1942), delavec Ludvik Tomšič (28. aprila 1942 zaprt in interniran v Italiji, kjer je po kapitulaciji Italije izginil), Lojz Kočevar, kurjač iz Rudnika (umrl po vojni), delavec Polde Knapič (umrl po vojni). Matija Maležič navaja, da je bil medicinec iz Ribnice Janez Kmet član okrožne Komunistične partije Slovenije za Kočevje leta 1941, do 13. julija 1941, Ivan Selšek iz Ribnice pa član okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije za Kočevje in okrožnega odbora Osvobodilne fronte od septembra 1941 do 27. oktobra 1941, ko je bil aretiran. Tone Trtnik je bil ustreljen kot talec 11. junija 1942. Okrožni komite je po aretaciji sekretarja Jožeta Šeška in večine komunistov na Kočevskem prenehal obstajati, partija pa je bila razbita. Kot inštruktorja sta bila poslana na Kočevsko Maks Nahlik-Samo in Dušan Drolc-Savinjčan, na žalost pa sta že avgusta in septembra 1942 padla. Šele v začetku leta 1943 se je začel formirati nov okrožni komite Komunistične partije Slovenije za kočevsko okrožje. Tako je bil 20. decembra 1942 imenovan za sekretarja okrožnega komiteja Jože Kopitar-Gregor, umrl je leta 1976. (*Henrik Kužnik*) Jošt je bil član okrožnega odbora Osvobodilne fronte, član okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije za Kočevje, jaz pa od marca 1942 naprej. (*Matija Maležič*)

nja, naposled pa se je komandant le vdal, vendar je zahteval pisno dokazilo o vdaji. Tako je njegov oficir v štirih izvodih natipkal predajno listino s podrobno navedbo vsega orožja, jaz pa sem jo v imenu okrožnega odbora podpisal in pritisnil naš žig, ki sem ga k sreči imel v žepu. Komandant je namreč vztrajal, da brez žiga ne preda orožja. Razorožene Italijane smo napotili po cesti proti Brezovici, mi pa smo sredi vasi priredili lep miting. Ko smo se z avtom vračali nazaj, je bila cesta od Brezovice do Pekla polna tankov, kamionov, topov, vozov in vojakov. Težko smo se prerinili do Kočevja.

Tam nas je čakalo veliko dela z organiziranjem civilne službe, mobilizacijo in drugim. Številna italijanska vojska se je umikala skozi Kočevje. Partizani Gorenjske brigade so pregledovali kolone umikajočih, jim odvzemali orožje in municijo. Vojakom so pustili le hrano in cigarete za dva dni.

Dne 11. septembra so pripeljali 123 plavogardistov. Ujeli so jih v Grčaricah. Okrožje se je namestilo v poslopju bivšega sreskega načelstva, tam je dobil prostore tudi komandant mesta Miran Šubic-Janez. Pozneje smo se preselili na drugo stran Rinže v hišo pod hribom, ki je bila bolj varna pred bombardiranjem. Imeli smo več mitingov na prostem in v Sokolskem domu. Zlasti lepa je bila prireditev kulturne skupine 14. divizije, na kateri so govorili Pero, komandant 18. divizije, neki Rus in neka Rusinja. Imeli smo veliko sej in posvetovanj. Dne 17. septembra je bila ustanovljena komanda področja Kočevje. Komandant je postal podpolkovnik Vodopivec, namestnik pa major Fink.

Alojz Zalar je odložil sekretarsko mesto, namesto njega ga je prevzel Jože Kopitar-Gregor. Tu moram razčistiti zadevo v zvezi z Zalarjem.³² Zalar je bil starejši človek, rojen 1892. Kot orožniški narednik je služboval v Srbiji in tik pred vojno na Štajerskem. Od zgodnjega poletja 1941 je bival v Mozlju, kjer se je takoj povezal v Osvobodilno fronto in ves čas neutrudno delal. Bil je prvi sekretar rajonskega odbora Mozelj in prvi sekretar novega okrožnega odbora Kočevje. Nedvomno je bil dober organizator in predan aktivist Osvobodilne fronte. Veliko je sto-

ril za vključitev kočevskih Slovencev v Osvobodilno fronto, za organizacijo terenskih in rajonskih odborov, povezavo s sosednjimi okrožji in zlasti za preskrbo partizanskih enot, bolnic in tehnik. Toda bil je nezdravo ambiciozen in egoističen, diktatorski v svojem ravnanju, ljubosumen na uspehe drugih aktivistov tako zelo, da jih je, namesto da bi jim pomagal, skušal očrniti in uničiti. Naj navedem samo dva primera: Ivana Kristana-Fajfarja in Jožeta Kotnika. Kristan je prišel k nam kot aktivist in je hotel takoj na delo v Spodnji Log, toda Zalar ga ni pustil, zadržal ga je v taborišču. Ko so Italijani v Spodnjem Logu spet postavili svojo postojanko, ogradili vas z žico in zgradili bunkerje ter imeli vse prebivalce pod stalno kontrolo, pa je zahteval od njega, da gre na delo v Spodnji Log, čeprav nam je bilo vsem jasno, da ga bodo Italijani odkrili že po eni uri. Ker Kristan ni odšel v Spodnji Log, ga je Zalar obtožil nediscipline in komaj je ušel likvidaciji. Jože Kotnik je bil naš gospodarstvenik. Ker nismo imeli denarja za nabavo potrebnih stvari iz Sušaka, je odbor naročil Kotniku, naj proda kravo na Hrvaško za 4000 lir. Kotnik je to storil in prinesel 4000 lir, Zalar pa ga je teden dni pozneje obtožil, da je kravo prodal ustašem v Delnicah za 5000 lir. Kotniku je grozila likvidacija. Pri okrožju je bil takrat slučajno član poverjenišтва za Notranjsko Janez Stanovnik. Zalar je v dokaz trditve predložil celo potrdilo komandirja hrvaške partizanske enote pri Delnicah, da je bila naša krava prodana ustašem v Delnicah za 5000 lir. Stanovnika sem prosil, da z zadevo počaka toliko, da doženem podrobnosti. Kmalu sem ugotovil, da je Kotnik prodal kravo mlinarju na drugem bregu Kolpe za 4000 lir, ta jo je naslednji dan prodal kmetu v Šematovem za 4400 lir, ta zopet tretjemu iz sosednje vasi za 4700 lir in slednji kupec je gnal kravo v Delnice ter jo prodal ustašem za 5000 lir. Tako je bila Kotnikova nedolžnost dokazana in preiskava ustavljena.³³

Zalar je vse informacije v glavnem zadržal zase, kar pa nam je povedal, je povedal tako, kot da je informacija njegova, ne pa da jo je dobil od drugod. Ko je okrožje dobilo sedem izvodov prve brošu-

re, ki jo je izdal izvršni odbor Osvobodilne fronte, jih je Zalar spraval v svojo torbo, en izvod prebral in nam o tem zvečer predaval »onako po žandarski«, ne da bi omenil, kje je to prebral. Kadar pa je vnaprej zvedel, da se pripravlja hajka, je z ženo zginil na njen dom v Babnem Polju in se vrnil po hajki. Tega mu ni nihče očital. Zato pa me je on ovadil izvršnemu odboru Osvobodilne fronte, češ da sem med hajko zapustil ozemlje našega okrožja in z ljudmi zbežal na Hrvaško, čeprav smo šli samo čez Kolpo, medtem ko je on hajko preživel v Babnem Polju.

Nasedal je klevetam nekaterih informatorjev in dal likvidirati vrsto ljudi. Po prihodu Jožeta Kopitarja, Feliksa Razdrha in Radka Poliča je uvidel svoje napake in jih skušal popraviti, vendar je

izgubil zaupanje vseh naših ljudi okrožja. Zato je po prihodu v Kočevje odstopil in se hkrati pritožil izvršnemu odboru Osvobodilne fronte. Tovariši iz odbora ga niso dovolj poznali in so mu zelo zaupali. Šele ko je prišel v Kočevje Kardelj in smo mu pojasnili vso zadevo, je izvršni odbor odobril Zalarjev odstop.

Po nalogu Centralnega komiteja sva nato z Radkom Poličem preučila primere likvidacij in ugotovila, da so bili v večini primerov kot izdajalci likvidirani nedolžni ljudje. Vse dokazno gradivo z izjavami prič se je izgubilo ob nemški ofenzivi na Travnj Gori. Imena likvidiranih so: Frančiška Ožbolt, Vinko Ulčar, Anica Ulčar (ostala živa) in Angelca Ulčar, vsi iz Kočarjev, Sebastjan Pasterk iz Mozlja, Anton Makše in Berta Lakner iz Spodnjega Lo-

³¹ Pri razoroževanju Italijanov v Livoldu sem sodeloval tudi jaz. Vodja je bil Zalar. (*Jože Kotnik*)

³² Z Zalarjem nisem nikoli neposredno sodeloval. Vodilnim aktivistom cerkniškega okrožja je Zalar na primer leta 1943 povzročil hujšo nevšečnost, ki potrjujejo Dekvalove navedbe o njegovih spletkarskih potezah. Poleti 1943 je prišel Zalar v svojo rojstno vas Babno Polje, ki je bilo na območju našega okrožja. Pri nas aktivistih se ni oglasil niti ni iskal zveze z nami. Ko se je vrnil na Kočevsko, je poslal pismo izvršnemu odboru Osvobodilne fronte oziroma Centralnemu komiteju in nas grdo oblatil: kako zelo slabo delamo, češ da v Babnem Polju ni organizirana Osvobodilna fronta itd. Izvršni odbor Osvobodilne fronte oziroma Centralni komitej sta mu nasedla: na cerkniško okrožje so nam poslali ostro pismo, da v Babnem Polju ni organizacije Osvobodilne fronte in da v okrožju slabo delamo. Neutemeljena obdolžitev nas je hudo prizadela in ta primer mi je ostal v spominu, posebno ker sem bil tedaj sekretar okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije za Cerknico. V posebnem odgovoru smo našemu vodstvu pojasnili resnično stanje: dobro delovanje Osvobodilne fronte v Babnem Polju, prav tako naša prizadevanja za uspešno organiziranost mladine v tej vasi, potek naših priprav za ustanovitev kandidatske skupine komunistične partije itn. Tako je bila naša krivična obtožba razčiščena. (*Lojze Mlakar-Ljubo*)

³³ Jože Kotnik v svojih opombah pravi, da je z Zalarjem prišel navzkriž že prej, ker je pri sklepih o smrtnih obsodbah domačinov glasoval proti, če obdolžitve niso bile dovolj utemeljene. Kar zadeva obtožbo zaradi prodane krave, ga je smrti rešil Dekval. Ciril Dekval je nekoč med vojno – verjetno je bilo spomladi 1942 – v pogovoru s Henrikom Kužnikom omenil, da so se Zalarja skoraj vsi bali, kajti nihče ni bil varen pred njim, če se mu je le malo zameril. Dekval na pohodu nikoli ni hodil spredaj, ker je lahko vsak čas pričakoval, da ga bo od zadaj zadela krogla. Zalar se je namreč zavedal, da ve Dekval za mnoge njegove napake in grehe. Ko je moral Lojze Zalar po kapitulaciji Italije zapustiti mesto sekretarja okrožnega odbora Osvobodilne fronte, si je marsikdo oddahnil. Zato je prav, da se tukaj navede poročilo, ki ga je Franc Popit-Jokl poslal že 24. novembra 1942 Centralnemu komiteju in v katerem pravi, da je Zalar despot. Glej Dokumenti ljudske revolucije, knjiga 4, leto 1968, stran 76. (*Henrik Kužnik*)

Vzrok za mojo obsodbo ni bil samo ta primer. Z Zalarjem sva prišla navzkriž že na začetku našega sodelovanja pri obravnavanju oziroma sklepanju o likvidacijah nekaterih domačinov. Ker obsodbe niso bile utemeljene, sem glasoval proti in si tako nakopal njegovo nenaklonjenost. V zadnjem trenutku me je rešil Dekval. Pripominjam, da sva se z Dekvalom razšla ob koncu vojne, on je šel v Ljubljano in jaz v Kočevje. Leta 1948 sem bil tudi jaz premeščen v Ljubljano in tako sva se spet našla v službi pri Centralnem komiteju. Vse od začetka najinega sodelovanja pri Sokolu od leta 1936 v Mozlju pa do teh dni sva skupaj doživela nešteto zanimivih podrobnosti, ki pa jih ob tej priložnosti ne morem opisovati. (*Jože Kotnik*)

ga, Jože Kребelj iz Črnega Potoka, Seljak in Andrej Stanič iz Kočevja, Pavel Krašovec iz Novih Lazov in iz Ferdrenga Hans Herbst z ženo in hčerko. Od vseh sta bila v resnici izdajalca samo Jože Kребelj in Angelca Ulčar, vendar ta šele potem, ko so ji ubili brata in hudo ranili sestro. Berta Lakner je bilo mlado kočevsko dekle, družina Herbst pa revna kočevska kočarska družina, pri kateri je bilo pozitivno že to, da niso hoteli v Nemčijo.

Zanimiv je primer Ulčarjevih. Bili so naša družina, čeprav je bila mati po rodu Kočevarica. Pri njih v Kočarjih smo imeli našo prvo bolnišnico in Anica je bila naša prva bolničarka. Pozneje je kot prostovoljka stopila v partizansko enoto. Na Zalarjevo ovadbo jo je iz čete odpeljal okrožni obveščevalec Lado Maselj, češ da jo kličejo na štab odreda. Med potjo jo je nad Inlaufom od zadaj dvakrat ustrelil v glavo in odšel, ker je mislil, da je mrtva. A je ostala živa, in ko se je zavedela, je zlezla po strmem bregu do Kolpe, kjer so jo ženske obvezale, preoblekle v civilno obleko in prepeljale čez Kolpo, ker so se bale Italijanov. Na hrvaškem bregu jo je naslednjega dne dobila italijanska obhodna patrolja, jo odpeljala v Delnice, od tam čez nekaj dni na Reko in v Trst ter nazadnje v Ljubljano. Vso pot ni nič povedala o partizanih. Rekla je, da je šla v mlin in da je med potjo nekdo od zadaj streljal nanjo. Ko je ozdravela, so jo poslali v Mozelj, kjer je delala pri občinskem uradu. Že drugi dan svojega službovanja se mi je javila iz postojanke z listkom in pozneje nam je stalno pošiljala vesti o Italijanih. Njen brat je bil star kakih 15 let in je pridno delal za našo komuno. Med kolektivno košnjo na senožeti ga je poklical Lado Maselj, odpeljal v gozd in ga ustrelil. Sestra Angelca, stara 17 let, je nato odšla v Kočevje in tam iz maščevanja dejansko izdajala. Padla je pod našimi streli, ko je kazala pot Italijanom v Kočarje.

Andrej Stanič je bil star 73 let. Pred vojno je s Primorskega pribežal pred Italijani v Mozelj. Leta 1942 se je preselil v Kočevje, in ker je bil zelo reven, je prišel pozneje v Ferdreng iskat nekatere svoje malenkosti, ki jih je tam shranil. Ljudem je pripovedoval, da je v Kočevju veliko

Italijanov, da so dobro oboroženi, da se Kočevja ne da zavzeti, da je obdano z žico in bunkerji in podobne stvari. Ljudje so ga očrnili pred Zalarjem, češ da dela paniko, in izdal je nalog, da ga ustrelijo. Osebnost sem garantiral zanj in ga odpeljal v Šematovo na Hrvaško, da bi ga rešil. Brez moje vednosti so ga Hrvati naslednji dan iz strahu pred Italijani vrnili čez Kolpo, kjer ga je dobil Zalar in ga dal v vinogradu nad Kolpo ustreliti.

Podobno je bilo tudi v drugih primerih. Več tovarišev sem obvaroval pred krivično obtožbo z osebnim posredovanjem, tako Jožeta Kotnika, Petra in Marka Hajdukoviča, Otavia Rubiniča in učitelja Lojzeta Zupanca. Vsi so se pozneje izkazali kot dobri aktivisti in borci,³⁴ le Lojze Zupanc je ostal nekakšen zanesenjaški literat, se dal marca 1943 ujeti Italijanom, bil nekaj časa zaprt na Moravi in v Kočevju, nato pa je bil novinar pri Jutru v Ljubljani.

Zalar je nato vodil gospodarsko izpostavo SNOS 13/23 nad Ferdrengom. Skupaj z Jožetom Kotnikom sta vzdrževala gospodarske stike s Hrvaško in dobavljala od tam predvsem sol in tobak s Korduna ter druge stvari, največ za SNOS in glavni štab. Pozneje je bil na tem mestu tudi Znanstveni institut SNOS pod vodstvom Eda Turnherja.³⁵

V kočevski bolnici, bivšem Marijinem domu, je ležalo veliko ranjenih partizanov. Zdravil pa jih je dr. Milan Červinka, bivši primarij ženske bolnice v Novem mestu. Uredili smo, da so ranjence obiskovali meščani in jim nosili cvetje in priboljške. Umrle smo pokopavali slovesno s petjem in poslovnim govorom. Dne 13. septembra 1943 je odpeljal prvi partizanski vlak do Grosuplja. Kmalu nato smo imeli okrožno partijsko konferenco v šoli v Livoldu.³⁶

Medtem so bili izvoljeni odposlanci slovenskega naroda za prvi zbor in v Kočevju smo imeli veliko dela s popolnoma konspirativnimi pripravami nanj. Sokolski dom so preuredili in okrasili s freskami, ki so jih naredili Niko Pirnat, Dore Klemenčič-Maj in drugi. V dneh 1., 2. in 3. oktobra je bil nato zbor odposlanec slovenskega naroda. Delegate so zvečer s kamioni pripeljali iz raznih okoliških krajev. Zbor je bil ponoči. Med odmori so

nastopali kulturniki z recitacijami, pe-
tjem, godbo itd. Proti jutru so delegate
spet odpeljali v okoliške vasi. Vse skupaj
je bilo tako konspirativno organizirano,
da me je na primer civilni zdravnik dr.
Smole tretji dan vprašal, kaj se je dogajalo
ponoči, da je slišal toliko avtomobilov.
Zbor je bil že večkrat opisan, zato ne bom
navajal podrobnosti. Morda bi omenil le,
da je bilo vzdušje na zboru izredno pri-
srčno, udeležba zelo pestra, od oboroženih
partizanov pa do preprostih kmetov in
žensk, od zelo mladih partizanov pa do
starega Jožeta Srebrniča iz Gorice, bili so
tu zastopniki vseh delov Slovenije, dele-
gati drugih jugoslovanskih republik, An-
glež Jones, Amerikanec Adamovič (ali ne-
kaj podobnega) itd. Velik vtis so naredili
govori Borisa Kidriča in Edvarda Karde-
lja, diskusija poslancev, na primer govor
Marije Ivanc z Gore, ki je s črno žalno
ruto na glavi prepričljivo poudarila, da je
v vojni izgubila štiri sinove, da pa ji ni
žal, saj ve, da so padli za našo osvoboditev
in boljše in lepšo bodočnost vseh jugoslo-
vanskih narodov.

V SNOS so bili takrat iz kočevskega
in ribniškega okrožja izvoljeni Ciril De-
kval, Ivan Fajdiga, Marija Ivančič, Ivan
Jevc, Marija Jordan, Jože Klarič, Jože
Kopitar, Franc Kordiš, Janez Kožar, Lojze
Mlakar, Matija Škrabar in Štefan Tro-
biš.³⁷

Na bivšem Kočevskem, to je v kočev-
skem in banjaloškem okraju, ves čas oku-
pacije ni bilo ne bele in ne plave garde. V

Kočevju pa se je za belo gardo zelo zavze-
mal Škuljev priganjač Danilo Havelka,
vendar brez uspeha. Zato pa je bela garda
delovala v ribniškem okraju in zlasti v
Velikih Laščah. Po zlomu Italije so se ti
belogardisti skupaj z onimi iz Suhe kra-
jine umaknili na Turjak.

Okrog 10. oktobra 1943 je bila v kino-
dvorani v Kočevju sodna razprava proti
21 belo- in plavogardistom. V kočevskih
zaporih je bilo takrat okrog 500 belogar-
distov, največ s Turjaka. Sodna razprava
je trajala dve noči, bila je temeljito pri-
pravljena, po sodnih predpisih s sodnim
dvorom, tožilec in zagovorniki. Predse-
doval ji je Tone Kržišnik, tožilec je bil
Jernej Stante, zapisnikar pa, mislim, Žiga
Vodušek. Od 21 obtožencev je bilo 16
obsojenih na smrt, štiri na zapor, en pa je
bil oproščen. Drugi zaporniki so prišli
pred področna sodišča. Gradivo sodne
razprave smo uporabili za propagando.

Na Turjaku so naši zajeli tudi skupino
lemenatarjev in kaplanov in jih zaprli v
Kočevju. Štirim od njih so sodili na veli-
kem procesu 10. oktobra. Mislim, da je bil
obsojen na smrt en, drugi pa na prisilno
delo. Druge lemenatarja je v zaporu obi-
skal dr. Metod Mikuž in spominjam se, da
je nato prinesel na okrožje dolgo spomeni-
co, ki so jo napisali sami in tudi podpisali.
V njej so iskreno obžalovali svoje prejšnje
zmote in napake, ugotavljali, da so šele
sedaj spregledali in da so popolnoma pre-
pričani o edino pravilni poti narodno-
osvobodilnega boja, ki ga vodi Osvobo-

³⁴ S formulacijo »Vsi so se pozneje izkazali«, se ne strinjam, saj sem bil aktiven že od začetka. (Jože Kotnik)

³⁵ Zanimivo je, da je Zalar, ko je dobil nalogo, da organizira bazo 13–23, imenovano Znanstveni inštitut, prišel k meni in me prosil za sodelovanje. Prevel sem intendaturo in splošno gospodarsko skrb za bazo. Zalar je bil potem do mene izredno pozoren in je skušal popraviti storjeno mi krivico. Torej Znanstveni inštitut ni začel delovati »pozneje«, kot trdi Dekval. V bazo mi je Dekval poslal sporočilo, naj pridem na notranjsko-ribniško okrožje na Travo. Ta dopis hranim še sedaj. In tako sem junija 1944 odšel na okrožje in na novo organiziral okrožno tehniko. (Jože Kotnik)

³⁶ Dekval govori o okrožni partijski konferenci v Livoldu. Matija Maležič iz Ribnice, ki je bil tudi poklican v Livold, trdi, da je bilo v Livoldu 7. oktobra 1943 samo zbirališče za partijsko konferenco na Dvoru ob Krki. Tja so se odpeljali zgodaj zjutraj naslednjega dne. Na konferenci na Dvoru sta imela referata Edvard Kardelj in Boris Kidrič. (Henrik Kužnik)

³⁷ Iz ribniškega okrožja sem bil v SNOS tudi jaz. (Matija Maležič)
Na kočevskem zboru odposlancev slovenskega naroda sem bil izvoljen v SNOS iz cerkniškega okrožja, ne pa iz ribniškega oziroma kočevskega. (Lojze Mlakar-Ljubu)

dilna fronta. To skupino lemenatarjev, bilo jih je 16 ali 20, sem srečal pozneje med našim umikom iz Kočevja. Pred prodirajočimi nemškimi enotami smo se umikali proti Glažuti. Srečanje mi je ostalo v spominu, ker se je takrat dogodil zločin, ki ga bom pomnil. Straža se je z lemenatarji ustavila ob gozdu in vodja straže je poslal štiri semeniščnike s posodami k bližnjemu studentu po vodo. Z njimi je šel stražar, mlad in šibak fant. Pri studentu so trije lemenatarji nenadoma zgrabili stražarja, četrti pa mu je z žepnim nožem prerezal vrat. Nato so vzeli njegovo puško in pobegnili.

Dne 16. oktobra so začeli Nemci prodirati čez Kolpo in ves teden so bili boji okrog Petrine in Banje Loke. Dne 19. oktobra je prišla vest, da so Nemci zasedli Črnomelj in prišli do Maverlena. Naši so iz kočevskih skladišč odpeljali večino blaga v gozdove na Medvedjeku in Rogu. Dne 23. oktobra dopoldne je Klarič telefoniral iz Novih sel, da Nemci prodirajo pri Colnarjih in da se morajo naši umakniti. Kočevje so vsak dan preletavala letala in ga mitraljirala. Bolnišnico smo preselili iz Kočevja v Stari Breg, dan pozneje pa so ga Nemci zbombardirali in zažgali. Veliko naših je padlo. Istega dne smo v Kočevju požgali vse italijanske bunkerje okrog mesta in gorelo je vso noč. Dne 24. oktobra zjutraj smo dobili vest, da so Nemci blizu Štalcarjev. Člani okrožja so se umaknili proti Ribnici že prej, ostal sem le z Jakobom Pantarjem in desetimi kurirji. Dobili smo si voz in konja, naložili naše stvari in odšli preko Stare Cerkve in Rakitnice proti Grčaricam. V Jelen Dolu pri žagi nas je mitraljiralo nemško letalo, vendar ni bil zadet nihče. Naslednjega dne smo šli naprej proti Glažuti in med potjo dobili vest, da Nemci prodirajo z notranjske strani proti Glažuti, zato smo zavili s ceste v gozd proti Medvedjeku. Voz smo pustili na cesti in vzeli le konja. Pozneje smo ga skupaj z ranjenci in tehniki pojedli. Med potjo smo naleteli na Milana Škerlavaja-Petrača. Bil je s kakimi 60 ljudmi in je v gozdu skrival tehniko. S Pantarjem sva šla naprej v taborišče rajonskega odbora Kočevska Reka, kurirji in sedem partizanov 9. brigade, ki so se nam pridružili med potjo, pa v Burgerjev logor.

Taborišče Kočevske Reke je bilo izredno dobro skrito v Borovških Stenah in na obronku Moža. V taborišču nas je bilo 14, poleg naju s Pantarjem še sekretar rajonskega odbora Zmago Mokorel pa Edo Mihelič, Franc Gorše, ekonom Tine Škoda, Albin Kovač-Peter z ženo Fani, ki nam je kuhala, nekaj obveščevalcev in kurirjev ter čevljar Pavel Štimec iz Mirtovičev, ki ni bil oborožen, imel pa je kompletno čevljarsko delavnico. V neposredni bližini tabora je bilo v neki dolinici slabo skrito blizu 600 italijanskih pušk, v drugi pa veliko zabojev različne municije. V sosednjem skrivališču smo imeli več vreč riža, makaronov, sladkorja in štiri velike hlebce sira. Drugih živil nismo imeli in enolične hrane smo se kmalu preobjedli.

Takoj po prihodu v tabor sem po kurirju poslal izvršnemu odboru Osvobodilne fronte poročilo o položaju. Dne 28. in 29. oktobra so Nemci preko Raven po gozdni poti prodrli v našo bližino, vendar so se obakrat vrnili. Čez noč so na križišču gozdnih poti pustili tank s posadko in ga spretno prikriži z vejevjem. K sreči ni šel nihče od naših mimo. Tank smo opazili šele naslednje jutro, ko se je prikazal iz vejevja in se usmeril proti Ravnam. V Ravnah so Nemci požgali cerkev, v kateri je Petračeva tehnika hranila tri kamione papirja. V kleti bližnje požgane hiše pa smo imeli spravljen krompir. Ta je ostal nedotaknjen in smo ga šli prihodnje jutro iskat, da smo si izboljšali prehrano.

Dne 30. oktobra je prišel k nam polkovnik Vito Vodopivec. Bil je sicer nekaj mlajši od mene, a je zaradi revme težko hodil. Zvečer je prišel Rudi Cvar z zahtevom, da izpraznimo barako za ranjence. Rekel je, da jih bodo zbrali po Medvedjeku in naslednji dan okrog poldneva pripeljali oziroma prinesli k nam. Tako smo 31. oktobra dopoldne začeli odnašati naše stvari iz barake in jo urejati. Okrog poldneva so nas presenetili Nemci. Opazili smo jih šele, ko so nas že skoraj obkolili. Vsem se nam je posrečilo ulti, le obveščevalec Franjo Pirc-Jovo, strojni tehnik iz Rakeka, mlad dečko, ki se je vračal s terena v taborišče, je naletel na nemško krilo in dobil rafal v prsi.

Nemci so nas nekaj časa zasledovali. Bežali smo pod koto 941 po kolpskem

pobočju Moža. Pozneje smo ugotovili, da so Nemci prišli s tremi tanki in vojaštvom prek Inlaufa. Edini domačin na Inlaufu Černe nam je povedal, da mu je nemški oficir pokazal papir, na katerem so bili točno zaznamovani naša baraka in obe skladišči pušk in municije. Očitno je bilo vse izdano. Nemci so požgali našo barako in uničili zalogi pušk in municije. Pokalo je še pozno v noč. Ubitemu Franju Pircu-Jovu so pobrali vse in ga pustili ležati le v spodnjem perilu.

Utaborili smo se v majhni dolinici. Naša težava je bila, da ni bilo nikjer vode. Na Medvedjeku ni studencev. K nam je pricapljal tudi velik medved, opazil nas je šele na deset metrov. Nekaj časa nas je gledal in kimal z glavo, nato pa zavil vstran. Dva dni pozneje smo šli pokopat Jova. Ker nismo imeli orodja, zemlja pa je bila zmrznjena, smo ga začasno pokopali v jami, kjer smo prej imeli krompir, čez nekaj dni pa smo ga pokopali v zemljo.

Dne 4. novembra smo šli na ogled v Inlauf, Brigo in Vecenbah. Nemci so se že umaknili. Po hišah pa so veliko plenili. Podpolkovnika Vodopivca smo 5. novembra poslali s kurirjem prek Rogatega Hriba, Zdihovega in Ferdrenga na Rog h glavnemu štabu. Zelo je oslabil in bali smo se, da bo obležal, po drugi strani pa smo vedeli, da bo kot dober vojaški strokovnjak v glavnem štabu bolj koristil. V taboru smo si postavili štiri šotore. Greli smo se ob velikem ognju, ki smo ga zakurili sredi tabora, in 7. novembra zvečer v velikem snežnem metežu praznovali obletnico oktobrske revolucije.

Dne 11. novembra smo šli v Gornjo Brigo, kamor je prišel 1. bataljon 9. brigade. Naslednji dan smo imeli sestanek z

ljudmi iz obeh Brig, potem smo se vrnili v naš tabor. Prišla sta Rudi Cvar in zdravnik Bogdan Breclj ter po dolgem omahovanju zaradi najstrožje konspiracije povedala, da bodo tu gradili novo bolnico in da se moramo zato umakniti. Tako smo naslednjega dne v snežnem metežu odšli po skoraj meter visokem snegu v Gornjo Brigo. Gradbena ekipa izvršnega odbora Osvobodilne fronte je že začela podirati smreke in graditi novo bolnico. Zvečer sta imela Zmago Mokorel in Albin Kovač-Peter miting v Doljni Brigi, midva s Fani Kovač pa v Gornji Brigi. Nastanili smo se v Prežulji, majhnem naselju s tremi hišami. Imeli smo mitinge v Prežulji, Ajbigu in Inlaufu. V Gornji in Dolnji Brigi je bil takrat prvi bataljon 14. divizije. Obnavljali smo terenske odbore in iskali zveze na vse strani ter zbrali poročila od vsepovsod.

Dne 23. novembra smo dobili vest, da so Nemci prejšnji dan v Grčarskih Ravnah ujeli člane rajonskega odbora Kočevje dr. Hočevarja, Kužnika, Gerlanca, Piščanca in druge.³⁸ Vest se je pokazala za netočno, saj so naši v glavnem ušli. Nemci pa so zajeli sedem drugih tovarišev, med njimi tudi Kovača, ki je imel v blagajni 400.000 lir. Istega dne je ribniški aktivist Majnik ostal čez noč v trgu, zjutraj pa so ga dobili Nemci. Majnik je bil skupaj z dvema tovarišema nekako prva skupina partizanov v Sloveniji, čeprav niso delali organizirano, ampak na lastno pobudo. Italijanom je bil Majnik dobro znan kot učitelj in protifašistični borec z Goriške, saj je pred preganjanjem pribežal v Slovenijo. Bil je učitelj v Ribnici na Dolenjskem. Ko so prišli Italijani v Ribnico, sta bila pri njem primorska rojaka Ferdo Kravanja in

³⁸ Dekval navaja, da so Nemci ujeli člane rajonskega odbora Osvobodilne fronte Kočevje dr. Hočevarja, Kužnika, Gerlanca in druge. V Grčarskih Ravnah oziroma v bližini se je zadrževal mestni (terenski) odbor Osvobodilne fronte Kočevje, katerega predsednik je bil dr. Tone Hočevar, tajnik pa učitelj Bogomir Gerlanc. Rajonski odbor Osvobodilne fronte, katerega sekretar je bil Henrik Kužnik, bi se moral po prvotnem načrtu skupaj z okrožnim odborom Osvobodilne fronte pred Nemci umakniti v smeri proti Ribnici. Tik pred odhodom pa je Dekval sporočil Kužniku, da je okrožni odbor sklenil, da se rajonski odbor umakne na Rog, kamor je šel tudi rudniški terenski odbor Osvobodilne fronte in z njim precejšnje število rudarjev. Rajonskemu odboru je bil za vodnika dodeljen Franc Troha, ki je kot star partizan in gozdni delavec poznal teren. (Henrik Kužnik)

Danilo Zelen, ki sta prejšnji dan zapustila razpadlo jugoslovansko vojsko. Vsi trije so pred Italijani pobegnili na Malo Goro in se nastanili v Češarkovi lovski hiši. Oboroženi so bili s puškami. Imeli so namen iti naprej na Kočevsko in izvajati sabotažne akcije, vendar so čakali, da se razmere nekoliko razjasnijo. Nekdo jih je izdal in 13. maja 1941 je prišla večja skupina karabinjerjev, financarjev in vojakov z mitraljezi in minometi in obkolila hišo. Obkoljeni so se borili. Zelen je padel, Kravanja je bil hudo ranjen, Majnika pa so nepoškodovanega ujeli. Vklenili so ga, naložili ranjenega Kravanja na voz, požgali hišo in odšli proti Ribnici. Med potjo je Majnik skočil v grmovje in zbežal. Z verigami na rokah je bežal čez Malo Goro v Struge, kjer so mu končno presekali železje. Nato je bil v partizanih in delal kot politični aktivist in funkcionar na terenu. Padel je 23. novembra 1944 bolj po lastni neprevidnosti kot po nesreči.³⁹ Zvečer je imel v Ribnici sestanek in tovariši so ga opozarjali, naj kmalu odide, saj Nemci navadno pridejo zgodaj zjutraj. Majnik je bil že zelo živčno izčrpan in naveličan vsega, zato je ostal tam do jutra. Ko je ob zori stopil iz hiše na trgu, so ga Nemci, ki so se pravkar pripeljali s kolono avtomobilov, namenjeno v Kočevje, pokosili z rafalom.

Kravanja so Italijani iz Ribnice odpeljali v bolnico v Kočevje. Rekel je, da je Srb iz Čačka in da je bil na poti domov iz Nemčije, kjer je delal. Dogodek je tako vznemiril Italijane, da sta prišla iz Ljubljane v Ribnico in Kočevje generala Robotti in Orlando, da preiščeta zadevo. Kravanja so nato prepeljali v ljubljansko bolnico, od koder je 6. oktobra 1941 pobegnil s pomočjo ljubljanske Osvobodilne fronte. Čez zimo se je skrival v Ljubljani in zgodaj spomladi 1942 odšel na Tolminsko, kjer je nato delal kot politični funkcionar pod imenom Peter Skalar. Padel je 10. oktobra 1944 pri vasi Paljevo nad Kalom kot okrožni sekretar komunistične partije. Pokopan je na pokopališču v Čezsoči.

Naslednje dni smo imeli večje sestanke z ljudmi na Moravi, Preži in v Vecenbahu. Dne 27. novembra sem spet odšel v Vecenbah, Gvido Melink pa je s tremi zaščitniki

šel na patroljo naprej proti Novim Lazom. Blizu vasi so naleteli na oddelek 70 Nemcev, ki so začeli takoj streljati. Naši so zbežali. Debeljaka so ujeli, Anton Mestek-Godec, gozdar doma z Rakeka, je zbežal čez travnik, skočil v potok, a preden je na drugi strani splezal po strmem bregu, so ga Nemci ustrelili. Debeljaka so odpeljali v Kočevje, Gozdarja pa smo prihodnje jutro pokopali ob potoku.

Zvečer smo imeli na Brigi uspešen miting Slovenske protifašistične ženske zveze. Naslednji dan smo obiskali Papeže, Žurge, Pungart in imeli miting v Črnem Potoku. Dan pozneje smo se v Čabru sestali s člani rajonskega odbora in urejali vprašanje internirancev, ki so se vrnili na požgane domove. Iz okrožne blagajne smo dali za Črni Potok in Pungart 1000 lir, za Travo, Drago, Lazec, Srednjo vas in Podpresko pa 4000 lir, da si nakupijo živež na Sušaku. Zvečer smo imeli miting v Osilnici, naslednji dan pa sestanke z ženami in mladino. Dan pozneje smo imeli sestanek v Bosljivi Loki in Mirtovičih, nato pa v Srebotniku. Kjer smo naleteli na pomanjkanje, smo ljudem dali denarno podporo iz okrožne blagajne. Vrnili smo se v Prežuljo, kamor sta medtem prišla novi komandant mesta Kočevje Jože Razinger-Barbo in njegov pomočnik Petrič, pozneje pa še Mira Kraigher, Tilka Mohar in drugi.

Dne 6. decembra 1943 ob 12. uri je 200 belih in Nemcev prišlo iz Kočevja prek Fridrihštajna v Koče, Mlako in Kočevsko Reko. V Kočah so napadli našo avtokomando, ubili komandanta avtokolone Jožeta Kalana, Lojzeta Rojca in še dva tovariša ter ujeli Turija Turzanskega, bolničarko Sido in Aleksandra Lukeža. Prepeljali so jih v Kočevsko Reko. Kaj je bilo pozneje z njimi, ne vem. Ušli so komisar Janez Slovenec, Stane Cirman, Jože Ilc, Edvard Plešnar, Ivan Juhart in Darko Prijatelj (po takratnem zapisu).

Velika nadloga, ki nas je spremljala vse leto 1942 in deloma tudi pozneje, so bile uši. Dokler smo se potikali po gozdovih iz taborišča v taborišče, se jih nismo mogli znebiti, čeprav smo se še tako trudili. Imeli smo le malo perila, redko smo prišli do vode, da bi se oprali in okopali, posamezniku navadno tudi ni pomagalo,

če se je do dobra očistil, saj je velikokrat že prvo noč spet dobil uši, bodisi od gostov, ki so se spotoma ustavili pri nas, ali pa med potjo, ko je prenočeval v tujih taboriščih. Zlasti so bile v tem pogledu na slabem glasu kurirske postaje. Nič čudnega, ko pa so bili fantje stalno na poti in so obredli vso Slovenijo. Uši smo prenašali s humorjem in zbijali šale na ta račun. Leta 1943 so se razmere zboljšale in prevladalo je mišljenje, da je uživost sramota za partizana. Bilo je tudi čedalje več možnosti za umivanje, bilo je več vode, perila, mila in raznih mazil. Bolj nevarne so bile garje in srbečica, ki so se pojavile 1944, vendar smo ta pojav takoj skušali temeljito zatreti. Ustanovljene so bile posebne razkuževalne postaje. Tako postajo smo imeli za prehodne enote tudi v Osilnici. Nalezljivih bolezni ni bilo. Zdravstveno stanje je bilo v splošnem zelo dobro, veliko ljudi je celo ozdravelo, saj so bili stalno na svežem zraku. Zaradi pogostih premikov in napornih maršev so se veliko gibali, jedli zdravo, čeprav enolično hrano, krompir, koruzne žgance, fižol, včasih meso in redkokdaj makarone.

V RIBNIŠKO-KOČEVSKEM OKROŽJU

Večina članov okrožja je že v začetku decembra 1943 odšla v okolico Ribnice, kjer se je pripravljala združitev kočevskega in ribniškega okrožja. Dne 9. decembra 1943 sem kot zadnji pospravil okrožne stvari in odšel prek Kočevske Reke – kjer sem naletel na Šerčerjevo brigado in štab 14. divizije – do Kota pri Ribnici. Tam smo formirali novo ribniško-kočevsko okrožje.⁴⁰ Sekretar okrožnega odbora Osvobodilne fronte je bil Jože Kopitar-Gregor, jaz pomočnik, člani Feliks Razdrih, Ivan Fajdiga, Janez Prajer-Kožar, France Kordiš, Rado Škraba, Marija Jordan in Zdenka Rupe iz Zveze slovenske mladine. Tam je bil tudi VOS,

ki ga je vodila Stana Brezar-Seka.⁴¹ Dne 11. decembra so Nemci nenadno s tanki in kamioni pridrli od Rakeka prek Sodražice. Odšli smo na Travno Goro. Pridružili so se nam Bogdan Osolnik, Radovan Komel, dr. Lavrič, Lojze Kersnič in drugi. Dve noč smo prenočevali v majhnem, a odlično skritem Fajdigovem bunkerju, ki je bil zgrajen za tri ljudi, nas pa je bilo 25. Nato smo postavili više v gozdu velik platnen šotor, ki je bil dovolj prostoren, toda v njem je bilo silno mrzlo. V snegu smo z bukev nabrali mah in lišaj, ga osušili na ognju in si napravili ležišča. Vse te dni smo po radiu sprejemali novice in širili ciklostirane Radijske vesti. Dne 15. decembra dopoldne smo imeli sejo, okrog 13. ure pa so prišli iz Kota na Travno Goro Nemci in Vlasovci. Ko smo jih opazili v neposredni bližini, smo hitro pospravili vse razen šotora in se umaknili proti Jelenovemu Žlebu in naprej čez Martalozę, kjer smo šli mimo groba Vrtačnika⁴² in treh drugih učiteljev, Čuka, Šilovinaca in Dorerja (zdaj so vsi pokopani med talci na ljubljanskem pokopališču), proti Podpreški in Dragi.

V Dragi smo se utaborili v hišici pod hribom ob cesti na Medvedjek. Tu smo imeli sedež okrožja, nastanili pa smo se v dveh sosednjih hišah. Dne 18. decembra smo imeli prvo sejo novega okrožnega odbora Osvobodilne fronte. Istega dne so prišli k nam tovariši, ki so se rešili ob napadu na rajonski odbor Osvobodilne fronte Kočevje v Grčarskih Ravnah, dr. Tone Hočevar, Bogomil Gerlanc-Lojze, Piščanec in Alfonz Ferjančič. Zvečer smo priredili miting za ves rajon, po mitingu pa je bila zabava s plesom. Decembra 1943 se je vrnil iz internacije učitelj Avgust Flegar. Javil se je pri nas in postal član rajonskega odbora Osvobodilne fronte Velike Lašče, odgovoren za agitprop, prosveto in finance, kmalu pa je bil imenovan za sekretarja rajonskega od-

³⁹ Dekval v dopolnitvi svojih spominov navaja napačen datum smrti ribniškega aktivista in učitelja Antona Majnika. Majnik je umrl 21. novembra 1943. (*Henrik Kužnik*)

⁴⁰ Pravilno je ribniško okrožje in ne ribniško-kočevsko. (*Matija Maležič*)

⁴¹ Stana Bregar-Seka je bila inštruktorica VOS. (*Marija Ančik-Jordan*)

⁴² Na Mrtalozu ni Vrtačnikovega groba, so pa tam pokopani drugi učitelji. (*Matija Maležič*)

bora Velike Lašče. Poleti 1944 smo ga poslali v upravno-politično šolo v Črnomelj in mu kot najboljšemu absolventu zaupali inštruktorske naloge pri formiranju ljudske oblasti v Istri.

Dne 22. decembra nam je prinesla patrolja TV obveznice za narodnoobrambno posojilo v znesku milijon 110 tisoč lir, druga patrolja pa denar upravne komisije za nakup živil na zalogo, in sicer 500 tisoč lir v gotovini in 300 tisoč lir v bonih. Bankovci so bili prevezani s trakom in napisom »Cimmand Cachier Egypt«. Toliko denarja še nikoli nisem imel v blagajni. Takoj naslednje jutro smo imeli hajko, Nemci so prišli v Loški Potok in od tam proti Dragi. Bili so menda večinoma Vlasovci, med njimi je bilo veliko Mongolov in zelo malo Nemcev. Na hitro smo pospravili naše stvari, v platneni torbi sem imel okrog dva milijona lir, in zbežali proti Pungartu. Na pobočju pod Travo sem izdril rušo resja, vtaknil torbo z denarjem v luknjo in jo pokril z rušo. Denar sem skril, da ga ne bi dobili Nemci, če bi padel. Odsotni smo bili več dni in ves čas je deževalo. Ko smo se vrnili, sem s strahom v srcu poiskal rušo. Vse je bilo nedotaknjeno, torba je bila sicer mokra, a denar je ostal suh. Takoj nato sem obveznice in lire razdelil po rajonih in jih poslal po kurirjih.

Na božični večer nas je bilo zbranih 24 in po dolgih mesecih smo jedli v sobi za mizo telečjo rižoto s krompirjevo solato, ocvirkovo potico in pili čaj z žganjem. Nato smo imeli politično uro. Razpravljali smo o političnem delu v okrožju v zadnjem letu in naših bližnjih nalogah. Potem smo v sobo nanесли slamo in legli spat. Dne 25. decembra smo dobili sklepe drugega zasedanja AVNOJ in jih razdelili med ljudi. Dne 27. decembra sem zopet dobil za 750 tisoč lir obveznic za posojilo in jih razdelil med rajone. Dne 28. decembra je prišel Bogdan Osolnik in popoldne smo imeli sestanek vseh aktivistov v Podpreski. Vsak dan nas je mimogrede obiskal kak gost. Dne 31. decembra zvečer so prišli Angelca Ocepek, Ivan Novak-Očka in Helena, prenočili z nami in naslednji dan odšli proti Primorski.

Dne 8. januarja 1944 se nas je zbralo 60 na seji okrožnega odbora Osvobodilne

fronte, okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije, Slovenske protifašistične ženske zveze in Zveze slovenske mladine. Popoldne smo obiskali miting in mladinsko prireditev v šoli. Dne 11. januarja sta Gregor Ravnikar in Žiga Vodušek pripeljala prvo tujo delegacijo. Pozneje jih je prišlo več. Bili so trije Angleži, polkovnik, bivši ataše v Pragi, letalski častnik in kapetan. Bajе so prišli iz Kaira s podmornico. Potovali so na Primorsko in Koroško. Šlo je za naloge ugotavljanja narodnostne meje. Naslednji dan je prišel načelnik primorskega štaba Dušan Kveder-Tomaž z oddelkom partizanov, namenjenih v oficirsko šolo. Z njimi sta bila naš letalski častnik Ulepič in neki angleški major.

S Hrvaškega smo dobili prvo pošiljko cigaret in cigaretnih papirčkov in jih razposlali po rajonih. Prišel je novi komandant mesta Kočevje Luznar. Prejšnji komandant Razinger-Barbo z Jesenic je bil 12. januarja zaradi nepravilnosti ustreljen na pokopališču v Novih Lazah. Dne 18. januarja sva šla z Alfonzom Ferjančičem v Grčarske Ravne po blagajniške knjige ter druge spise rajonskega odbora Kočevje, ki so ostali tam skriti. Pot prek Glazute je bila zaradi polmetrskega snega naporna. K nam je prišel tudi Kužnik iz rajonskega odbora Kočevje. Obiskala sta nas France Popit-Jokl in Jošt. S Hrvaške smo dobili 50.000 vžigalic, 60 kg tobaka v listih in 700 cigar. Vse to smo takoj razdelili med civilno prebivalstvo. Dne 23. januarja smo imeli v Dragi pionirski miting z veliko udeležbo, prišli so tudi Hrvati iz Čabra. Člani odbora so veliko hodili po terenu zaradi organizacije, jaz pa sem kot najstarejši navadno opravljal vse posle v okrožni pisarni, skrbel za finančna vprašanja, nabave, tehniko itd.

Dne 8. februarja 1944 je prišlo vabilo za prvo zasedanje SNOS, ki naj bi bilo 15. februarja v Semiču. Nameravali smo oditi 10. februarja, pa je ponoči zapadlo toliko snega, da nismo mogli nikamor. Tudi kurirji TV, ki so že odšli, so se vrnili. Snežilo je dva dni. Zjutraj 12. februarja smo se odpravili po nepreгаženih potih. S seboj smo vzeli dva konja, da sta gazila pred nami, potem pa smo korakali po starosti: Janez Kožar-Prajerjev, Štefan Trobiš,

Gregor Kopitar in jaz. Snega je bilo meter do meter dvajset, ponekod tudi več. Hodili smo nepretrgoma devet ur, počivati nismo imeli kje. Tik pred požgano žago na Ravnah je eden od konj zaradi prevelike utrujenosti padel in na mestu poginil. Zvečer ob devetih smo prišli na Inlauf, tam prenočili pri Rudolfu Cvaru in naslednji dan odšli prek Brige na Banjo Loko, kjer smo se popoldne udeležili mitinga. Tretji dan smo šli prek Krkovega na Slavski Laz, kjer smo dobili obvestilo, da je zasedanje preloženo za tri dni. Zato nismo več tako hiteli. Šli smo proti Muhi vasi in Ferdrengu do Vidma, naslednji dan pa prek Nemške vasi na Miklarje in Maverlen. Na tej cesti je bilo veliko naših zasek z drevmem, podrtim čez cesto in pokritim s snegom. Pot je bila izredno naporna. Vodila nas je v Dobliče in Kočevje pri Črnomlju, kjer je bil sedež belokranjskega okrožja. Tam je že čakal Viktor Repič z upravne komisije. S finančnimi poverjeniki Bele krajine, Novega mesta, Grosuplje in Ribnice je imel kratek tečaj za vodstvo financ v okrožju.

V soboto 19. februarja 1944 se je v Sokolskem domu začelo prvo zasedanje SNOS. Delegatov je bilo prvi dan 85, nekaj jih je prišlo še drugi dan. Med gosti so bili predsednik AVNOJ dr. Ivan Ribar, Moša Pijade, Rodoljub Čolaković, zastopnik angleške misije major Jones, ameriški poročnik Vuchinich in skoraj ves nacionalni komite. Zbor je vodil predsednik Josip Vidmar. Podrobneje ga ne bom opisoval, saj je bilo o njem že dovolj napisanega. Dne 20. februarja zvečer je bila otvoritev Slovenskega narodnega gledališča s Cankarjevo dramo Kralj na Betajnovi. Uvodni govor je imel Edo Kocbek.

Dne 21. februarja smo šli v Semič, kjer je bilo ves dan partijsko posvetovanje pod vodstvom Franca Leskoška in Moša Pijade. V diskusiji je Moša Pijade ostro napadel kočevsko okrožje, da Hrvatoma noče dati žita v zameno za sol. Takrat je namreč pri nas zelo primanjkovalo soli in pogosto smo jedli neslano hrano, Hrvati pa niso imeli živeža, zlasti Gorski Kotar je trpel veliko pomanjkanje. Pojasnil sem Moši Pijadeju, da smo malo pred tem s Hrvati v Čabru sklenili dogovor, da damo tri kilograme koruze za kilogram soli. V

Čabar smo takoj poslali 600 kg koruze, ki jo je prevzel narodnoosvobodilni odbor, in obljubili so nam, da nam naslednji dan pošljejo 200 kg soli. Čez noč pa je sol prevzela hrvaška vojska, ki ni hotela nič slišati o dogovoru in o že izročeni kruzici. Moša Pijade je nato interveniral pri Hrvatih. Dobili smo plačano sol in trgovina je tekla naprej. Sprva smo dajali tri kilograme koruze za kilogram soli, potem pa le dva kilograma. Pozneje so začele Hrvatice s Primorja tovoriti sol na oslih in zamenjava je padla na kilogram za kilogram.

Z zasedanja smo se vračali 22. februarja prek Maverlena, Vidma, Turkove Drage, Slavskega Laza, Fare, Osilnice in Čabra na Drago. Po slabo zgaženem snegu smo hodili pet dni.

Dne 2. marca se je pri nas ustavila hčerka Ada, ki je prišla iz Ljubljane preko primorske Pivke. Z njo je šla angleška misija s polkovnikom, ki sem ga prej omenil. Šli so preko Drage na Belo krajino. Nato je več dni snežilo in nametlo je toliko snega, da niti TV kurirji niso mogli nikamor.

Dne 12. marca smo imeli v šoli ob Dragi igro in proslavo ženskega dne. Govorila je Angelca Ocepek. Zaradi organizacije volitev v narodnoosvobodilne odbore je prišel k nam Vlado Krivic in do konca meseca smo imeli na terenu delo s pripravami na volitve. V okrožni volilni komisiji sem bil predsednik, moja namestnica je bila Nežka Car, tajnik Lojze Kersnič, člani Silvo Pakiž, Viktor Ličen, Micka Rauh in Alojzij Košir. Z navdušenjem smo sprejemali in razširjali vesti s front, o prodiranju Rdeče armade, zavzetju Nikolajevska, Černovic, Kišenjeva in o bližanju rdečearmejcev Odesi in s tem Balkanu. Okrog Ribnice so se bili hudi boji. Nemci so pred nekaj dnevi bombardirali Rob, Dane, Lipovščico in zlasti Vince. Zgorelo je veliko hiš. Zopet je zapadel nov sneg. Naša gospodarska komisija je dobila tobak po 300 lir za kilogram, prej pa smo ga plačevali po 600 lir. Na Dragi se je začel partijski tečaj za mladince.⁴³ Ob večerih smo imeli v šoli razna predavanja. Bogomil Gerlanc je predaval o Prešernu in Cankarju, dr. Tone Hočevar o raznih zdravstvenih vprašanjih itd. Lite-

rature smo dobili veliko, bila je raznovrstna, tako da smo imeli vedno veliko gradiva za študij in diskusije.

Volilne priprave so bile v polnem teku. Postavljene so bile okrajne in krajevne komisije. Volitve naj bi bile povsod razen na nevarnih območjih, zlasti okrog Ribnice in na Barju, kjer so beli nenehno preganjali naše aktiviste.

Dne 9. aprila 1944 smo končali partijsko šolo, vodila jo je Marija Jordan, in priredili miting, na katerem so večino programa izvedli absolventi šole. Dne 10. aprila smo imeli na okrožju prvo civilno poroko. Poročila sta se Ivan Fajdiga in Ruža Piščanec. Popoldne je prišla skupina 40 partizanov s Primorskega s komandantom Štihom in Kobetom iz Novega mesta in odšla proti Beli krajini. Dne 13. aprila sta prišla Vida Tomšič in Zoran Polič in skupaj smo šli v Novo vas na Blokah, kjer smo naslednji dan imeli zbor aktivistov našega in notranjskega okrožja, skupno 250 tovarišev, zvečer pa še partijski sestanek. Dne 15. aprila smo imeli v Dragi volitve narodnoosvobodilnega odbora s 93,6-odstotno udeležbo. Tudi v drugih okrajih okrožja so naslednje dni potekale volitve s povprečno 93-odstotno udeležbo, razen na Barju, kjer so beli izvajali hud teror. Tiste dni je od tam pribežalo k nam devet mladih deklet.

Na pomlad se je okrožje preselilo v pritličje šole, kjer smo imeli nekaj več prostora. V prejšnji hiši je Marija Jordan začela drugi partijski tečaj. Nekaj tovarišev smo poslali v tečaj za upravne uslužbenke, nekaj v tankovski tečaj, deset deklet pa v kuharski tečaj, vse v Belo krajino. Sploh je postalo življenje zelo razgibano. Prek okrožja smo vsak dan pošiljali ljudi v brigade, šole, tečaje itd.⁴⁴ Za učitelje našega okrožja smo imeli v Vasi zborovanje z dobro udeležbo. Dobili smo nov radijski aparat in odslej smo vsak dan izdajali Radijske vesti in jih razširjali po okrožju poleg Poročevalca, Ljudske pravice in druge literature, ki smo jo v velikih množinah dobivali od Centralne tehnike po TV kurirjih. V Centralni tehniki se je pojavil skorbut in prek Notranjske smo jim preskrbeli limone. Našo tehniko je vodil Stane Grča, po njegovem odhodu pa Lojze Kersnič-Vrabec in nekaj časa Jože

Kotnik.⁴⁵

Dne 16. aprila se je pri nas javila skupina z angleškim zavezniškim kapetanom, ki je prišel namesto majorja Jonesa, da organizira ekipe za sprejemanje pošilk po zraku. Taka ekipa je bila v naši bližini pri Srednji vasi pod vodstvom nekega ameriškega narednika, preostalo moštvo je bilo naše. Ekipa je imela radijsko postajo. Od časa do časa so ponoči priletela zavezniška letala in oddajala vnaprej dogovorjene barvne signale, na primer po tri rdeče ali po dve zeleni iskri in podobno. Ekipa je na tleh zažgala v četverokotu štiri ognje, v sredi pa iz vnetljivega materiala veliko črko, na primer L ali K. Letala so nato krožila nad označenim mestom in odvrгла pošiljke večinoma v velikih podolgovatih pločevinastih posodah. Včasih so pošiljke odmetavali zelo površno. Spomnim se, da so nekoč bile raztresene od Srednje vasi do Trave, tako da smo jih naslednje jutro pomagali zbirati vsi. Sprva so bili v pošilkah predvsem municija, orožje, razstrelivo, bombe in drug vojaški material ter zdravila, povoji itd. za bolnišnice, pozneje pa tudi hrana (predvsem za bolnišnice), obleka, čevlji in cigarete. Iz padal smo delali srajce in še kaj za ranjence, iz vrvic pa se je dobil izvrsten sukanec.

Precejšnje težave smo imeli s prehrano, kajti na okrožju se je vsak dan zglasilo do 40 ljudi, ki so šli prek Medvedjeka v Belo krajino ali pa so prihajali od tam. Vsak dan je bilo treba kuhati za domače in še za goste. Preskrbeti smo morali veliko živil s širokega področja našega okrožja. Dne 21. aprila je na primer prišlo 110 mož inženirskega bataljona s Primorske. Bili so na poti v Belo krajino. Dne 20. in 21. aprila so pripeljali prvi dan 25, drugi dan pa 8 večinoma hudo ranjenih borcev iz bojev okrog Ribnice. Poslali smo jih naprej v bolnico, lažje ranjene prek Medvedjeka, huje prek Čabra.

V šoli na Dragi je bila sodna razprava proti župniku Pravharju ter županu in občinskemu tajniku Košmrlju iz Loškega Potoka. Razpravo je vodil sodnik področnega sodišča Marjan Vivoda. Bila je javna in šola je bila polna ljudi. Obtožencem so dokazali izdajo naših ljudi in sodelovanje z Italijani. Glavni krivec je bil župnik

Pravhar, star čez 60 let, velik in močan človek. Zanimivo je, da je o vseh jasno dokazanih zločinih trdil, da se jih ne spominja in da je njegova vest čista, prav dobro pa se je spominjal časa in najmanjših podrobnosti o stvareh, ki so mu bile v prid ali razbremenitev. Najbolj obtežilna zanj je bila smrt dvanajstih domačinov iz Loškega Potoka. Italijani so pobrali v Loškem Potoku petnajst uglednih domačinov. Komandant je prinesel njihove legitimacije župniku in mu rekel, naj pove, kakšni ljudje so. Pravhar je odbral legitimacije treh klerikalcev (ni pa vedel, da tudi oni delajo z nami), o drugih pa je rekel, da jih ne pozna in da niso njegovi, čeprav so bili iz Loškega Potoka. Teh dvanajst so Italijani poslali v Sodole in jih tam ustrelili, preostale tri pa izpustili. Pri njem so se večkrat sestali italijanski komandant z Blok ali iz Cerknice, njegov namestnik in drugi. Na teh sestankih so sestavljali sezname nezanesljivih iz vse občine in odločali, koga naj likvidirajo in koga pošljejo v internacijo. Pravhar je bil obsojen na smrt in pozneje v Vojni vasi pri Črnomlju ustreljen.⁴⁶ Župan je dobil štiri leta prisilnega dela, tajnik Košmrli pa leto, saj je bil v bistvu pošten in je prvi razkril župnikove zločine. Prisilno delo je odslužil s tem, da je delal pri naši gospodarski komisiji. Pri delu je bil zelo vesten in marljiv.

Na predvečer praznika Osvobodilne fronte smo prižgali kresove, 27. aprila pa smo imeli proslavo v šoli z nastopi šolske mladine iz Drage in Podpreske. Dobili smo vest, da hočejo beli izseliti vse ljudi z Golega in Škrilja, zato smo poskrbeli za

njihovo evakuacijo k nam in v Belo krajino. Dne 30. aprila smo zvedeli, da prodirajo Nemci iz Sodražice proti Blokam. Enote 18. divizije so že odšle na drug teren, bolnišnica se je preselila v Podpresko, odselila pa se je tudi podoficirska šola. Odbor je imel stalne seje, kadar odborniki niso bili na delu na terenu. Ob proslavi 1. maja smo imeli mladinsko prireditev v šoli.

Dne 3. maja 1944 se je okrožje preselilo na Travo. Preselitev smo načrtovali že dalj časa. Na Travi smo imeli več prostora za pisarno, kuhinjo, prenočišča in zborovanja, saj nam je bila na razpolago bivša občinska hiša. Šolsko poslopje so Italijani požgali, zato je bil pouk v neki veliki hiši. V pritličju smo imeli kuhinjo in jedilnico, zgoraj pa velik prostor za zborovanja. Tudi tehnika je dobila boljši prostor. Izdali smo novo številko Svobode in nadaljevali redno dnevno izdajanje Radijskih vesti.

Dne 8. maja so beli v Mačkih napadli komando mesta Velike Lašče in ubili komandanta, pet partizanov in kuharico. Zajeli so tudi dve 60-letni ženski z Barja, eno od njih z dvema hčerkama. Vse štiri so pobili sredi vasi. Ena od teh žensk je bila Uršičeva z Iga. Njena hčerka je bila še pred kratkim pri nas z drugimi begunkami z Barja, a se je vrnila po mater. Preostalo moštvo komande se je razbežalo, beli pa so se takoj umaknili v Velike Lašče.

Ustaška letala so bombardirala Dragatuš. Naši so zavzeli Žužemberk, Dobrnič, Dobravo in Trebnje. Izdali smo novo številko Svobode in lep Radijski dnevnik

⁴³ Prvi štirinajstdnevni partijski tečaj je bil v Loškem Potoku, vas Trava, na koncu vasi pod hribom. Naslednji je bil v Slavskem Lazu v hiši Lojzeta Ranka. Od mene je prevzela šolo Heda Leskovšek. (*Marija Ančik-Jordan*)

⁴⁴ Tečaji so bili v Beli krajini in to: administracija, prva pomoč, kuharski in drugi. (*Marija Ančik-Jordan*)

⁴⁵ Tehniko notranjsko-ribniškega okrožja sem vodil do konca vojne, to je do maja 1945, in še dva meseca potem v Kočevju za potrebe okraja, ne pa »nekaj časa«. (*Jože Kotnik*)

Jože Kotnik poudarja, da ciklostilne tehnike ni vodil samo »nekaj časa«, temveč je v smislu Dekvalovega pisma, ki ga še vedno hrani, šel junija 1944 na okrožni odbor ribniškega okrožja na Travo in organiziral novo okrožno tehniko, ki jo je vodil do maja 1945 in še dva meseca po osvoboditvi v Kočevju. (*Henrik Kužnik*)

⁴⁶ Župnik Pravhar ima neznan grob. Morda je v Vojni vasi. (*Matija Maležič*)

z zemljevidom Krima. S Hrvati smo trgovali z živežem za sol in tobak, z Notranjsko pa za papir, milo, kvas, trakove, baterije, žeblice, čevlje, sukanec in drugo. Na Travo je prišla tudi okrožna izpostava VDV s 30 ljudmi. Vodil jo je Peter Grčar-Kovač. Gospodarsko komisijo so vodili Tone Šmalc, Lojze Piščanec, Štemberger-Bac in Fonze Ferjančič. Gospodarska komisija je imela veliko dela. Iz vseh rajonov so vozili ljudje hrano v zamenjavo za sol in tobak. Zamenjavali smo brez dobička kilogram soli za dva kilograma koruze ali poldrugi kilogram fižola, kilogram tobaka v listih ali zvitkih pa za 20 kilogramov koruze. Ugotovili smo, da dobimo hrano od ljudi le težko za denar, vedno pa za sol ali tobak.

Dne 14. maja so bile volitve v Globeli pri Sodražici. Sekretar rajonskega odbora Sodražica Viktor Mokorel-Zmago in referent za agitrop Jože Perušek sta v Globeli prenočila v Peruškovi hiši in bila izdana. Zelo zgodaj zjutraj, še pred 4. uro, je prišlo 130 domobrancev in obkolo hišo. Zmago je streljal in vrgel nekaj bomb, nato pa skočil iz prvega nadstropja in padel v gnojnično jamo. Ko je zlezal iz nje, so ga beli pokosili z rafalom, Perušek mu je sledil, pretekel kakih 20 metrov, nato pa so pobili tudi njega. Na Gori so ubili Jožeta Lavriča in dva partizana, ki sta bila na poti. Več hiš so opleni in se vrnili v Ribnico. Med potjo so srečali 7-letnega sinčka ubitega Jožeta Lavriča in mu rekli: »Pod Vagovko smo ti ubili očeta, pojdi ga pogledat.« Na Gori so okradli celo dekana begunca Gornika. Naknadno sem zvedel, da so v Mačkih, kjer so ubili štiri ženske z Barja, oskrunili njihova trupla, vsem štirim slekli spodnje perilo in zabodli bajonet v spolovilo. Nad divjanjem belih se je vse ljudstvo zgražalo in dekan Gornik je v nedeljo pridigal o divjakih, ki morijo nedolžne ljudi in skrunijo celo mrličje.

Za Mokorelom je prišel za sekretarja rajonskega odbora Sodražica Albin Videnič, doma iz Kočevja, mlad in zelo predan aktivist. Bil pa je le malo časa na tem mestu. Nemci so ga ujeli, ko je opravljal agitacijsko delo v neki hiši. Z brzostrelko si je izbral izhod iz hiše, pretekel kakih 100 metrov in padel tik pred grmovjem,

ki bi ga najbrž rešilo.⁴⁷

Na Travi smo imeli okrožno partijsko zborovanje. Na travniku pred cerkvijo se je zbralo veliko udeležencev. Poročal je Viktor Stopar.

Zaradi pogostih hajk Nemcev in belih, vlasovcev in četnikov, ki so večkrat vdrli prek Mašuna in Leskove Doline, smo 20. maja premaknili sedež okrožja na Podplatinino, vasico nad Čabrom na slovenskem pobočju hriba. V hišah smo se namestili okrožni odbor, okrožni komite, okrožna izpostava, Zveza slovenske mladine, Slovenska protifašistična ženska zveza, radio in tehniko, kjer sta delala Kersnič in Ferjančič, pa smo uredili v najvišje ležeči hiši pod hribom.

Dne 21. maja so nas obiskali Franc Leskošek-Luka, Darko Černej in Tone Fajfar. Od nas so odšli na teren in 25. maja bi bili Nemci, ki so iz Kočevja prišli v Moravo, ujeli Leskoška, ki je bil namenjen prav tja, če se mu ne bi v Banji Loki pokvaril avto. Tiste dni smo imeli veliko dela z organizacijskimi, finančnimi in gospodarskimi vprašanji, rednim izdajanjem Radijskih vesti in Svobode itd. Dne 31. maja smo imeli z Zoranom Poličem pogovor o gospodarskih vprašanjih v zvezi z Notranjsko. S Poličem je bil Ivan Potrč, ki je zastopal agitprop Centralnega komiteja. Naslednjega dne smo opazovali velike skupine zavezniških letal, ki so visoko nad nami letela proti severu. Zvečer smo po radiu zvedeli, da so prvi dan bombardirali Dunajsko Novo mesto, drugi dan pa Zagreb in vojaške točke po Jugoslaviji.

Kar zadeva šole na osvobojenem ozemlju, je pretežna večina učiteljstva, ki je delalo na okupiranem ozemlju, ostala na šolah, ko smo kraje zasedli mi. Velika večina učiteljev so bili naši zelo dobri aktivisti in obveščevalci. Otroke so poleg učenja vzgajali v partizanskem duhu, jih navduševali za naš boj in jih učili partizanske pesmi. Mnogi mali pionirji so z velikim navdušenjem delali za nas kot hitri kurirji in odlični obveščevalci. Ko smo ob kapitulaciji Italije zasedli Kočevje, smo imeli sestanek s kočevskim učiteljstvom. Javilo se je tudi menda šest ali osem učiteljc začetnic, ki sem jih takoj poslal na nova službena mesta. Po končanem sestanku je ena od njih na hodniku

bruhnila v jok, in ko sem jo vprašal, zakaj joče, je rekla, da je ves čas mislila, da bo smela v partizane, zdaj pa mora na šolo. To je bila Milena Kokot iz Stare Cerkve. Posredoval sem, da je šla v Cankarjevo brigado. Bila je dobra borka, v boju je bila ranjena v glavo in po okrevanju je kot invalidka prišla na šolo v Bosljiivi Loki, kjer je svoje pionirčke odlično organizirala in vzgajala.

V okrožju smo imeli tudi tri šole, ki so prej spadale pod Hrvaško, in to v Dragi, na Travi in Osilnici. Vse tri učiteljice so bile naše delavne aktivistke, zlasti Nada Vreček na Travi. Nekoč je prišla k meni s prošnjo, da dam vsem trem prepustnico za Sušak. Pri šolski upravi na Sušaku so učiteljem, ki niso redno dobivali plače, te izplačevali tudi za vse leto nazaj. Ponudile so se, da odidejo na Sušak in ves denar porabijo za nakup stvari, ki smo jih potrebovali. Dal sem jim prepustnice in čez tri dni so se vrnile. Šolski inšpektor na Sušaku je bil star, ni se zanimal ne za vojno ne za partizane. Dal jim je plačo za vse leto in na njihovo posebno željo še nakazilo za nakup »šolskih potrebščin«, saj brez njega v trgovinah ne bi dobile nič. Nakupile so za štiri zvrhane nahrbtnike raznovrstnega papirja, indiga, svinčnikov, črnila, barvic, tušev, lepenke in drugih potrebščin za našo tehniko. Tri nahrbtnike so nosile same, četrtega pa najeta Hrvatica, ki pa jim je že prvo noč pobegnila z nahrbtnikom vred. V njem je bila k sreči le lepenka, ki smo jo laže pogrešili.

Spomladi 1944 je odsek za prosveto SNOS razpisal za šole na osvobojenem ozemlju tekmovanje, in to za najbolj organizirano šolsko proslavo tretje obletnice Osvobodilne fronte in najboljši opis dogodkov iz narodnoosvobodilnega boja.

Podatke za naše okrožje je zbiral Bogomil Gerlanc. Zbral je zelo veliko spisov otrok o njihovih doživljajih med bojem in o njihovem življenju v internaciji. Za najboljšo proslavo 27. aprila je bila pohvaljena in nagrajena šola na Travi, ribniško okrožje bilo pohvaljeno, ker je zbralo največ in najbolj zanimivih spisov, posebno pohvalo pa je dobila zbirka otroških spisov pod naslovom Naši otroci v internaciji.

Na naših šolah na Kočevskem so tokrat poučevali Nada Vreček na Travi, Anka Batič v Osilnici, Milena v Dragi, Milena Kokotec v Bosljiivi Loki, Danica Kranjc v Banji Loki, Ana Cetinski v Ajblu, Danica Cindrič v Vasi pri Fari, Mara Kleindienst v Škrilju, Malka Zalar na Brigi, Mirko Rauh v Lazah, Karolina Padovac v Spodnjem Logu, Živko Tomišič v Kostelu, Edvard Srpan v Kužlju in Tilka Pejnovič v Podpreski. Drugih se ne spominjam.

Z izvršnim odborom Osvobodilne fronte smo imeli redne kurirske zveze, po njih smo pošiljali razna poročila in predloge političnega, vojaškega in gospodarskega značaja, kljub vsemu so posamezni odborniki in referenti morali pogosto v Črnomelj na poročanje, konference ali sestanke. Sprva smo vso pot hodili peš in smo za okrog 75 km dolgo pot od Drage oziroma Trave do Črnomlja potrebovali v eno smer tri dni, če je bilo nujno, pa dva dneva. Kadar je bila pot varna, smo šli po dolini Kolpe do Broda in prek Slavskega Laza do Starega trga, nato pa čez Tančo Goro v Črnomelj. Kadar so bili v dolini Kolpe Italijani oziroma beli, smo šli čez Medvedjek, Muho vas in Brezovico ali pa po hrvaški strani preko Šematovega. Poleti 1944 smo imeli že nekaj koles in smo se lahko peljali po dolini do Slavskega

⁴⁷ Sekretar rajonskega odbora Osvobodilne fronte Sodražica Albin Videnič se je rodil 26. februarja 1920 v Gornji Pirošici ob Krki. Starši so se z družino kmalu preselili v Šalko vas pri Kočevju. Končal je dva ali tri razrede gimnazije, toda zaradi revščine si je moral za preživljanje izbrati ročno delo. Že zgodaj se je začel udeleževati v delavskem gibanju, postal član SKOJ, kmalu njegov okrajni sekretar in tesen sodelavec Jožeta Šeška. V začetku septembra 1941 je bil aretiran, in ker so pri njem dobili orožje, je bil obsojen na daljšo zaporno kazen, ki jo je prestajal v Italiji. Po kapitulaciji Italije se mu je posrečilo priti v Slovenijo do partizanov. Padel je 5. avgusta 1944 v Krzetih na Gori nad Sodražico. (Henrik Kužnik)

Laza, naprej pa smo kolo večinoma rinili do Starega trga, od tam pa se spet peljali čez Tančo Goro do Črnomlja. Tako smo prišli hitreje.

Dne 6. junija 1944 smo dobili vest o izkrcavanju zaveznikov v Normandiji. Ker smo ravno dobili poziv izvršnega odbora Osvobodilne fronte, naj pridemo v Črnomelj, smo hitro razmnožili najnovejše Radijske vesti in potem sva z Janezom Prajerjem vso pot do Tanče Gore razdeljevala liste s sporočilom in ustno razširjala novico. Dne 8. junija smo imeli v Črnomlju gospodarsko konferenco. Navzoči so bili Jože Levstik, Jože Berkoppec, Viktor Repič, Jurančič, Mara Dermastia, Ivanov, zastopniki štirih okrožij in hrvaške 13. divizije. Razdelili so nam tudi denar za nakup živil za vojsko in naslednji dan sem odnesel s seboj pol milijona lir. V Črnomlju smo spet dobili vino, dva deci za 24 lir, in 20 odličnih vojaških cigaret NDH za 70 lir oziroma za 52 lir pri gospodarski komisiji.

Nazaj grede smo se ustavili v Pirčah. Tu je bila okrožna menjalnica za sol in tobak, ki sta jo vodila Štemberger-Bac in Lovšin. Okrog 11. junija so Nemci vdrlji z Reke proti Delnicam, po drugi strani pa prek Mašuna in Leskove Doline. Hrvati so izpraznili Čabar, mi pa smo se 12. junija umaknili nazaj na Travo. Nekaj dni smo živeli v precejšnji negotovosti. Naši so Nemce na Mašunu sicer odbili, vendar so ti po drugi strani prišli z Ribnice čez Travno goro v Loški Potok. Tu jih je napadla ekipa Ekn B in jih pregnala.

Spet smo se nastanili na Travi. Dobili smo nove angleške uniforme in se končno preoblekli. Pa saj je bil že čas, kajti naša obleka je bila precej raztrgana. Sam sem porabil celo škaflo raznobarnih prejic, s katerimi sem krpal hlače, da so bile potem lepo pisane. Od inštruktorskega oddelka za finance je prišel Rudi Avbelj in pregledal naše blagajniško poslovanje. Dne 22. junija smo imeli na Travi miting v proslavo obletnice nemške napovedi vojne Rusiji. Imeli smo dobre vesti z bojišč in zborovanje je bilo sijajno.

Težke razmere v našem okrožju so bile zlasti na Barju, kjer je moral rajonski odbor zaradi stalnih napadov belih nenehno menjavati svoje taborišče, in v Ve-

likih Laščah ter Sodražici. Nemci in beli so pogosto napadali iz Ribnice, Velikih Lašč in Kočevja. Naši so jih sicer vsakič kmalu odbili nazaj, a kljub temu so pri naših ljudeh naredili veliko škode. Dobilvali smo poročila, da je morala belih vedno slabša in da je njihova prihodnost vse bolj negotova. Med njimi je večkrat prišlo do sporov in iz Kočevja so nam poročali, da mobilizirani domobranci prepevajo partizanske pesmi. Dne 9. junija smo v Banji Loki z lepo proslavo odprli nov prosvetni dom, 10. junija pa je vas Podplanina priredila na Travi miting z govori, deklamacijami, petjem in igro Mati. Na mitingu je govorila tudi Marija Ivanc.

Rajonski odbor Barje je moral zaradi stalnih napadov belih naposled zapustiti svoj okraj. V enem dnevu so morali trikrat zamenjati taborišče nad Iškim Vintgarjem, in ko so jih proti večeru beli spet napadli, je sekretar Matija Škraba dobil strel v prsi – k sreči je bil le laže ranjen – en odbornik pa strel v roko. Rešili so se tako, da so poskakali prek sten in prihodnji dan pribežali k nam na Travo.

Naslednje dni sem bil na posvetovanju v banjaloškem, potoškem in sodraškem rajonu, drugače pa sem delal na okrožju. V torek, 15. avgusta smo se zbrali člani vseh krajevnih narodnih odborov banjaloškega rajona v prosvetnem domu na Fari, kamor je prišlo tudi veliko gostov. Na zboru je bil glavni poročevalec Marjan Breclj, za propagando pa Marija Vilfan. Popoldne je bila v istem domu kulturna prireditev Rdečega križa z igro Hlapec Jernej in nastopom pevskega zbora. Sodelovala je tudi godba 12. divizije. Prišlo je tudi okrog 80 mladih z Goransko-primorskega kotara. Prireditev je odlično uspela. Ponoči smo imeli sestanek z učiteljstvom, nato smo si ogledali hrvaške mladince pri narodnih plesih. Še bolj smo bili veseli, ko smo dobili vest o drugi zavezniški invaziji v južni Franciji. Naslednji dan smo imeli na Potoku sejo okrožnega izvršnega odbora.

V avgustu in začetku septembra smo imeli zelo slabo prehrano. Jedli smo v glavnem krompir in stročji fižol brez mesa in z zelo malo zabele. Prehranjevati pa smo morali vedno večje množice ljudi.

Oslabel sem, tako da nisem mogel na zbor aktivistov v Črnomelj, ampak sem doma zastopal okrožni odbor in upravljal sprotne posle. Delo se je kopičilo, stik z rajoni je bil vedno bolj čvrst in popoln. Gospodarska komisija se je hitro razvijala. Imela je razne odseke, za kmetijstvo, živinorejo, veterino, gozdarstvo, ljudsko premoženje itd. V finančnem odseku smo razpolagali z velikimi vsotami denarja, do milijona lir in čez in odgovornost je bila vedno večja. Dne 26. avgusta smo imeli sestanek gospodarskih in finančnih strokovnjakov o nujnih gospodarskih vprašanjih.

V NOTRANJSKO-RIBNIŠKEM OKROŽJU

Zaradi uspešnejšega dela in enotnega vodstva se je že dalj časa pripravljala združitev ribniškega in notranjskega okrožja. Dne 8. oktobra smo imeli v prosvetnem domu v Čabru skupno zborovanje odposlancev obeh okrožij. Zbor sta vodila Marjan Breclj in Boris Kocjančič. Izvoljen je bil nov okrožni odbor Osvobodilne fronte za Notranjsko in Ribnico; sekretar je postal Lojze Mlakar, pomočnik Ciril Dekval, člani pa Jože Klarič, Franc Strle-Nino, Jože Molek-Puntar, Andrej Petelin, Iva Škulj in Silva Kmet.⁴⁸

Obenem je bil izvoljen tudi okrožni izvršni odbor za Notranjsko in Ribnico, in to predsednik Jože Klarič, podpredsednik Janez Zigmund, tajnik Lojze Mlakar in poverjeniki: za prehrano in stik z vojsko Ivan Fajdiga, za socialno skrbstvo Feliks Razdrih, za prosveto Ciril Dekval, za obnovo in gradnjo Jože Debevc, za kmetijstvo Andrej Petelin, za promet Adolf Malavašič, za finance Iva Nosan, za

trgovino, obrt in industrijo Tone Šmalc, za zdravstvo dr. Tone Hočevar in za javni red in varnost Jože Gačnik. Poleg navedenih so bili izvoljeni v okrožno skupščino še Janez Žnideršič in Miro Vesel z Blok, Franc Merlak iz Borovnice, Ludvik Urbas in Janez Rok iz Begunj, Nande Šinkovec z Vrhnike, Ivan Remžgar⁴⁹ in Matija Zgonec iz Cerknice, Jože Ule iz Loža, Mitja Primic in Tončka Žitko iz Logatca, Franc Šušteršič iz Žirovnice, Janez Primc in Janez Mazi z Barja, Franc Palček s Smuke, Franc Poje in Franc Kordiš iz Loškega Potoka, Tone Šmalc iz Ribnice, Alojz Šega in Polde Marolt iz Sodražice, Vide Podržaj in Ludvik Purkart iz Velikih Lašč, Neža Štavadohar in Matija Žagar iz Banje Loke in po dva člana iz Rovt, Horjula in Dobrove. Že prej je bil izvoljen nov okrožni komite komunistične partije, njegov sekretar je bil Gregor Kopitar (kasneje Alojz Mlakar-Ljubo), člani pa Feliks Razdrih, Marija Jordan, Ivan Fajdiga, Janez Kožar, Karel Mikolič, Iva Rakar, Silva Kmet,⁵⁰ Tilka Busar, Matija Škraba in Jože Molek.⁵¹ Okrožje je tedaj obsegalo vse ozemlje od Črne vasi pri Ljubljani do Kolpe, od stare italijanske meje do Starega trga pri Črnomlju. Imeli smo sedem okrajev: Ribnica (sekretarka Osvobodilne fronte Silva Kmet), Kočevje (sekretar Osvobodilne fronte Ivan Kristan), Cerknica (sekretar Osvobodilne fronte Jože Žnideršič), Logatec (sekretar Osvobodilne fronte Milan Zakrajšek), Vrhnika (sekretar Osvobodilne fronte Adolf Malovašič), Velike Lašče (sekretar Osvobodilne fronte Franc Kordiš) in Barje (sekretarka Osvobodilne fronte Pavla Centa).⁵²

Naslednji dan so nas hajkali okrog Čabra. Nismo vedeli, kam naj se umakne-

⁴⁸ V okrožni odbor Osvobodilne fronte je bil izvoljen za sekretarja Jože Kopitar-Gregor, šele pozneje Lojze Mlakar-Ljubo. (*Matija Maležič*)

Ob ustanovitvi okrožnega odbora Osvobodilne fronte za notranjsko-ribniško okrožje v oktobru 1944 je postal sekretar odbora Jože Kopitar-Gregor, jaz pa le član. Šele po Kopitarjevem odhodu, nekako v začetku leta 1945, sem postal sekretar okrožnega odbora Osvobodilne fronte za to okrožje. (*Lojze Mlakar-Ljubo*)

⁴⁹ Ivan Remžgar je bil iz Žerovnice, ne Cerknice. (*Lojze Mlakar-Ljubo*)

⁵⁰ Nekateri od naštetih članov okrožnega komiteja niso bili več člani komiteja, nekateri iz bivšega notranjskega okrožja pa najbrž manjkajo. Tudi Silva Kmet tedaj še ni bila sekretarka v ribniškem okraju, najbrž pozneje. (*Matija Maležič*)

mo, saj so Nemci in beli ves čas napadali zdaj od te, zdaj od druge strani. Zatekli smo se proti Babni Polici, potem nazaj na Hrvaško in spet čez Kolpo na Podplanino. Od tam smo odšli v Osilnico in si uredili novo okrožje. Zasedli smo več hiš in uredili prostore. Šolski nadzornik Dernač je kmalu odšel in na njegovo mesto je prišel Jože Jerala. Oddelek za ljudsko prosveto je vodil Franc Šušteršič. Finančni oddelek je vodila Iva Nosan, zelo dobra ribniška aktivistka, za gozdarstvo pa sta prišla Dušan Mulej in inženir Ostreman. Pravniki so bili Silvo Pakiž, dr. Ivan Lavrič, Jože Lavrič, za Rdeči križ je skrbela Milka Pihler, počasi pa smo dobili tudi druge strokovnjake in izvedence. Nekateri so bili pri nas le malo časa, ker smo jih na zahtevo SNOS kmalu poslali v Črnomelj, tako so odšli Silvo Pakiž, dr. Ivan Lavrič, Henrik Kužnik, inž. Ostreman, Bogomil Gerlanc, Dušan Mulej idr.

Dne 20. novembra sem bil v Čabru in uredil vse potrebno za oder. Popoldne so namreč imeli Hrvati mladinski kongres, naša igralska skupina iz Banja Loke pa je pod vodstvom Miheliča uprizorila Nušičevo igro Sumljiva oseba. Dva dni pozneje so beli v Starem trgu pri Ložu ujeli učiteljici Prešernovo in Bončinovo in profesorja Bufona. Prešernovo so takoj ustrelili. Profesor Zmago Bufon je bil zaposlen pri Prevodu in je med službeno potjo v Ribnico poleti 1944 pobegnil k nam na Travo. Od nas je bil poklican k SNOS v Črnomelj, od tam pa je bil poslan na nižjo gimnazijo na Blokah.⁵³ Ko so prišli beli, jih je – tako so povedali očitvidci – čakal pred vrati in se jim predal.

V tem času smo izgubili več kurirjev, mladincev in mladink, večinoma na poti proti Primorski, ko so morali čez Bloško Planoto, kjer so jih iz svojih postojank napadali domobranci. Ti so lovili naše ljudi. Če so jih dobili, so jih zaklali in popolnoma razrezali. Spomnim se, da so nekoč na polju blizu Babnega Polja preganjali dva člana Zveze slovenske mladine, fanta in dekle. Bežala sta, oni pa so streljali nanju in zadeli dekle v nogo, tako da je padla. Ko so pritekli do nje, so ji rekli: »Ti boš kar počakala, se bomo potem pomenili s teboj.« Tekli so naprej za fantom, ki jim je ušel. Dekle, verjetno je bila

Kordiševa iz Kočarjev, je medtem z ranjeno nogo odšepala nazaj do prve hiše. Tam so ji dobri ljudje zavezali rano, jo preoblekli v domačo obleko, jo posadili na klop pri peči in ji dali k nogam nahrbtnik, poln koruze. Ko so se domobranci vrnili, so vdrli v hišo in hoteli odpeljati dekle, češ da je tista, ki so jo malo prej obstrelili. Toda domačini so potrdili dekletove navedbe, da je doma iz Starega Kota in da je s koruzo namenjena k mlinarju v Čabar. Domobranci so nasedli prevari in odšli naprej, da poiščejo ranjeno mladinko.

Nekako v istem času smo izgubili tudi dve dobri aktivistki iz Bosljive Loke. Dan prej je namreč pred Nemci pribežala čez Kolpo manjša hrvaška partizanska enota in prenočila v Bosljivi Loki. Drugi dan so Nemci po hrvaški strani prišli do Kolpe in streljali na slovensko stran. Vaščani so, da bi se obvarovali pred nemškimi represalijami, prosili partizane, da se umaknejo iz vasi. Hrvaški partizani so nato brez boja odšli za vasjo v gozd in se umaknili v stene. Naši aktivistki, domačinki, najbrž Muhičevi, sta hitro pospravili prostore, kjer so prenočevali partizani, in nato odšli po cesti proti domu na drugi konec vasi. Med potjo so ju Nemci ubili z rafalom z nizkega hrička onstran Kolpe.

Za poznejši čas mi manjkajo vsi zapiski. Imeli pa smo vedno veliko dela. Oblast našega okrožnega izvršnega odbora se je vse bolj širila. Delal sem pri IO, OO, OO OF in OK KPS in bil nenehno zaposlen. Vzporedno z razvojem posameznih oddelkov in odsekov pri izvršnem odboru Osvobodilne fronte in pri SNOS se je razvijal tudi obseg dela na okrožju. Čez zimo smo imeli razne tečaje, predavanja, konference itd., veliko smo hodili na teren, na seje in zborovanja, večkrat smo šli v Črnomelj na posvetovanje. Vedno bolj se je razširjal tudi tisk, ki smo ga v glavnem dobivali iz Centralne tehnike. Mimo nas so tiste dni hodili tudi večji transporti mobilizirancev s Krasa in tržaškega okrožja. Spominjam se mladih fantov v lahni oblekah, nizkih čevljev, z metuljčkom za vratom in čepico na glavi. Seveda jim je bilo hudo mraz.

Čez zimo 1944 smo imeli na okrožju razmeroma slabo prehrano. Po hrano smo šli dvakrat v Zapotok in na Golo nad

Igom. Prvič so nas na poti napadli beli, izgubili smo konja in voz, in šele drugič se nam je posrečilo pripeljati nekaj hrane. Preskrboval nas je okraj Loški Potok, saj iz ribniškega okraja, kjer je bilo še razmerna dovolj hrane, nismo mogli dobiti ničesar. Prebivalci Loškega Potoka, ki so bili sami zelo revni, so nam poslali veliko boba v zrnju, kolerabo, nekaj ovsu, ječmena in prosa. Vse to smo zmleli in iz tega pekli kruh. V njem je bilo več kot pol boba in seveda ni bil prvovrsten. Malo smo si pomagali z zavezniško pomočjo, toda ta je šla predvsem za bolnice, tehniko, partizanske enote in najbolj potrebno civilno prebivalstvo, tako da je za nas ostalo le malo. Tudi pomoč Rdečega križa je bila le za bolnike, starčke in otroke.

Velika akcija je bil umik starih in bolnih aktivistov in beguncev v Dalmacijo. Izbirali smo jih na najbolj ogroženih in gospodarsko pasivnih območjih, zlasti na Barju, v Cerknici, Velikih Laščah, Sodražici, Loškem Potoku. Bolehne in starejše ljudi, aktiviste in naše simpatizerje smo z vozmi ali kamioni prepeljali v Črnomelj, od tam pa so jih z letali vozili v Dalmacijo. Tako smo jih po eni strani rešili pred vedno hujšim belim terorjem, po drugi pa smo jim omogočili zdravljenje in mirnejše življenje ob morju.

Dne 31. decembra smo v Osilnici izvolili člane za novomeško okrožno narodno

sodišče, in sicer zastopnike s terena bivšega ribniškega okrožja. Izvoljeni so bili dr. Josip Lavrič, Polde Knapič, rudar iz Kočevja, Karel Primožič, čevljar iz Ribnice,⁵⁴ Anton Andoljšek, delavec iz Ribnice, in Vide Poderžaj, kmet z Barja. Takrat nekako je prišel k nam okrožni sodnik France Furlan, okrožni tožilec Bogo Ogrin pa je bil pri nas že od oktobra 1944. Takoj po novem letu 1945 se je na okrožju zgledil župnik iz vasi na hrvaški strani Kolpe. Prišel je s svojim ministrantom in prosil, da tudi pri nas kot po vseh hišah opravi svoj obred. Dovolili smo mu in po vseh vratih je z raznobarnimi kredami napisal 19 + G + M + B 45. Bil je star, silno skromen možiček. Vedeli smo, da že dolgo hodi s cekarjem v roki po bližnjih vaseh in zbira živila in druge darove ter jih sproti nosi v najbližjo hrvaško partizansko bolnico. Ljudje na obeh straneh Kolpe so mu radi pomagali, saj so vedeli, da požrtvovalno in nesebično zbira za bolnico, le za žganje so malo sumili, da vsega ne dobi ekonomat bolnice.

Zavezniške zračne trdnjave so še vedno preletavale naše okrožje na poti proti severu ali pa, ko so se od tam vračale. Nekaj poškodovanih letal je padlo tudi na naše ozemlje in naši tehnični oddelki so pobrali uporabne dele razbitin ter jih odpeljali v partizanske delavnice v Starih Žagah. Večkrat smo našli tudi ve-

⁵¹ Iz svojih objavljenih zapiskov povzemam, da je bil sestav okrožnega komiteja notranjsko-ribniškega okrožja takle: sekretar Jože Kopitar, člani Jože Molek-Pantar, Feliks Razdrh, Tilka Busar, Silva Kmet, Ivan Fajdiga in Lojze Mlakar-Ljubo. Po Kopitarjevem odhodu sem v začetku 1945 postal sekretar tega okrožja. V mojih zapiskih s seje okrožnega komiteja januarja 1945 je zapisano, da »Kovač Ida manjka«. Ne spominim se, da bi bila kdaj pri nas, morda je bila le imenovana in namenjena v naše okrožje, pa ni prišla. Spominjam se, da je bil zagotovo član okrožnega komiteja tudi Ignac Voljč-Drčar. Okrog novega leta 1945 pa je bil premeščen iz okrožja k Ozni. Marca 1945 so postali člani okrožnega komiteja tudi Ivan Kržič-Pajek, Tončka Drobnič in Matija Škraba. Tako izmed dvanajst tovarišev, ki jih navaja Dekval, trije niso bili člani okrožnega komiteja, treh pa ni navedel. (*Lojze Mlakar-Ljubo*)

⁵² V prvih mesecih nastanka notranjsko-ribniškega okrožja so bili sekretarji okrajnih odborov Osvobodilne fronte tile tovariši: v okraju Ribnica Franc Malešič, kasneje Silva Kmet (kot navaja Dekval), v okraju Kočevje Tone Bredač (ne Ivan Kristan), v okraju Cerknica Nace Žnidaršič, v okraju Logatec Ivan Skodler (ne pa Milan Zakrajšek), v okraju Vrhnika Ivan Kržič-Pajek (ne pa Adolf Malavašič), v okraju Velike Lašče Franc Šteblaj (pred njim je verjetno bil Franc Kordiš, kot navaja Dekval), v okraju Barje pa Matija Škraba (kasneje verjetno Pavla Centa, kot navaja Dekval). Te podatke sem povzel po svojih ohranjenih zapiskih. (*Lojze Mlakar-Ljubo*)

⁵³ Nižja gimnazija je bila v Starem trgu pri Ložu, ne v Novi vasi na Blokah. (*Lojze Mlakar-Ljubo*)

⁵⁴ Ne Karel Primožič, čevljar iz Ribnice, temveč Karel Primšar. (*Matija Maležič*)

like aluminijaste posode za bencin, ki so jih letala odmetavala prazne. V delavnicah so jih predelali v posodo itd.

Piloti zadetih letal so se s padali spuстили tudi v naši bližini. Spominjam se, da je devet ali deset zavezniških pilotov doskočilo blizu Cerknice in so jih naši prek Čabra poslali k nam. Bili so v lahkih gumastih čevljih, zato so jim na Notranjskem dali nove čevlje iz zavezniških pošilk. V Osilnico jih je pripeljal voznik iz Čabra, jih odložil pri nas in se vrnil nazaj v Čabar. Pri pilotih sem najprej opazil velike luknje na njihovih popolnoma novih čevljih, ki so jih z nožem izrezali na mestih, kjer so jih tiščali. Spričo velikega pomanjkanja dobre obutve za naše borce se nam je tako ravnanje zdelo seveda velika potrata.

Tiste dni nismo imeli ne svojega voza ne konj. Pilote sem poslal v kilometer oddaljeni Ribjek, jim dal intendanta Iva Šporarja in mu naročil, naj tam rekvirira voz in konje. Ivo je šel pred njimi in našel v Ribjeku kmetico, ki je pripravila voz s parom konj. Ko pa je zagledala prihajajoče Angleže, je vprašala intendanta, ali bo vozila te moške. Ta ji je pritrdil, ona pa je rekla: »Ne! Jaz sem dolžna podnevi in ponoči voziti ranjence, bolnike, orožje in municijo, hrano in material za bolnice in tehniko, Angležev pa ne bom vozila. Imam moža in sina v partizanih, oba hodita peš, mimo nas hodijo peš aktivisti in funkcionarji, naj pa še te strele poskusijo po svojih lastnih nogah!« Izpregla je konja, Ivo Šporar pa je Angležem dal spremljevalca in jih napotil naprej proti Brodu.

Marca 1945 so četniki vpadli prek Novega Kota na Travo in iskali učiteljico Nado Vreček, ki je bila izdana kot naša dobra aktivistka in članica terenskega odbora Osvobodilne fronte. Nada je bila skromno dekle, zelo preprosto oblečena, stanovala je z materjo v hišici pri cerkvi. Četniki so naleteli nanjo pred hišo in jo vprašali po učiteljici Nadi Vreček. Takoj se je znašla in jim rekla, da je pravkar odšla k sorodnikom v Podpresko. Ko so četniki odšli naprej, je za vasjo odhitela proti Podpreski. Četniki so preiskali vso vas in veliko pokradli. Na koncu vasi je živela samska, na eno oko slepa, čez 50

let stara Antonija Križ. Pri njej so imeli stalno zatočišče naši aktivisti, kurirji in obveščevalci, vendar je nihče od domačinov ni izdal, saj so bili vsi naši. Ko so prišli četniki, sta bila pri njej dva člana VOS. Zbežala sta skozi zadnja vrata čez polje in ušla, čeprav so streljali za njima. V hiši so našli njuna nahrbtnika in bombe. Križevo so neusmiljeno pretepli, jo zvezali in za hišo vrgli na velik kup slame, ga zažgali in odšli. Križeva bi bila živa zgorela, če se je ne bi usmilil star četnik. Ko so drugi že odšli, jo je za nogo potegnil iz ognja in pustil hudo opečeno na tleh. Četniki so nato odšli v Podpresko in tam iskali Nado Vrečko pri njenih sorodnikih. Nada pa se je medtem že preoblekla v kmečko obleko, si zavezala ruto na glavo in dočkala četnike pred hišo. Rekla jim je, da je Vrečkova že pred eno uro odšla po opravkih v Loški Potok. Četniki so ji gladko verjeli in odšli naprej.

Na Centralnem komiteju v Črnomlju naj bi se po pozivu zglasili 26. ali 27. aprila. Šli smo Ljubo Mlakar, Nino Strle, jaz in še nekdo, vendar se ga ne spominim.⁵⁵ Na komiteju smo dobili samo Aleša Beblerja, ki pa je tudi že imel pripravljen kovček. Povedal nam je, da so vsi drugi že odšli v smeri proti Delnicam in naprej proti Trstu in da bo posvetovanje drugič, verjetno že na svobodi. Črnomelj je bil skoraj prazen, nikjer partizanov ali aktivistov. Slučajno smo dobili nekoga, ki nam je povedal, da ima v skladišču Rdečega križa veliko pošiljko za notranjsko okrožje in da jo bodo dobil Nemci, če je ne bomo vzeli mi. V vsem Črnomlju nismo dobili konja, dobili pa smo voz in nanj naložili vso pošiljko (kondenzirano mleko, riž, moko, perilo, obleko) ter ga sami odvlekli iz Črnomlja, dokler nismo nekje staknili konja. Toda voznik je peljal le do prve vasi. Tam smo dobili par volov in voznik je naš tovor odpeljal prek Tanče Gore. Od tam smo še večkrat menjali priprego in se srečno pripeljali v Osilnico, kjer smo pošiljko takoj razdelili med civilno prebivalstvo najbolj pasivnih krajev. Nekako v istem času smo dobili iz Skrada prek Broda tri kamione živil in raznega materiala. Po kamione je šel Edo Srpan in jih srečno pripeljal v Osilnico, čeprav so četniki s Stružnice streljali na

kamione in si je Srpan pri padcu zlomil roko.

V našo neposredno bližino so prodirali Nemci in beli iz Kočevja in s Hrvaške, pa tudi skupine četnikov prek Notranjske. Naši zaščitniki so v Belicah naleteli na nemško patruljo treh mož, dva so ubili in enega ujeli. Od njega smo zvedeli, da je na planoti tik nad nami nemški oddelek 180 mož, ki hočejo v dolino. Zato smo okrožje iz Osilnice premaknili v Bosljiivo Loko, od tam, ko so pritisnili hrvaški ustaši, šli v Potok in Slavski Laz. Tam nas je kmalu dosegla vest, da so Nemci že vdrli na Žurgo, zato smo se umaknili čez Kolpo na hrvaško stran in po bregu navzgor v Skrad.

V Skradu je bila naša dobro oborožena vojska. Šli so na Trst in komandant seveda ni ustregel naši želji, da bi prej očistili teren okrog Osilnice. Kljub temu smo se kmalu vrnili prek Broda na Osilnico, takrat pa so že začele prihajati tudi enote Jugoslovanske armade v smeri Brod-Čabar. Nekega večera se je v pritličju hiše okrožnega komiteja KP Jugoslavije ustavil komandant Dalmatinske (ali morda Hercegovske) brigade. Bili smo v prvem nadstropju, mimo hiše pa je korakala enota za enoto. Naenkrat smo zaslišali streljanje in vpitje in takoj pomislili na četniški napad. Vendar je bilo vse kaj drugega. Komandant brigade je poslušal radio in slišal vest, da je Berlin zavzet. Skočil je na prag, vpil: »Berlin je pao!« in streljal s pištolo. Vojaki so mu pritegnili in tudi začeli streljati. V tem navdušenju smo izgubili dobrega kurirja Štupico. Nedolgo pred tem smo ga na okrožju civilno poročili. Naši kurirji so bili namreč nastanjeni v hiši čez cesto in so mislili, da napadajo četniki. Prvi je v paniki skočil skozi stransko okno, drugi za njim. Pri

tem je v temi krogla enega od Dalmatincev zadela Štupico in bil je na mestu mrtve.

Za Dalmatinci smo takoj odšli tudi mi v Čabar, potem v Babno polje, Igo vas, Stari trg, Lož, Cerknico, Rakek in Logatec. V vseh teh krajih smo se ustavili in takoj organizirali proslavo osvoboditve. Povsod se je zbralo veliko ljudi z zastavami, transparenti in cvetjem, ponekod je nastopila tudi godba, vsaj s harmoniko in pevci. Imeli smo mitinge z navdušenimi govori in slavnostne sprevede po ulicah. Zlasti lepi proslavi sta bili v Starem trgu in Cerknici.

Med potjo smo dobili avto in z njim obiskali manjše kraje zunaj naše poti ter tudi v njih priredili mitinge. Kak dan smo imeli tudi po štiri proslave. Povsod smo skrbeli, da so naši ljudje prevzeli občino in druge urade ter uredili javno varnost. V Logatec smo prišli 6. maja,⁵⁶ prevzeli urade in imeli veliko zborovanje z obhodom. Na njem je sodelovala tudi vojska. Naslednji dan ali pa 8. maja smo imeli proslavo na Vrhniki, govorili smo pred Cankarjevim spomenikom, nato pa z godbo in zastavami v sprevedu obšli vso Vrhniko. Navdušenje je bilo veliko. Sedež okrožja smo imeli v Logatcu. Nastanili smo se v bivšem okrajnem glavarstvu, prevzeli sodišče in druge urade ter vzpostavili našo oblast. Javili smo se pri komandantu hercegovcev generalu Vladu Šegertu v Tršarjevi vili. Tam je bil takrat tudi Ivan Maček-Matija. Uredili smo železniški promet, skrbeli za nastanitev in preskrbo vojaških enot, internirancev in beguncev, ki so se vračali, imeli skoraj vsak večer prireditev v Sokolskem domu itd. Za učiteljstvo vsega okrožja smo priredili veliko zborovanje in skupaj določili prihodnje naloge. Velik križ je bil takrat z redno preskrbo Trsta z živili. Na hitro

⁵⁵ Ne spominjam se, da bi bil 26. ali 27. aprila 1945 z Dekvalom in Francem Sterletom-Ninom v Črnomlju. Mislim, da nisem bil z njima. Dogodek, ki ga opisuje Dekval mi je znan po pripovedovanju Franca Sterleta-Nina. (*Lojze Mlakar-Ljubo*)

⁵⁶ Dvomim, da so člani okrožja prišli v Logatec že 6. maja 1945, morda nekaj dni pozneje. (*Matija Maležič*)

⁵⁷ Po osvoboditvi maja 1945 je bilo notranjsko-ribniško okrožje ukinjeno in razdeljeno: notranjski del je bil vključen v novoustanovljeno ljubljansko okrožje, dolenski pa v novomeško okrožje, ne pa tudi v postojnsko, kot navaja Dekval. (*Lojze Mlakar-Ljubo*)

smo uredili zapuščene velike mline, da bi lahko mleli moko. Spominjam se, da sem z avtom šel ponoči v Ljubljano in iz Polakove tovarne usnja pripeljal potrebna pogonska jermena, s katerimi je mlin naslednji dan začel delati.

Končno so okrožja na novo razdelili. Kočevski del je pripadel Novemu mestu, preostali del našega okrožja pa je delno prišel pod ljubljansko, delno pa pod postojnsko okrožje.⁵⁷ Odborniki so odšli na nova delovna mesta, jaz pa sem 20. maja 1945 odšel na ministrstvo za prosveto.

Težko je na kratko naštet in oceniti vse delo terenskih, okrajnih in okrožnih aktivistov, žena in mladincev med narodnoosvobodilnim bojem, opisati vse mitinge, zborovanja in sestanke po mestih, va-

seh in gozdovih, delo v tehnikah in bolnicah, pri širjenju literature in radijskih vesti, pri zbiranju orožja, hrane in opreme, pri pobiranju narodnega davka in posojila, pri varstvu in vzgoji otrok, pri pomoči beguncem in bolnikom, pri vzgoji političnih kadrov, preskrbovanju vojaških enot, gradnji taborov in zaklonišč itd. – ob nenehnem preganjanju, številnih hajkah in ofenzivah. Kljub velikanskim žrtvam in silnemu trpljenju pa je kočevsko ljudstvo ponosno, da je bilo Kočevsko tako dolgo trdnjava partizanstva, da ni bilo skoraj nobene slovenske partizanske enote, ki ne bi prehodila Kočevskega, da so v njegovih gozdovih bivali naši politični voditelji in da so bili na kočevskem zboru postavljeni temelji naše ljudske oblasti.

VIRI IN LITERATURA

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (do maja 1943)

Rudi Podlogar: Partija na Kočevskem pred in med vojno, Kočevske novice, 7. novembra 1959

Lojze Zupanc: Sonce je umrlo, Zavod Borec, Ljubljana 1964

Milan Guček: Jutri bo vse dobro, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1959

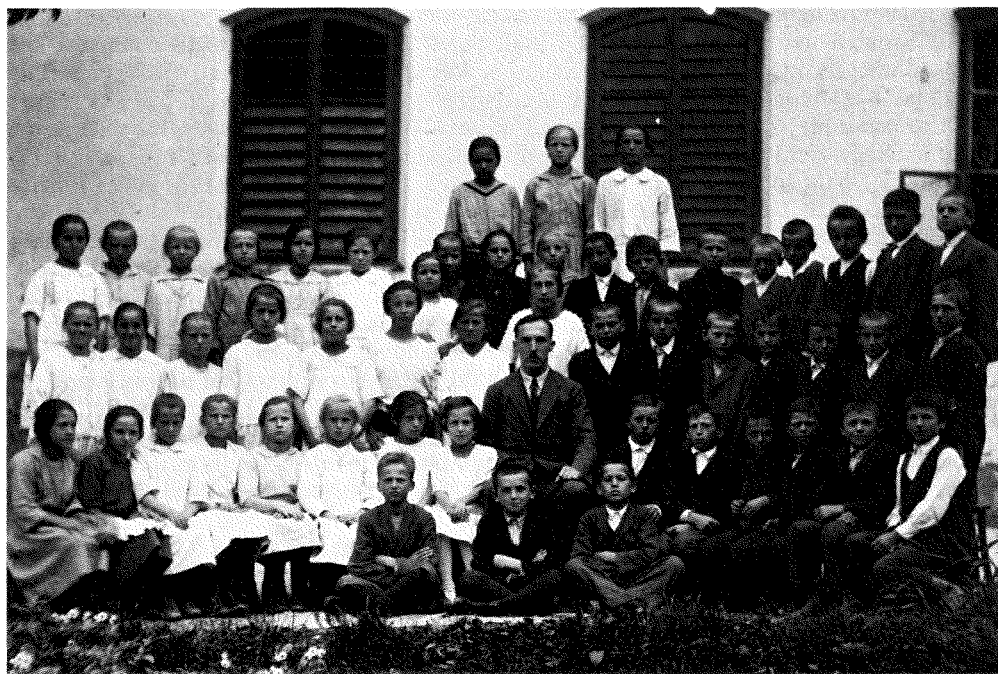
Radko Polič: Čudežna pomlad, Založba Borec, Ljubljana 1979

Anton Hočevar: Spomini, Kočevski razgledi, 1. julija 1978

Dušan Bravničar: Kočevsko okrožje leta 1941, rokopis

Ciril Dekleva: Mozelski Slovenci v roški ofenzivi

Viharji, informativno glasilo OO ZSMS Mozelj, 1977–1983

Ciril Dekval, upravitelj osnovne šole na Dvoru pri Žužemberku in učitelj četrtega razreda s 53 učenci. V šoli je bila 8. oktobra 1943, takoj po zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, partijska konferenca. O tem piše spominska plošča na šolskem poslopju.

Ciril Dekval, rojen v Ljubljani, je bil sin krojača in kuharice Jerice Lenarčič, doma iz Logatca. Njegov oče, Franc Dequal, rojen 1848, je po takratnem običaju kot mlad pomočnik odšel v »fremd«; delal je v Avstriji, Nemčiji in Franciji. Seznanil se je z novo socialistično idejo in bil po vrnitvi domov zaradi svojega prepričanja zaprt Pod trančo skupaj s prijateljem krojačem Železnikarjem. Dolga leta je bil tudi pevec Ljubljanskega zvona in ves predan slovenski in slovanski bodočnosti.

Malega Cirila in njegovega dve leti starejšega brata je v potresni noči 14. aprila 1895 rešila mati. Dokler se zemlja ni umirila, so prebivali v veliki kadi za zelje v Krakovem kot toliko drugih družin po tej nesreči. Ciril je odraščal v starem delu Ljubljane pri Sv. Florjanu pod Gradom. Odločil se je za pedagoški poklic, služboval kot učitelj v Ambrusu v Suhi krajini in na Dvoru pri Žužemberku. Kar dvakrat je moral zamenjati službeno mesto (z družino in tremi otroki), za kazen, ker je na volitvah zmagala Slovenska ljudska stranka oziroma Jugoslovanska radikalna zajednica.

Po državnozborskih volitvah leta 1936 je bil kazensko premeščen na osnovno šolo Vučitrn na Kosovu. Ta kraj je bil za prosvetne delavce sinonim za internacijo. Cirilu Dekvalu na srečo ni bilo treba na pot. V Beogradu so namreč na prosvetnem ministrstvu odločili, da »naj Slovenci svoja kadrovska vprašanja rešujejo kar doma«. In tako se je znašel v Mozlju pri Kočevju kot učitelj nemškega razreda na enorazrednici.

Strokovno je deloval v učiteljski organizaciji Združenju jugoslovanskih učiteljev. Razvijal je razne oblike prosvetiteljskega dela med ljudmi v krajih, kjer je živel, v Ambrusu, na Dvoru, v Mozlju, Kočevju in drugje. Med drugim je ustanovil Društvo kmečkih fantov in deklet na Dvoru leta 1934 pa Gasilsko društvo in pomagal pri gradnji gasilskega doma, odprl je javno knjižnico in pripravljaval igre in telovadne nastope. Skupina študentov naravoslovcev ljubljanske univerze je v poletnih počitnicah nekajkrat bila na dvorski šoli. S skupino kmečkih fantov in študentk je v letih 1934 do 1936 raziskal jame in brezna na obeh bregovih kraške doline Krke. (Zapiske o tem hrani arhiv Jamarske zveze Slovenije.)

Sadjarstvo in vrtnarstvo sta bila njegov konjiček. Brezplačno je dobival sadike novih vrst sadnega drevja, cvetja in zelenjave ne le iz Erfurta v Nemčiji, marveč celo iz Amerike.

Strokovno se je izpopolnjeval pri patrih strokovnjakih v samostanu Pleterje in na kmetijski šoli na Grmu pri Novem mestu. Na velikem šolskem vrtu je fante in dekleta, in to brez razlike, učil, da so na primer iz sadnih pečk vzgajali divjake, jih cepili, negovali in razkuževali (šola ni premogla škropilnice, njihovi »tehnični« pripomočki so bili umivalnik, tobačni izvleček in voda). Ko so mladci zapuščali osnovno šolo, so imeli v eni roki spričevalo, v drugi pa mlado drevesce, na primer ontario, ki so ga posadili na domačem vrtu.

Ciril Dekval je s takim delom preživel svoj čas in čas generacije svojih učencev z Dvora in okoliških vasi nad dolino Krke.

Mozelj pri Kočevju 27. januarja 1937. Na fotografiji, na kateri je dobro vidna cerkva Svete Krv, Heiligen Blut, so brezposelna učiteljica Mala Dequal in učiteljici v Mozlju Maksa Chrobat in Slava Duša.

(Fotografija: Rudolf Dorniš)

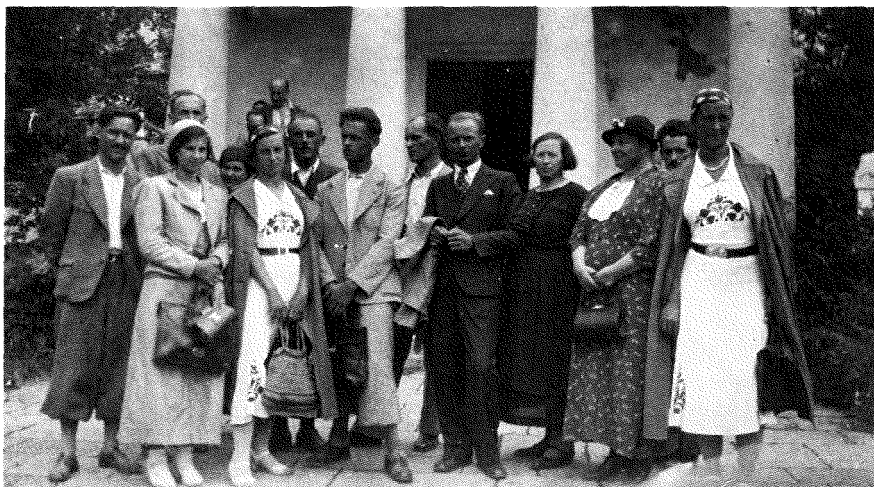

Slovenski cerkveni pevski zbor v Mozlju leta 1937. Stojijo od leve: Ivan Stanič, Janez Lovšin, Jože Kotnik, Lojze Stanič, Jakob Kotnik, neznani zborovodja, po poklicu čevljar, France Kotnik in Polde Grebenc. Sedijo: Lavričeva iz Suhega Potoka, Juvanova iz Mozlja, Marjeta Logar iz Suhega Potoka, Maksa Chrobat, slepi Tonček, pevovodja v domu slepih v Kočevju, Franciška Logar, Slava Duša in Mala Dequal. (Fotografija: Jože Kotnik)

Igralska skupina iz Mozlja (v kostumih iz igrice Trije tički) na Mohorjevem vrtu pred ostrnicami s koruznico, 7. februarja 1937. Stojijo: Filipič, Jože Kotnik, France Kotnik, Marjeta Logar in Ivan Stanič. Sedijo Mala Dequal, Rudolf Dormiš, France Ožbolt, Janez Pirnat in Maksa Chrobat.

Mozeljčani na izletu s tovornjakom na Trsatu leta 1937. Stojijo od leve: Štefan Trobiš, Zofka Krže iz Kačjega Potoka, Ciril Dekval, Mala Juvan, Ada Dequal, Jože Kotnik, vmes Ivan Stanič, Jakob Kotnik, neznani tehnik cestnega podjetja, Amalija Dekval, Tomšičeva iz Kočevja, Mala Dequal in neznani čevljar iz Mozlja.

(Fotografija: Jože Kotnik)

Trideset slovenskih otrok z učitelji Slavo Duša, Makso Chrobat in Cirilom Dekvalom pred šolo v Mozlju leta 1938. (Fotografija: Rudolf Dormiš)

Stalni gostje pred šolo v Mozlju, verjetno leta 1938. Župnik France Mate, upravitelj šole iz Livolda Lojze Blenkuš, Tone Šajna s hčerkama, Amalija in Ciril Dekval. (Fotografija: Rudolf Dormiš)

Slovenski otroci iz mozeljskega vrtca na proslavi 2. marca 1941 s šolskimi sestrami, ki so vodile vrtec. Ko je glavna sestra Maristila odšla iz Mozlja, je vodstvo prevzela sestra Anica Špan. Vse sestre so pribežale v Mozelj s Štajerske, skupaj z vaščani bežale iz Mozlja pred Italijani, med roško ofenzivo pa so jih zajeli v Pokštajnu, kot tudi župnika Mateta. (Fotografija: Jože Kotnik)

Na tej dragoceni fotografiji so zbrani študentje pripadniki Narodnega akademskega bloka (NAB) na izletu v Kočevju, 28. maja 1939. Skupinsko fotografijo je posnel Rasto Švajger. Izleta so se udeležili pripadniki vseh nacionalno zavednih akademskih glasil in društev, včlanjenih v NAB, razen Straže v viharju, ki je nastopala proti NAB in ga skušala razbiti. Med udeleženci srečanja so bili tudi Vitko Musek, Dušan Majcen, Srdan Savnik, Ervin Grohar, Marija Vedernjak, Mimi Žerjal, Maks Jeza, Danilo Sever, Ivan Bratko, Igor Breznik, Fedja Šturm, Nino Šober, Srečko Vodnik, Božena Ravnihar, Milan Gabersčik. Čez pičle tri mesece po tej sončni majski nedelji se je začela druga svetovna vojna.

(Zapisal Ivan Bratko. Glej tudi: Študentski in dijaški delovni narodnoobrambni tabori v Sloveniji v letih 1935–1940, Založba Obzorja, Maribor 1987, str. 177–232.)

Zbor aktivistov Ciril-Metodove družbe 8. januarja 1940 v Kočevju. Sedijo (od leve): šolski upravitelj v Koprivniku Prinčič, učitelj in načelnik Sokola v Kočevju Vekoslav Figar, uradnik šolskega oddelka v banovini v Ljubljani France Ostanek, predsednik Družbe Sv. Cirila in Metoda v Ljubljani inž. Mačkovšek, direktor gimnazije v Kočevju Anton Burger, Anton Fink, nadzornik Jožko Jaklič. V prvi vrsti stojijo: Stane Šefman, Branko Urbančič iz Ribnice, upravnik pošte v Kočevski Reki Jože Marincelj, prof. Ivan Simonič, šolski upravitelj v Borovcu Marjan Tratar, župnik Janez Jenko, šolski nadzornik Drago Benčina, šolski upravitelj v Livoldu Lojze Blenkuš, učiteljica v Starem Logu Jožica Race, učiteljica v Kočevju Tončka Čokova, študentka telesne kulture v Beogradu Vida Vrezec, šolski upravitelj v Mozlju Ciril Dekval, šolska upraviteljica v Dolenji Brigi Zdenka Slomšek, roj. Cirk, šolski upravitelj Polde Merčun, učiteljica v Osilnici Milena Kokotec, Šušter in prof. Jože Šeško (z očali) iz Kočevja, neznani moški, Janko Kokotec iz Osilnice. V drugi vrsti so: šolski upravitelj v Spodnjem Logu Lojze Zupanc, učitelj Birska iz Maverlena, učitelj v Livoldu Boris Boc, Metod Kalan, gozdar Jože Žagar iz Kočevske Reke, šolski upravitelj v Starem Logu Štefan Trobiš, Turk in šolski referent na srezu v Kočevju Nikolaj Lahajnar.

(Osebe na fotografiji sta prepoznala Štefan Trobiš in France Ostanek. 25. oktobra 1988. Glej tudi: Študentski in dijaški delovni narodnoobrambni tabori v Sloveniji v letih 1935–1940, Založba Obzorja, Maribor 1987, str. 177–232.)

Člani občinskega narodnoosvobodilnega odbora Osvobodilne fronte Mozelj spomladi 1942 v Kačjem Potoku. Od leve: kmet Crnkovič iz Spodnjega Loga, kmet iz Mozlja Polde Grebenc, učitelj Ciril Dekval, orožnik in sekretar rajonskega odbora Osvobodilne fronte Mozelj Alojz Zalar, orožnik begunec v Mozlju Nace Miklič. V drugi vrsti: mali kmet iz Kočarjev in komandir udarnega voda Jakob Pantar, komandirja čete Tone Marincelj-Janko in Stane Zakotnik-Johan, pred njima pa kneta Murn iz Spodnjega Loga in Košir iz Knežje Lipe. Član je bil tudi Jože Kotnik, ki je naredil ta posnetek.

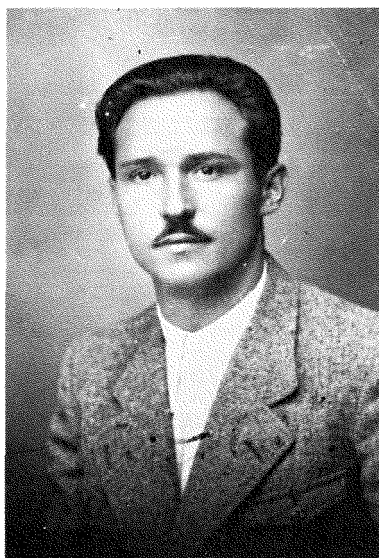
Nad vhodom v Ovcjo jamo nad Bilpo, na desni s klobukom Ciril Dekval. (Fotografija: Jože Kotnik)

... Mene so izbrali, da grem s še enim tovarišem k beguncem na Bukovo goro po telico ... Poiskal sem učitelja Dekvala. Slabo je izgledal in ves iz sebe je bil. Pred Italijani so se umaknili iz vasi (Bukova gora) v gozd. Tožil mi je o svoji in bedi drugih. Žena mu je težko zbolela in je ležala skoraj na golih tleh pod milim nebom. Nad ležišče sta imela prislunjena stara vrata. Privlekla sta jih iz vasi, da sta imela vsaj malce strehe pred dežjem ...

(Milan Guček, Jutri bo vse dobro)

Mimi Bižal, dvajset let poštna odpravnica v Mozlju, 2. decembra 1925. (Fotografija: Verderhar)

Štefan Trobiš, Stari Log pri Kočevju, leta 1938. Bil je član Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta. S Cirilom Dekvalom sta politično sodelovala na kočevsko-ribniškem območju od 1936 do marca 1949, ko je Trobiš odšel na Štajersko. (Fotografija: Josip Dornig)

Tor. frukolotnik
v spomin

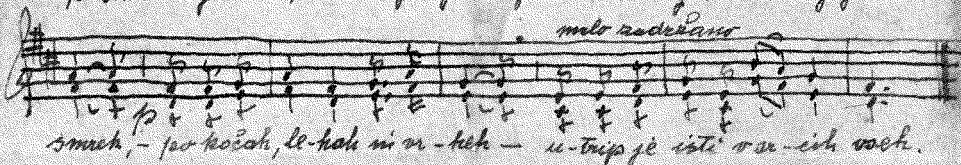
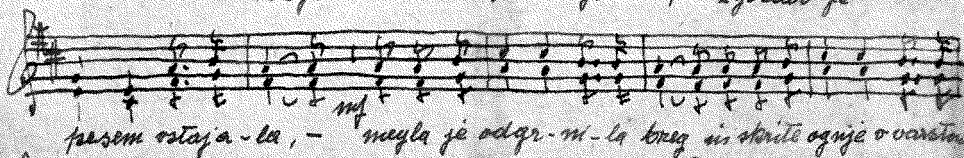
Pozdravi

Prispevek

Predložilo: Jure Udovič

Glavni, v narodnem tonu

glasba: Karol Golob

2) In sončece je vzhajalo,
Primerce je pozdravljalo:
"Prestali ste zadušno noč,
svobode luč vam gre v pomoč.
Zapojte in zavriskajte,
spet oljčna vejica cvete!"

5) In sončece je vzhajalo,
Gorenjce je pozdravljalo:
"Junak je padel vrh planin,
cvete mu rdeči sleč v spomin.
Vi živi pa svobodno pot
utrite za slovenski rod!"

3) In sončece je vzhajalo,
je Stajerce pozdravljalo:
"Vsak dan grem preko ruskih stóp
in nosim vam pozdrav prelep.
K vam gre vihar slovečih zmag,
pravica z njim, smehljaj nje blag."

4) In sončece je vzhajalo,
Korošce je pozdravljalo:
"Za vaše davne čase vem,
spet priča proštim bom ljudem.
Zavriskajte, zavriskajte
v pozdrav zemlje odrešene!"

Jože Kotnik v Suhem Potoku, 8. oktobra 1937. Italijanska vojaška patrolja je ob požigu Kotnikove domačije v Suhem Potoku vzela to fotografijo. Po kapitulaciji Italije, leta 1943, jo je Kotnik našel v arhivu kvesture v Kočevju s pripisom: Kotnik Joze di Jakob. Da Mozeli. Partijano di civile banda. Pesmi, ki jih je v tistem času skomponiral Karel Pahor, so prvi zapeli bratje Kotniki: Jože, France in Viktor. Pesem Pozdravi (glej stran 374) so prvič zapeli na mitingu v Završju na hrvaški strani Kolpe.

Marija Jordan, Dekvalova učenka z Dvora pri Žužemberku, v Zagrebu, 14. aprila 1940. Takole opisuje fotografijo: Tole deklece mi je velikokrat pomagalo, da sem nalogo, ki sem jo dobila od partijske organizacije terena Trešnjevka, dobro opravila. Z njeno mamico smo skupaj stanovale. Imele smo majhno sobo z eno posteljo, pa smo v zimskem času spale vse tri na eni postelji. Pri naju so prespali razni ilegalci (njihova imena pozna Anka Berus). Vem, da so bili zaprti v Mitrovici. Ko so me prvič zaprli, so tudi punčko vpraševali o meni in moških, ki so prihajali k nam. Kljub temu, da je imela pet let, je rekla, da so strici prinesli kruh in dali denar. Deklici je ime Verica, z njeno mamo Ankico pa sva skupaj delali v tekstilni tovarni.

Dragi Jože!

Špic sem prejel in najlepša hvala Francetu in Tebi zanj! Prav odličen je in vsi ga občudujejo.

Glede Tebe je stvar taka: Ko sva bila zadnjič skupaj, še nisem vedel za zadevo, oziroma še ni bilo ničesar pokrenjenega. Ko sem se vrnil domov, smo govorili o primernih tovariših za okrepitev gospodarskega aktiva, pa smo prišli tudi na Tebe. Rekli smo, kaj bi po nepotrebnem sedel tam gori, ko pa lahko mnogo koristiš na drugih mestih, kjer je danes nujna potreba po dobrih gospodarstvenikih. Pisali smo na SNOS, jaz sem te mislil o tem takoj obvestiti, pa sem pozabil na to. Torej pripravljeno je, da se Te zaposli na gospodarskem sektorju, najprej najbrže v banjaloškem rajonu, pozneje, kakor bi se pokazala potreba, pa kje drugje v našem okrožju. Ne vem še točno, kako Te bodo porabili, potrebujemo pri vseh gospodarskih komisijah dobre pomočnike za pisarno in blago. No, v Sodražici potrebujemo ljudi za trgovino z leseno robo (in na vsej poti do Bele krajine za prevoz in oddajo tega blaga), potrebujemo ljudi za zameno soli in tobaka s Hrvaško (sedaj vrši to trgovec Štemberger iz Ljubljane), potem za poživitev obrti in industrije itd. Skratka porabili Te bomo, kjer bo potreba in kakor boš pač mogel delati. Za Tebe pa je bolje, da se že sedaj malo uvedeš v gospodarsko življenje, morda Ti bo to prav hodilo tudi po vojni, nam pa boš ustregel, ker iščemo povsod agilnih in zanesljivih ljudi.

Premisli celo zadevščino, pa se odloči. Ne morem trditi, da boš takoj prišel na okrožje, vendar pa bova sigurno pogosto skupaj. Zdaj bi na primer mi nujno potrebovali enega tovariša za našo tehniko, da bi sprejemal radijske vesti, tipkal matrice in razmnoževal na ciklostilu. Tovariša Vrabca, ki je doslej to delal, so nam vzeli na finančni oddelek. Ali veš za kakega primernega človeka? Potrebovali bi ga takoj?

Če bi rad še kaka pojasnila, mi piši.

Najlepši pozdrav Tebi, Francetu in Viktorju ter vsem znancem, zlasti pa vsem na Bilpi!

Tvoj Ciril

Trava, 20. junija 1944.

Odloči se hitro, ravnokar sprašuje sekretar OGK za primernega človeka za trgovino s suho robo, soljo in tobakom v Pirčah.

Člani notranjsko-ribniškega okrožja na Travi, 1. septembra 1944. V prvi vrsti od leve: član okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije in okrajnega odbora Osvobodilne fronte Janez Kožar-Prajer iz Turjaka, skojevka, odgovorna za mladino Zdenka Rupe, poročena Renko, sekretar okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije in okrožnega odbora Osvobodilne fronte Jože Kopitar-Gregor, administratorka Mimica Bogataj ter član in tajnik okrožnega odbora Osvobodilne fronte Ciril Dekval. V drugi vrsti: Dušan Mulej, kuharica Slavka Kožar, član gospodarske komisije Polde Šmalc iz Ribnice, inštruktor Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije Viktor Stopar, študent ekonom Ivo Špolar, član okrožnega odbora Osvobodilne fronte Henrik Kužnik in članica rajonskega odbora Velike Lašče Marja Pirkovič, poročena Lovšin. Leži Tine Mesojedec-Metod iz zaščitne čete.

(Fotografija: Jože Kotnik)

Člani okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije, okrožnega odbora Osvobodilne fronte in okrožnega izvršilnega narodnoosvobodilnega odbora v Osilnici v začetku leta 1945. Od leve: poročevalec za kmetijstvo Andrej Petelin, predsednik izvršilnega narodnoosvobodilnega odbora Jože Klarič, člana okrožnega komiteja Jože Molek-Pantar in Feliks Razdrih, poročevalec za šolstvo in član izvršilnega odbora Ciril Dekval, članica okrožnega odbora Silva Kmet, sekretar okrožnega komiteja Jože Kopitar-Gregor, član okrožnega odbora Franc Sterle-Nino, članica okrožnega komiteja Tilka Busar, poročevalec za gospodarstvo Ivan Fajdiga ter predsednik okrožnega odbora in član okrajnega komiteja Lojze Mlakar-Ljubo. (Zapisal: Ljubo Mlakar)

»Mojca, počakaj,
povej mi, zakaj
ti lice blede,
kaj solzne so tvoje oči?

Na oknu ti nagelj cveti,
na polju pšenica zori
in doli od Sinče vesi
v nedeljo so snubci prišli.«

»Dro, fantič ti zavberni moj,
trenutek pri meni postoj,
kako naj se smejem, povej,
ko žalost je moja brez mej?

V vojni edini je brat
že padel za tujo svojat,
a oče v Celovcu sedi,
ker zvest je slovenski krvi.

Beseda slovenska je greh
in pesem zločin na teh tleh ...
Potem pa še vprašaj me ti,
zakaj imam solzne oči?»

»Potrpi še malo, dekle,
posuši si svetle solze
in vedi, da blizu je dan
svobode za naš Korotan.

Na prsi si nagelj pripni,
ker vedi, da zate bori
v strmih gorah noč in dan
slovenski se partizan.«

Mojci

*Še potok šumlja,
še lunca sveti,
še vetrič šumlja,
roj zvezdic blešči.*

*Nekdaj sem ta čas
vriskal čez vas,
na okno potrkal,
šel k ljubici v vas.*

*Ob jutranji zori,
ko vračal sem se,
vriskalo mi v prsih
je srečno srce.*

*Zdaj vse je minilo,
a lep je spomin,
ko v noči na straži
s puško stojim.*

*Oj, ljubica puška,
ti me ne pustiš
in koder jaz hodim,
mi zvesto slediš.*

*Ob tebi zaspim
in ko se vzbudim,
te denem na ramo
in v borbo hitim.*

*Le ti si mi zvesta,
kar sem partizan,
si moja nevesta,
s teboj grem v nov dan.*

*Še dekle v dolini
pretaka solze
in nagelj zaliva
in čaka na me.*

*Ko pride svoboda,
bo vriskal naglas,
spet puško odložil,
šel k ljubici v vas.*

*Saj daleč ni dan,
ko bo partizan
svobodno korakal
čez hrib in ravan.*

Partizan poje

*Poj pesem svobodi!
 A kje so besede,
 mehke, kot sladki vonj resede,
 vroče kot plamen,
 trde kot jeklo,
 in sladke, da v dno duše boli?*

*Saj to je svoboda!
 Čaša opojna, nalita do vrha,
 vzemi jo in jo izpij do dna!
 Sreča ljubezni, ponos zmagovalca,
 sladki lesket materinih oči,
 tišina sanjava poletnih noči,
 mogočni vihar, ki v gorah buči,
 morje, ki večno nemirno šumi...
 Domača beseda in pesem na vasi,
 violine mehko plakajoči glasi,
 vrisk fanta, ki v jutru travo kosi,
 pogledi veselih deklisških oči,
 modra beseda očanca, ki pri čebelah sedi...
 Traktor, ki bo njive oral,
 stroj, ki bo pšenico sejal,
 iz ruševin zrasla mesta,
 široka, bela cesta.
 Tovarna, kjer stroji brnijo,
 trgi, kamor množice hitijo,
 da se v manifestaciji veličastni
 svobodi poklonijo in počastijo
 padlih junakov spomin.
 Vse to je svoboda!
 Pravica naroda,
 danes v verige vkovana,
 jutri pred svetom priznana!
 Svoboda, brez tebe živeti ni mogoče,
 ob zlati skledi v robstvu duša joče!
 Svoboda!
 Svobodna zemlja, duh svobodni,
 ki se otresel je okov,
 visoko iz nižin se vzdignil
 in nam bo svet ustvaril nov!*

Pesem o svobodi

CIRIL BERGLES

ODPRTO PISMO LJUBLJANSKEMU ŠKOFOU G. LENIČU

Prevzvišeni, tole pismo Vam pišem iz nuje svojega srca in zaradi sile spomina.

Skrbno sem prebral intervju z Vami v Novi reviji št. 67/68 in potem nedavno v Mladini. Tudi Vaš odgovor Franciju Strletu. Govorite predvsem o »velikem Slovencu«, »blagopokojnem« škofu Rožmanu, in to z veliko zavzetostjo in vehemenco. Pravite, kako »dobročuten« je bil, pravi dušni pastir, ki ni hotel nič drugega kot samo pomagati ljudem, svojemu narodu. Koliko »mehkobe« je bilo v njem, usmiljenja in ljubezni »do vseh trpečih«. Trdite celo, kakšen »odpor« da je imel do okupatorjev. Da mu je šlo samo za oznanjevanje pristnega evangelija in pravega Kristusa. Opravičujete tudi tista njegova dejanja, ki se Vam le ne zdijo čisto v redu. In za čuda priznavate, da morda le ni bil dorasel svojemu položaju. Da bi se dalo o njem govoriti tudi drugače. Prepričan sem, da bo resnica o njem enkrat razkrita. Zgodovinski spomin res lahko dostikrat zataji, v glavnem pa je zanesljiv. Z določene časovne distance bo resnica o škofu Rožmanu gotovo bolj zanesljiva, kot je ta, ki jo poznamo danes. Predvsem pa nekoliko drugačna od te, ki jo oznanjate Vi. Kajti odkrito Vam moram povedati, da Vam ne verjamem vsega, o čemer govorite. Ne samo zaradi podtona, ki podčrtava vaše misli, ampak tudi iz čisto osebne izkušnje, zaradi katere Vam, prevzvišeni, tudi pišem tole pismo.

Rad bi Vam povedal o septembrski nedelji leta gospodovega 1943. Na nedeljo 5. septembra je bila birma v Šmarju na Dolenjskem in jaz sem bil eden od birmancev. Zakrament je podeljeval škof Rožman. Bil je to velik in slovesen dan, kakršni ostanejo v spominu. Še na stara leta jih lahko podoživljamo z neverjetno svežino. Spominjam se, kako poln je bil prostor pred znamenito staro šmarsko cerkvijo. Na škofov slovesni prihod so čakali kmečki možje, kmečke matere, otroci, tam so stali birmanci. In v špalirju »naši fantje«, zvesti okupatorju. Pa okupatorski oficirji in vojaki. »Blagopokojni« škof je vso to množico blagoslovil, posebej še »naše fante«. Morda ste bili v njegovem spremstvu tudi vi in morda ste si ta dan zapomnili. A najbrž ne tako in ne po tistem kot jaz.

Pravite, da je bil škof Rožman velik pridigar. Z govorno besedo je osvajal poslušalce. Z njo je lahko dosegel marsikaj. Lahko je pomirjal, dajal upanje, lahko pa je prisotne in odsotne tudi obsodil, zaznamoval. Tako je bilo tudi to nedeljo.

Govoril je o »rdečih volkovih«, ki so naselili naše gozdove in trgajo »nedolžne ovce«. Obračal se je na matere, ki so pustile svojim sinovom, da so se pridružili tem volkovom. Grozil jim je s kaznijo na tem in onem svetu, če ne bodo pregovorile svojih otrok, da se vrnejo in pridružijo tistim, ki se bore »za vero in domovino«. Nazadnje se je obrnil na nas, mlade birmance. Da bo birma posvečenje v Kristusove vojščake, je dejal. Da bomo šli v znamenju križa in Kristusa nad te volkove.

Stal sem tam med birmanci, v »zakmašni« obleki, z belim trakom nad komolcem, z belim nageljnomo. Toda zame to ni bila več slovesnost. Tisti dan se je začela mora, ki traja še danes. Morda me bo tole pismo odrešilo.

Moji trije bratje so bili v partizanih. Bili so torej trije »rdeči volkovi«, ki bi jih bilo treba ali »spreobrniti« ali likvidirati.

Naša družina je bila zelo verna. Teta je bila v samostanu. Videl sem, kako je mati blagoslavljalala moje brate, ko so odhajali v partizane. S solzami in molitvijo jih je prosila, naj se borijo za pravično stvar, naj se živi vrnejo. Videl sem jo, kako je večer

za večerom klečala in molila. Moji bratje so vsako nedeljo hodili v cerkev, zdaj pa jih je »blagi škof« Rožman javno zaznamoval. Bil sem otrok, toda otrok s čistim srcem vidi stvar globlje kot odrasli. In jaz sem videl.

Videl sem mater, kako potrta je bila po teh besedah »blagega« škofa. Videl sem druge matere iz naše vasi, kako so bile ponižane. Videl sem matere, ki so imele svoje sinove v »naši vojski«, kako so dvigale glave in s sovraštvom in prezirom pogledovale na one, partizanske. Cerkev se je nenadoma razdelila na dva svetova. Dušni nadpastir je namesto pomiritve prinesel še večji razkol, še več sovraštva. In to takrat, ko se je na obzorju že kazal obris konca vojne in je bilo vsem razumnim ljudem v Evropi jasno, da sile fašizma in nacizma izgubljajo.

Morda boste rekli, prevzvišeni, da je to otroško doživetje, ki ga ni jemati resno. Da je preveč subjektivno. Da to nič ne pove o resnici o škofu Rožmanu. Pa vendar, povejte mi, kje je v tem mojem doživetju tisti »občutljivi in blagi«, svetniški škof, tisti »veliki Slovenec«, ki naj bi nam bil vzor, tista luč še za prihodnje čase. Morda bi moja mati tisto nedeljo morala vstati in oditi iz cerkve. Toda kmečka mati, tisočkrat ponižana, ne naredi tega. S sklonjeno glavo, s prikrito žalostjo prenaša še tako krivično obsodbo. Moja mati in mnoge druge matere so naredile tako, ko jih je škof Rožman tisto septembrsko nedeljo obsodil, namesto da bi jim s pomirjujočo besedo ublažil bolečine, povzročene od vojne.

Še tisti mesec so vsi trije moji bratje padli. Ludvik je imel komaj 17 let, Rudi 19 let, Stane 20 let. Najmlajšega, Ludvika, ki še ni bil polnoleten, so Nemci ujeli v Ribnici na Dolenjskem. Potem ko so ga nekaj dni mučili in zasliševali, so ga obesili na jablano na koncu Dolenje vasi. In še: niso ga pokopali na farnem pokopališču, ker je tamkajšnji župnik dejal, da na njegovem pokopališču ne bodo pokopavali tolovajev, marveč v kotu malega podružničnega pokopališča v Prigorici, kamor so včasih pokopavali tujce, berače, samomorilce. Tam so pokopali vernega slovenskega fanta, ki ni storil drugega, kot da je šel branit okupirano domovino. Kako mi boste to razložili, prevzvišeni? Vi, ki ne najdete razumne besede za okrutni vojni čas, ki razmeče ljudi na vse strani, jih razčloveči.

Na te stvari sem mislil, ko sem bral Vaše intervjuje, ki jim žal ne morem verjeti in za katere se bojim, da odpirajo stare rane in da je v njihovem podtonu nekaj silno mračnega.

Govorite o župniku, ki so ga partizani ustrelili, ko je molil. S tem dejanjem opravičujete škofove evforije na prižnicah. Tabornikovo mater iz Brezij pa je kleče ob postelji sredi molitve umorila *črna roka*. Pa je storila le to, da je mimoidočim partizanom dala skodelico mleka, vrč studenčnice in kos črnega kruha. Zakaj se »preblagi škof« v eni od svojih brezštevilnih pridig, ki jih je sejal po svoji pokrajini, ni spomnil te skromne in kruto umorjene slovenske kmečke matere. Je njeno življenje manj vredno?

Slišati je o svetniškem življenju škofa Rožmana. Lahko se bo zgodilo, da bo po volji nekaterih in zaradi določenih ideoloških namenov nekega dne celo proglašen za svetnika. Toda pred leti je Rim črtal z uradnega seznama svetnikov nekatere zelo uveljavljene, ki so stoletja dolgo vztrajali na oltarjih. Vidite, kako kruta in resnicoljubna je zgodovina!

Čprav Vam oporekam nekatere Vaše resnice, je prav, da so Vam dali možnost govoriti tudi o tem času in njihovih protagonistih. Brez tega bi tudi jaz ne mogel napisati tegale pisma. Bil je skrajni čas, da se tudi o takih ljudeh, kot je bil škof Rožman, spregovori tako, kot se misli, ne tako, kot je ukazano. Naj vsi govore iz svoje izkušnje. In če Vam to rečem, potem Vas moram vprašati tudi to, kdaj bo slovenska cerkev opravila svojo javno spoved. V vojnem času vsi delajo hude stvari. In če so akterji tega časa mrtvi, so njihovi nasledniki v svojem in njihovem imenu dolžni to opraviti. Vaš zagovor, zakaj tega niso storili ne nadškof Volk in ne njegovi nasledniki, me ne prepriča.

Mislim, zelo iskreno, da je vredno razmišljati, kako drugače bi bilo, ko bi bil ljubljanski dušni pastir v tistih časih kdo, ki bi razumel zapletenost svojega časa,

stisko vsega svojega naroda, tudi tistih, ki so se idejno opredeljevali drugače, ki bi z modrostjo in spretnostjo usmerjal svoje duhovnike, izrekal pomirjevalne sodbe in z blago besedo vlival upanje in gradil vzajemnost slovenskega naroda. Če bi bilo tako, kot ni bilo, ne bi nekateri duhovniki ravnali tako, kot so, in ne bi jih likvidirali, ne med vojno in ne po njej. Slovenska Cerkev bi si v povojni čas prinesla kapital, iz katerega bi črpala, ko bi jo kdo ogrožal, njo samo, njeno takšno ali drugačno orientacijo. Vse tisto opravičevanje škofovega bega, zmedenosti, ki ste ji bili priča, skoraj bolesteri, grozljivi za moža na takem mestu, bralca ne prepriča. Še manj pa utemelji Vašo trditev, da je bil škof Rožman »velik Slovenec«, saj to pomeni vzor, ki ga je treba posnemati, zdaj in v prihodnosti. Če pa je tako in po naključju tudi bo, potem čaka slovenski narod še veliko zmed in zmot in še dosti tragedij.

Vaša apoteoza škofa Rožmana očitno pelje naravnost v nekaj, kar so s svojo tragično smrtjo preklicali mnogi, tudi duhovniki. Tega me je strah, prevzvišeni, in strah me je tudi tega, da bi Vam nekateri verjeli in vašemu vzorniku sledili. Zdaj, ko se vsi iskreno zavzemamo za slovensko pomlad, za novo, nezakrknjeno slovenstvo, sredi združene in demokratične Evrope.

Še tole: leta 1959 sem bil nekaj dni gost g. Kunstlja v Londonu. Dobro veste, kaj je bil med vojno in po njej. Težko je prenašal pregnanstvo. Med nekim pogovorom o naši politični emigraciji mi je dejal: »Samo Bog ve, ali je bilo vse tisto naše početje pravilno ali ne. Klavrni smo mi Slovenci. Zastrupljeni od politike. Glej, če pride v tale slovenski dom v Londonu petnajst Slovencev, imam opravka z najmanj tremi strankami. Zato smo nemočni.« Mislim, da je s tem g. Kunstelj, nekdanji domobranski kurat in Rožmanov ljubljeneec, povedal več resnice kot Vi v svojih intervjujih.

Vse to sem vam moral povedati, prevzvišeni. Kot Slovenec. Kot človek.

V Ljubljani, februarja 1989

Med duhovniki, ki niso podlegli protipartizanski in okupatorjem naklonjeni politiki ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana, je bil tudi črnomaljski kaplan Lojze Žabkar. Leta 1981 sta Mladinska knjiga in Partizanska knjiga v Ljubljani izdali njegovo pesniško zbirko *Brevir moj v travi* in zanj mu je založba Borec podelila Kajuhovo nagrado. Žabkarjevo življenje, delo in pesmi je v omenjeni pesniški zbirki predstavil profesor dr. Boris Paternu. Med drugim je povedal, da je moral Jože Žabkar (Alojzij je bilo namreč njegovo redovno ime), prepričan krščanski socialist, 1941. leta zapustiti svoje delovno mesto v Vajeniškem domu v Ljubljani, da je odšel za kaplana v Črnomelj, sodeloval z verniki svoje župnije v narodnoosvobodilnem boju in bil zaradi tega izpostavljen tudi grožnjam »iz ljubljanskih cerkvenih krogov.«

Dr. Boris Paternu je v omenjenem prikazu tudi omenil, da je Žabkar v Črnomlju snoval »verski časopis in še marsikaj drugega.« V zapuščini dr. Marijana Breclja, ki jo hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, sta se ohranila Žabkarjevo pismo dr. Breclju in tudi Žabkarjev članek za prvo številko. Kaže, da verski list ni izšel, ker ga ne navaja nobena bibliografija, rokopis niti ni prispel v nobeno partizansko tiskarno. Morda je glavni vzrok za to, da je Tone Fajfar, ki je imel gradivo za prvo številko, decembra 1944 odpotoval v Beograd na delo v novi jugoslovanski sindikalni organizaciji in se do osvoboditve ni več vrnil v Slovenijo. Dne 22. decembra 1944 je namreč Žabkar pisal dr. Breclju:

»Pošiljam Ti še tale članek, ki se je zadržal radi nekih ovir, da ga priložiš rokopisu za naš verski list »Nova stvar«, ki ti ga je poslal Tone Fajfar. Obenem bi Te prosil, da se za stvar res zavzameš, da bo tudi tehnično na višku in da bo renomirala naše vprašanje. Na vsak način mora biti tiskan! In pa vsaj do Novega leta ali prve dni v novem letu. Mislim, da smo listu dali vsebinsko višino in da se ne bomo nikjer z listom blamirali. Tudi vsemu pokretu OF bo stvar veliko koristila. Sicer pa sam presodi. Ko bo dotiskan – 1500 izvodov smo prosili – ga kar pošljite na moj naslov ali pa naravnost Generalnemu vikarju v Podzemelj. Pa prosim, da se stvar ne bo zavlekla. Več in v podrobnosti ob priliki ustmeno.«

Naslov (»dragi«) in pozdrav (»Lepo te pozdravlja Tvoj«) v pismu kažeta na pristne prijateljske odnose med Žabkarjem in dr. Marijanom Brecljem. V Brecljevi zapuščini se je ohranilo še eno pismo v zvezi z verskim listom. Dr. Breclj je 6. januarja 1945 pisal dr. Alešu Beblerju: »Pred kratkim je izročil Lojze Žabkar tovarišu Fajfarju v pregled Verski list. Tov. Fajfar je odšel in ni povedal, komu je list izročil. Če ga imaš morda Ti, nam to sporoči, ker imam tu še en članek, ki ga je poslal Lojze Žabkar še naknadno.« Beblerjevega odgovora in gradiva za verski list nisem našel v arhivu. Objavljamo omenjeni Žabkarjev članek.

dr. Tone Ferenc

Ljubezen in delo,
srce in roke
Domovini

LOJZE ŽABKAR

Sveta katoliška Cerkev nas po zgledu Jezusa Kristusa uči in Bog nam v četrti božji zapovedi naroča: spoštovati in ljubiti očeta in mater, predstojnike, ljubiti svoj narod, ljubiti svojo domovino. Trpeti zanjo, žrtvovati se in moliti za vse brate in sestre rodne krvi.

Dati Domovini svojo ljubezen in delo,
srce in roke, vse svoje sile in zmožnosti!
Radi moramo imeti svoj narod in zanj delati.
Naša mladost predvsem bodi njej posvečena!

V današnjih časih še dvakrat vse to velja: slovenska čast in narodni ponos tirjata od nas vseh Slovencev, da gremo kot en mož, pogumno in požrtovalno preko vseh ovir in težav skupnemu cilju naproti: svobodi. Vsi vemo, za kaj gre, in kadar je domovina v nevarnosti, moramo prav vsi na delo, da jo rešimo! Domovina nas kliče, narod nas čaka, zgodovina bo zapisala v knjigo življenja naša herojska dela za narod!

Kako mi, katoliški Slovenci, gledamo na domovinsko vprašanje, na sedanji boj na življenje in smrt za obstoj svojega težko preizkušenega in okrvavljenega naroda? Ali smo dali sebe vsega na razpolago narodu? Ljubezen in roke, srce in delo? Ali smo zavzeli pravo katoliško stališče? Ali je naše slovenstvo in ljubezen do domovine samo »beseda sladka domovina«, lepa krilatica, ki bi rada samo druge navduševala, sebe pa ščitila?

Ali si se že kdaj vprašal: kako hudo je trpel naš narod zadnja tri leta? Kako je krvavelo na vseh koncih naše slovensko telo, kako so ga tuji rabljali mučili, žgali, morili in razkosavali, na križ pribijali, gonili po internacijah itd.?

Ob zatonu letošnjega leta in na pragu novega, ki nam bo za našim Velikim petkom rodilo Veliko nedeljo, naše vstajenje, vse to premisli in si vest izprašaj! Morda so vprašanja, ki se porajajo v tvoji duši, zoprna, te motijo ali vznemirjajo?

Kaj si storil za dobrobit človeštva?

Kaj si storil, da bi vero in življenje po njej v sebi utrdil?

Kaj si storil, da bi sovražnika od naše zemlje odvrnil?

Kaj si storil v tem letu, da bi svojemu narodu kmalu zasijala lepša bodočnost, zarja novih dni?

Kaj si storil za svojo skupno državo Jugoslavijo in doprinesel za njeno srečo in svobodo?

Taka in podobna vprašanja se ti bodo vsiljevala ob zatonu letošnjega leta in bodo zahtevala odkrit in pošten odgovor. Brez izmikanja in izvijanja boš pogledal resnici v oči in odgovarjal. Noben pošten katoliški Slovenec ne more zaviti lahkomišelnost v obteženo vestjo v leto 1945.

Kdo ve, kaj nas še čaka v novem letu?

Pred kakšnimi preizkušnjami stoji naš narod?

Spoznavmo usodnost sedanjega časa! Zavedajmo se prav vsi, da smo kot člani katoliške cerkve in slovenskega naroda odgovorni za vse, kar se v narodu zgodi! Bog sam in naš narod nas bosta klicala nekoč na odgovor!

Narod ni zgrajen iz kamnov in paragrafov, ampak iz krvi in mesa, živih ljudi. In bodočnost naroda ni zgrajena na programih in uniformah ter na bajonetih, ampak v krvi in duhu svojih sinov in hčera. Sveža mlada kri – naroda rast, krepka delovna sila

daje moč in ustvarjalno silo: krepi močno pest, ki je pripravljena udariti po vsakomur, ki bi žalil ali napadel.

In vedno in povsod vedimo: Bog je gospodar narodov in ljudstev. On nam je dal zemljo in jo ogradil. S cerkvami in križi, simboli naše svete vere, je posejana ta zemlja, s krvjo naših prednikov je namočena in z znojem naših čel napojena. V najem jo je dal Bog našemu rodu, da si na njej zasluži večno domovinstvo v svetem raju. Njemu izročajmo radi v varstvo svojo zemljo in vse, ki živijo na njej. Skrije naj jo pod svoje peroti in naj prežene oblake, ki se grozeče zbirajo nad našim nebom! Z veseljem služimo svoji domovini. Celega človeka postaviti na svoje mesto!

Če nam bo kdo kdaj postavil vprašanje: Zakaj ljubiš svojo domovino? Ker nam je ona kakor najboljša mati, ki nam daje vse kar potrebujemo za tostransko srečo. Mir, blagostanje, delo. Sam božji Učenik Jezus Kristus, je to krepost in dolžnost s svojim zgledom ukazal. Srce Jezusovo zakladnica dobrote in vaza najnežnejše ljubezni, ima prostora tudi za ljubezen do rodne grude.

Jezus je jokal nad Jeruzalemom, glavnim mestom svoje domovine: vidi, da prihaja na nehvaležno mesto pravična kazen, a dvakrat ga boli, ker je judovska prestolnica srce, ponos in dika njegove zemske domovine. »O, da bi bilo spoznalo tudi ti, kaj ti je v mir!« (Lc. 19, 42.)

Po tem bodo spoznali, da smo katoličani njegovi učenci, če se ljubimo med seboj, a tudi po tem, če s Kristusovo ljubeznijo ljubimo svoj narod, svojo domovino.

Da, domovina je v resnici dežela našega detinstva, polna bajnih zvokov in skrivnostnih podob, ki jih razum ne pretolmači, pač pa srce, ker jih duša hrani iz tistih časov, ko je bila še sama polna skrivnosti. Tu razumemo francoskega pesnika Alfreda Musset, ki je dal tej čarobni podobi okvir človeške besede: »O, domovina, o domovina, neizrekljiva skrivnost!« In naš Župančič je zapisal:

»S silo neznano
si segla mi do duše globin:
do zdaj nisem vedel,
kako sem tvoj sin,
kako te ljubim globoko ...«

Beseda, sladka Domovina! Med sto in sto si ti edina!

Rodna zemlja! Ko izgovorimo to, besedo, zagori pred nami ognjišče naših dedov, dim vidimo, kako se izmotava iznad streh, zadehti vonj zraka, ki so ga dihali oni, se razpne nebo, ki so ga gledali, se razširijo travniki, ki so jih kosili, in njive, ki so jih orali, in prav poleg njih božja njiva, kjer njih srce sniva večni mir v Bogu. Cerkev sredi vasi, vrtovi, v dalji se izgublja gozd, ki se prelije v gore. Še več: domovina, to so čustva, ki so jih predli naši predniki, misli, ki so jih tkali, vera, ki so se vanjo opirali, prepričanje, za katerega so živeli im umrli ob turških taborih in grajski tlaki. Še več: to je zemlja, prepojena s krvjo naših očetov in bratov, ki so jo zlasti zadnja tri leta prelivali v borbi s sovražnikom, to so grobovi, kjer naših mladih telesa trohnijo, to so požgani domovi, kjer nima niti lastavica, ki se vrača, več kam pripeti svoje gnezdo...

Mi se učimo hoditi po njih še gorkih in okrvavljenih stopinjah in na vseh teh krajih čutimo in slišimo odmev njih besed, utrip njih srca in vonj njih duše. Vemo, da domovina veže v enoto srca, da kali moč, da dviga in daje poguma, da sveti kakor mogočna luč vsem, ki jo iščejo.

Vojska svobodnih slovenskih ljudi
združila v borbi Slovence je vse.
Meč in naporov strahotnih je sila
enotnost in bratstvo v krvi zvarila.

Težke smo bili boje s sovragi,
kruto nad nami divjal je vihar.
Do ljudstva v boj nas je gnala ljubezen,
sužnjev prebili obroč smo železen...

Iz vseh teh skrivnostnih reči se snuje torej to, kar imenujemo ljubezen do domovine, ali z eno besedo: Domovina. Res, dobesedno: Brez domovine si izgubljena točka v naključju časa in prostora. Brez domovine si umetna cvetlica brez žive prsti. Brez domovine si kakor ubiti glas zvona.

Mi Slovenci smo zgodovinsko in življenjsko povezani v enotnost skupne domovine, ki smo jo ubranili naproti sovražnikom vseh vrst od kuge do turških kopit, od moderne kuge Zahoda in Severa. Ni več v naši moči, da bi se samovoljno izločali iz te celote in se izdajali za kaj drugega kot smo. Naša narodna dolžnost je, da resnico svoje slovenske narodnosti zavestno in ponosno priznavamo, da skrbno varujemo izročene nam dobrine in na tem temelju zidamo stavbo svojih očetov naprej, iz roda v rod. To je tudi iskreno priznanje od naše katoliške strani. Cerkev je bila in bo vedno narodna, čeprav je vesoljna, za vse narode, to je dobesedno katoliška. In v tem je vsa veličina in skrivnost Cerkve! In tako je tudi naše katoliško stališče do sedanje domovinske vojne! Svoje braniti, tuje pustiti pri miru! In še eno: po pravičnosti k miru!

Jezus je jokal nad Jeruzalemom.

Res, naš Veliki Učenik, Tebi je domovina segla s silo neznano do duše globin. Tebi še bolj, ker imaš najglobljo in najbolj človeško dušo in najplemenitejše srce. »Prosimo Te, varuj kakor zenico svojega očesa našo drago domovino, skrivnostno zibelko našega bitja, demantno vazo našega življenja, zlat okvir naše duše.« Rod Benjaminov smo, majhni Slovenci po številu, veliki po veri in zaupanju v Tvojo brezmejno dobroto. Drugi se zanašajo na svojo moč, mi iščemo pri tebi zavetja, Ti, ki si najmočnejši in vekotrajni, gospodar narodov.

V nerazumljivi previdnosti si dolga stoletja milostno bdel nad našim narodom, da ni izkervavel in izginil iz obličja zemlje. Bodi nam tudi ob teh odločilnih dneh ljubeči oče, skrbni branitelj in dobronamerni tolažnik, da bomo v trajni zvezi s Teboj ohranili

vero,

jezik,

in zemljo,

ki si nam jo dal v trajno last in posest: prelepo in dobro zemljo med Dravo, Savo, Kolpo in Gorjanci, katero poljublja nebo v Julijskih Alpah in Karavankah in jo oblivajo valovi našega sinjega morja jadranskega. Daj, da bomo to zlato zemljo ljubili in Te vedno zanjo zahvaljevali, mi najmanjši rod, sinovi majke Slave. Prisegamo Ti v imenu naše krvi, da bomo ostali Tebi zvesti in vdani vseskozi do konca dni. Vse naše brate pa, ki so razmetani po tujini, vse ponižane in razžaljene, vse lačne in žejne pravice, kmalu domov pod rodni krov naše mile domovine pripelji, Ti naš dobri Pastir. Iz zemske domovine pa nas vse privedi v večno domovino!

»Oj mati moja domovina,

ljubezen moja ti edina,

ti moja skrb in bolečina.

Bog čuvaj dobrotljive te,

Bog živi te, Bog živi te...!« (Simon Gregorčič)

MILICA STRGAR

ŠKOF ROŽMAN NE ZASLUŽI NOBENIH ČASTI

V drugi letošnji številki Borca ste objavili premišljen in utemeljen ugovor Francija Strleta škofu Leniču in vaš pripis iz knjige dr. Toneta Ferenca Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945, 1. Država v državi, ki se nanašata na medvojno dejavnost tedanjega ljubljanskega nadškofa dr. Gregorija Rožmana ter dokazujeta, kolikšno težo imajo prizadevanja, da bi Rožmanu vrnilo njegovo dobro ime. Temu naj bi bil napoti tudi spominski steber pred ljubljansko škofijo.

Zbrala sem nekaj primerov, kako opisujejo dogodke, ki jim je steber posvečen:

1.

Jeseni 1988¹ sem v ljubljanskem verskem listu Teden božje besede² prebrala samo z začetnicami podpisano (V. H.) pismo krajanke Stare Ljubljane, kot se je predstavila, ki je napisala, da jo je sram, ker mora »praznovati praznik, ki temelji na laži«, namreč praznik, posvečen medvojnimi demonstracijam ljubljanskih žensk pred škofijo. Trdi, da je »poznala nekatere od žena, ki so bile udeležene v tej in podobnih demonstracijah, pa nobena od njih ni vedela, da **bi šle pred škofijo**.« Rada bi že poznala tiste žene, ki so bile pri škofu, in tiste, ki so jih na škofovo pobudo razgnali. Upala je, da bodo po intervjuju Nove revije s škofom Leničem prenehala taka obrekovanja, ker pa niso, na kar kaže tudi praznik v njeni krajevni skupnosti, bi bil »res že skrajni čas, da umaknemo steber laži (...) in naredimo sami spomenik resnice«; prav to je neki F. P. že pred njo predlagal v istem listu. V pripisu je urednik povabil tudi druge, naj spregovore o tem, in sklenil: »Hvala Bogu, da resnica o nas in o naši preteklosti nezadržno sili na dan.«

2.

O tem spomeniku je leta 1987 govoril že škof Lenič v omenjenem intervjuju za Novo revijo³. Povedal je, da se spominja, da so ženske demonstrirale dvakrat. »Ženske so se vedno zbrale najprej v **Zvezdi** pred vojaško komando generala Robottija, nato so šle pred vladno palačo na Prešernovi cesti pred visokega komisarja Graziollija in tam so jih že začeli razganjati z vodnimi curki. Po **Resljevi cesti** so prišle že vse mokre pred škofijo. Prvič je menda škofijski hišnik zaklenil glavna vrata, ko so začele vpiti pred hišo. (...)« Škof po njegovem o tej demonstraciji sploh ni vedel. Drugič so prišle ženske **po isti poti**. »Spet so jih dali Italijani polivat z vodnimi curki. Vse razburjene so prišle štiri delegatke v škofijsko pisarno in zahtevale, naj jih peljem k škofu. Šel sem k škofu, ki spet ni nič vedel o demonstracijah in mu povedal željo teh štirih žensk, da bi jih sprejel. (...) Škof jih je lepo sprejel. Začele so s svojimi prošnjami. (...) Škof je vzel svoj običajni notes, kamor si je zapisoval imena, za katere so prosili intervencije, in **si zapisal tudi želje teh žensk**. Jaz sam sem jih spet pospremil iz hiše. (...)«

3.

Tega »dogodka« ni mogel prezreti niti (begunski) življenjepiselec škofa Rožmana⁴. Leta 1977 je že bilo mogoče o tem prebrati: »Po Rožmanovem osebnem pričevanju in po pripovedovanju njegove takratne najbližje okolice na škofiji je dogodek potekal takole:

¹ Ta in vse naslednje podčrtave so moje.

² Teden božje besede, Ljubljana stolnica, XVIII – 744, redna stolniška oznanila, izdaja in tiska stolni župnijski urad.

³ Nova revija, št. 67/68, stran 1942.

⁴ Dr. Jakob Kolarič: Škof Rožman III, izdala in založila Družba sv. Mohorja v Celovcu, 1977, stran 204, 205.

Okrog 100 žena se je zbralo **pri Zmajskem mostu v bližini takratne Ljudske tiskarne**, da bi demonstrirale. Italijanska policija jih je na Vodnikovem trgu razpršila. Trem gospem pa se je vendarle posrečilo, da so se izmuznile iz obroča policije. Prišle so v prvo nadstropje v škofiji, kjer je bila takrat (...) škofijska pisarna. Bile so precej razburjene. Ko jih je eden izmed tajnikov vprašal, kaj hočejo, so odgovorile: 'K škofu hočemo!' Tajnik je njihovo željo telefonično sporočil škofu v njegovo stanovanje. Škof je mirno odgovoril: 'Naj pridejo!' »Prišle so, se predstavile,« nadaljuje pisec, in mu dale seznam interniranih. »Škof je seznam pregledal in dejal: 'Za tega sem že posredoval. Za tega tudi. In za te tudi. Če želite, da posredujem še za druge, **mi prinesite njih seznam.**' Žene so odšle, a se z novim seznamom internirancev niso več vrnile.« Pisec komentira, da zato, ker jih je pač poslala OF oziroma KP.

4.

Dr. Kolarič je (v opombah) omenil, da je za ta opis uporabil tudi publikacijo, ki je izšla **1957** ob praznovanju Rožmanove zlate maše.⁵ V njej pa piše: »Pod italijansko okupacijo je prišla nekoč skupina žena in mater (okoli 100 po številu) k prevzvišenemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu, naj bi pri okupatorju interveniral za njih internirane može in sinove. Bilo je med interniranci veliko bivših oficirjev. Škof dr. Gregorij Rožman **ni mogel vse skupine sprejeti**, pač pa je sprejel zastopnice te skupine. Izkazalo se je, da je Prevzvišeni za veliko prizadetih že interveniral, zato jim je dejal, **naj mu prinesejo imena** tistih, za katere še žele, da intervenira. (...)« Tudi tu je zapisano, da niso več prišle, da jih je poslala OF, ki je želela demonstracije itd.⁶

Kaj reči ob teh enačicah in različicah istega dogodka, katerih polovico so napisali poraženci in ne zmagovalci? Se morda prizanesljivo nasmehniti nad tem, da, čim mlajši je sestavek, dlje od škofije so se začenjale demonstracije, v najmlajšem pa jih tam sploh ni več? Ali se raje spomniti, kako povezane so bile vrnitve iz taborišč z nastajanjem vaških straž, pa še tega, kako potrebni so jim bili nekdanji jugoslovanski oficirji, ki so kot po naključju omenjeni, toda samo v najstarejšem prispevku? Ali pa se čimprej spomniti, kako skromno (ali pa sploh ne) so glavni begunski listi v avstrijskih taboriščih pisali o procesu in Rožmanovi obsodbi, o čemer sem pisala v članku Tisk slovenskih beguncev v taboriščih po Avstriji in Italiji 1945–1948⁶? So morda uredniki ravnali tako tudi zato, ker ga braniti niso mogli, obtoževati pa ne hoteli, ker bi morali že tedaj, čeprav čisto s svojih izhodišč, priznati, kar se je čez dolga leta vendarle prebilo tudi v begunski tisk, seveda kot izjema ne pa pravilo? Povedati bi morali, kar je dr. Jože Velikonja zelo pretehtano poočital Rožmanovim (begunskim) enostranskim brnilcem:

»Pogosto berem trditve, da škof Rožman ni imel nobenega opravka z ustanovitvijo vaških straž in domobrancev. Dokaz naj bi bil: nikjer ni njegovega podpisa, nikjer ni imel formalne vloge. Formalno nobene, dejansko pa veliko. Zakaj so potem neprestano hodili k njemu, če ni imel s tem ničesar opraviti? Veliko treznejše bi bilo pokazati njegovo vlogo, pokazati tudi razloge, iz katerih je tako delal in gledal.«⁷ To so besede zdaj uglednega ameriškega znanstvenika in univerzitetnega profesorja, nekdanj pa pripadnika protikomunističnega tabora. Do takih spoznanj je prišel, kot je moč prebrati v nadaljevanju, tudi po vesteh, ki jih je bil dobil pri pokojnem prof. dr. Maksu Miklavčiču, »ki je bil kot škofijski arhivar v Rožmanovi neposredni bližini«.

Gornja izjava se mi zdi zgovorna tudi zato, ker se gotovo ne bi mogla strinjati z marsikaterim Velikonjevim razlogom, zakaj je škof Rožman ravnal tako, kot pravi tudi on, ne pa samo naši raziskovalci in pričevalci tistega časa in Rožmanove vloge v njem, o čemer govorita tudi v začetku omenjena prispevka v vaši reviji.

⁵ Zlatomašnik dr. Gregorij Rožman, škof ljubljanski, 1907–1957; založil pripravljalni odbor za proslavo zlate maše dr. Gregorija Rožmana, Cleveland, Ohio, ZDA, oktober 1957, dvojezično.

⁶ Borec 1984/1, stran 8 in 9.

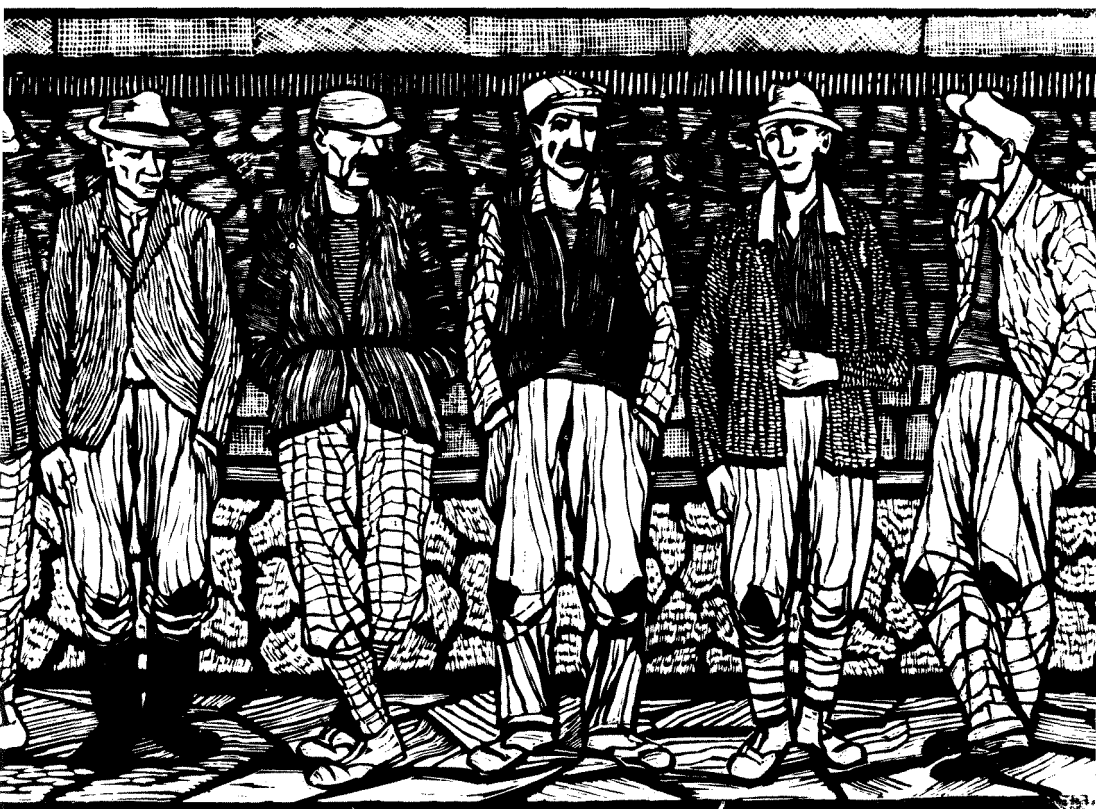
⁷ Kot opomba 4. Za Velikonjevo izjavo je dr. Kolarič zvedel posredno in jo objavil v svojem uvodu h knjigi.

⁸ Po vojni je bil profesor na teološki fakulteti v Ljubljani.

Socialnokritična
likovna umetnost
na Slovenskem

DR. IZTOK DURJAVA

DRAGO VIDMAR, BREZPOSELNI, 1938, LINOREZ, 22,5 × 33,9 cm

Pričujoče besedilo govori o socialnokritični likovni umetnosti na Slovenskem. Gre za zgolj v podrobnostih spremenjeno in nekoliko okrajšano doktorsko delo, ki sem ga jeseni 1985 zagovarjal na umetnostnozgodovinskem oddelku Filozofske fakultete v Ljubljani. Za to objavo sem se odločil na pobudo glavne urednice revije, pa tudi zato, ker so v Borcu pogosto že pisali o tej umetnosti. O posebnem interesu za to umetnost pričajo tudi številne reprodukcije socialnokritičnih likovnih del, s katerimi so zlasti v šestdesetih in sedemdesetih letih opremljali revijo.

O socialnokritični likovni umetnosti, ki je vizualna sopotnica socialnega boja slovenskega proletariata, so nasploh dosti pisali. Večina analiz te umetnosti pa je ostajala žal le na površini. To je tudi eden izmed vzrokov, zaradi katerega sem se lotil temeljitejše raziskave tega pojava. Tako v uvodnih poglavjih govorim o samem predmetu raziskave, razmišljam o pojmu angažiranega umetnika in obravnavam problem analize posameznega socialnokritičnega likovnega dela. Sem sodi tudi analiza zgodovinskega konteksta in stopnje socialne kritičnosti posameznega likovnega dela. Doktorsko delo in pričujoče besedilo vsebujeta tudi pregled socialnokritične likovne umetnosti po posameznih obdobjih.

Moj raziskovalni interes za socialnokritično likovno umetnost je ozko povezan z vsebino mojega rednega dela, saj sem že več kot 14 let kustos likovne zbirke Muzeja ljudske revolucije Slovenije. Znano je, da v njem hranimo poleg partizanskih in taboriščnih del tudi precej obsežen fond predvojnih angažiranih likovnih del. Ta del zbirke me je že od vsega začetka zelo pritegoval in tako sem to likovno tvornost začel resno proučevati. Prvi rezultat mojih raziskav je bila razstava Socialnokritična likovna umetnost – grafika in risba, leta 1976. O socialnokritični likovni umetnosti sem napisal tudi več člankov in predavanj.

Upam, da bo besedilo o socialnokritični likovni umetnosti v reviji, ki jo odlikuje odprtost do različnih pogledov na našo polpreteklo zgodovino, zbudilo pozornost bralcev predvsem zaradi dokaj celostne obravnave tega pomembnega likovnega pojava.

dr. Iztok Durjava

Socialnokritična likovna umetnost in nekateri problemi njene raziskovanja

OPREDELITEV PREDMETA RAZISKAVE

Morda se zdi takšna opredelitev odvečno početje. Zakaj naj bi namreč opredeljevali predmet raziskave, ko pa so dosedanja dognanja socialnokritično likovno umetnost dovolj utemeljeno opredelila kot specifičen pojav, ki je bil ozko povezan z družbenimi, političnimi in socialnimi razmerami na Slovenskem. Socialnokritična likovna umetnost se je pojavila v času, ko se je na zgodovinskem prizorišču delavski razred vedno bolj dvigal kot politični in idejni faktor. To umetnost torej lahko zaradi njene družbene in socialnokritične dimenzije razumemo kot pojav, ki s svojim sporočilom pritrjuje boju delavskega razreda za njegove pravice in v razmerah ostrega razrednega boja postane glasnik družbenega napredka, s stališča socialističnega humanizma pa tudi novega osvojenega človeka.

Pa vendar, ali ni treba prav ta očitna dejstva natančno preveriti. Če bi se namreč v tej fazi razmišljanja zatekli k zgodovinsko-materialističnemu teoretskemu posegu, potem bi morali ugotoviti, da smo dobili s socialnokritično likovno umetnostjo v kontekstu zgodovinsko utemeljenega razrednega boja na Slovenskem tudi umetnost novih družbenih sil oziroma razreda sproletariziranega slovenskega kmeta in industrijskega meznega delavca ter vseh v bedo pahnjenih žrtev kapitalističnega izkoriščanja. Z umetnostnozgodovinskega stališča pa bi morali takšno sklepanje nadaljevati z ugotovitvijo, da so slovenski likovni umetniki ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja, ko lahko govorimo o prvih pojavih socialne likovne kritike, odkrili nov »angažirani« umetnostni slog.

Umetnostnozgodovinska stroka pri nas je te dileme že rešila, ko je ugotovila, da politični nastop delavskega razreda ob koncu 19. stoletja v dotedanji meščanski umetnosti ni povzročil kakšnega bistvenega preloma, še zlasti pa se novi razred ni uveljavil s kakšnim novim likovnim slogom. To pa se ni zgodilo niti pozneje, ko je delavski razred po zmagi v revoluciji in narodnoosvobodilnem boju postal vodilna družbena sila. Od tod morda tudi dileme, ki jih je pred umetnost postavljala

porevolucijski čas in jih je Špelca Čopič opredelila takole: »Poraja pa se nov problem in za umetnike, ki ustvarjajo podoben tega novega človeka, ki nastaja, leži ta problem v stilu, ki ga morajo odkriti. Od meščanstva prevzeta oblika se je izkazala kot nezadostna.«¹ Če je dosedanje razmišljanje pravilno, je njegova posledica lahko ugotovitev, da je predmet moje raziskave ne morda socialnokritična likovna umetnost kot od meščanske umetnosti ločen in izoliran pojav, ampak kot pojav, ki je del meščanske likovne umetnosti in njene zgodovinske usode. In četudi je ta ugotovitev o predmetu raziskave samoumevna, je še kako odločilna za vse oblikovne in vsebinske razsežnosti socialnokritične likovne umetnosti pri nas.

Leta 1934 je Bratko Kreft objavil obsežno kritiko dveh likovnih razstav v Jakopičevem paviljonu in na ljubljanskem Velesejmu. Ker je to ena redkih »marksističnih« kritik pri nas, se bom k njej še večkrat vrnil, tokrat se bom zadržal le ob retoričnem Kreftovem vprašanju, naslovljenem slovenski likovni umetnosti: »Kdo nam bo upodobil trboveljskega rudarja in jeseniškega kovinarja, kdo bo prikazal umiranje žebjarja iz Kroke, kdo se bo vživel v dušo vaše bednote slovenjegoriškega viničarja, kdo bo naslikal tožbo kmečkega doma, ki mu poje rubežni boben marche funebre itd.«² V letu 1934, torej približno deset let po ostrih ekspresionističnih socialnih protestih Vena Pilona, bratov Vidmarjev in Kraljev, je za marksističnega kritika ostal edina svetla točka Tratnik, ki bi mu lahko, kot pravi avtor, v bližnji bodočnosti sledili Gojmir Anton Kos, France Mihelič in Maksim Sedej. Kdo naj bi torej v likovni praksi odgovoril na kritikovo vprašanje? Morda neka nova proletarska (socialistična) in, kakor sledi iz kritikovega predloga, realistična umetnost?

Takšne želje in zahteve so bile povsem utopične. To lahko ponazorim s primeri, ki opozarjajo na možnosti ali, bolje, nemožnosti neke posebne in samostojne proletarske likovne prakse. Gre za ilustracijo delavskega oziroma socialnodemokratskega tiska, ki sta nastali sočasno s prvimi pojavi meščanske socialnokritične likovne umetnosti, njuni »temi« pa sta proletarska

revolucija, sloga delavskega razreda itd. Skratka, govorili bi lahko, seveda z utemeljenim pridržkom, o embrionalni fazi sicer čez desetletja porojenega, a nikoli zares odraslega socialističnega realizma v likovni umetnosti na Slovenskem.

Prvi primer je ilustracija naslovnice Prvega majnika za leto 1901, ki v upodobitvi moške figure z zastavo simbolizira pohod proletarske revolucije. Razumljivo je, da bi kot nosilca tega simboličnega revolucionarnega pohoda pričakovali podobnega delavca. A pred nami stoji pravi Makartov novobaročni vitez. Ilustracija pa vsebuje še nekaj pomensko pomembnih likovnih podrobnosti. Ena izmed teh je morda tudi ta, da »delavski vitez« ne stoji na izkustveno realnih tleh, ampak je z desno nogo oprt na baročen ornament, iz katerega raste spet v baročnem slogu okrašena vihrajoča zastava. Dodatni znaki – simboli, pa naj bi nas prepričali, da je junak le pravi: to so dvojce rok s kladivom v medaljonu v spodnjem delu ilustracije in tovarna v ozadju. Z vlakom, ki drvi čez most, simbolom modernega tehničnega časa, naj bi ti znaki – simboli, likovno zaostalo in ideološko oporečno delavsko ilustracijo socialno in družbeno aktualizirali.

Druga ilustracija je z naslovnice Prvega majnika za leto 1903 s podobno temo kot prva. Na tej ilustraciji je moško figuro zamenjala alegorična ženska figura, ki jo lahko hitro prepoznamo kot likovno ponesrečen odvod osrednje figure – alegorije Svobode iz slavne Delacroixove slike Svoboda vodi ljudstvo 28. julija 1830. Slovenska svoboda si je pri francoski tovarišici sposodila oblačilo in obvezno jakobinsko čepico, z vzornico pa se spogleduje tudi v drži. Anonimni ilustrator je pri opremi naše Svobode izpustil dva pomembna atributa: puško in množico, atributa, ki sta bila v julijski meščanski revoluciji še kako pomembna. Opisana ilustracija, ki je v bistvu kastrirana historična likovna šablona, je po mojem mnenju ne glede na likovno vprašljivo kvaliteto dokaj posrečena vizualizacija ideološkega modela revolucije brez množic in orožja, modela, ki je bil pogosto prisoten v slovenskem delavskem gibanju, ko ga je vodila socialnodemokratska stranka.

Takšna je torej »umetnost«, ki bi jo lahko edino postavili kot pendant meščanski socialnokritični likovni umetnosti. Eklekticism kot osnovna značilnost takšnega likovnega snovanja seveda ni obetala uspešnega razvoja kakšne posebne delavske likovne kulture. To na primer dokazujejo tudi ilustracije spretnejših likovnikov, kot je Pilonov prispevek za naslovnico Prvega majnika iz leta 1919, čeprav gre tu za bolj radikalno politično izrekanje.

Sicer pa bi lahko v zvezi z vizualizacijo »socialističnih« tem govorili pravzaprav o postopno izoblikovanem inventarju znakov – simbolov delavske vizualne kulture. Takšen primer je vizualizacija govorne figure ali naravne metafore »zarje svobode«, pri kateri funkcijo označevalca lahko prevzamejo celo slika Guida Renija Aurora (Majniški spis za leto 1908) ali pa različni shematični znaki za sončni vzhod (naslovnica Proletarca /Chichago/, l. IX, 28. IV. 1914, št. 346). Drug pogost znak iz omejenega inventarja sta sklenjeni roki kot simbol bratstva delavskega razreda (naslovnica Naše moči, l. IV, 22. X. 1909, št. 47). Takšen znak lahko srečamo tako v preprosti vizualni shemi kot tudi v razviti, reprezentativni varianti, ki je blizu idealom sloga socialističnega realizma (naslovnica brošure 1. maj 1928).

V teh okvirih torej lahko zasledujemo drugi, »nemeščanski« pol slovenske vizualne skušnje. Za vsako bolj kompleksno socialno in politično sporočilo pa je delavskemu gibanju še vedno dobro služila meščanska likovna umetnost in predvsem njena za takšne potrebe najbolj primerna likovna zvrst – karikatura.

ANALIZA SOCIALNOKRITIČNIH LIKOVNIH DEL

Raziskovanje socialnokritične likovne umetnosti lahko, prav s stališča meril analize likovnih del, skriva v sebi veliko pasti. Zelo hitro se lahko namreč spremeni v ideološko inšpekcijo in selekcijo po modelu napredne ali nenapredne vsebine,

kar je običajno povezano s posegi vulgarno marksistične estetike v zgodovino likovne umetnosti. Socialnokritična likovna umetnost ali kar bolj splošna »angažirana« umetnost pa je bila in je še predmet ideoloških projekcij meščanskih estetik, ki utemnjujejo širše kriterije na podlagi premis klasičnega meščanskega humanizma.

Še enkrat se vračam k definiciji predmeta raziskave, torej pojavu socialnokritične likovne umetnosti kot delu meščanske likovne umetnosti na Slovenskem oziroma likovnih slogov slovenskega umetnostnega prostora. Mislim, da je osnovno vprašanje, ki si ga je treba v zvezi s socialnokritično likovno umetnostjo postaviti, tole: kako in zakaj je meščanska umetnost sprejela tudi socialno kritiko kot del svojega likovnega sporočanja? Vprašanje je namreč zanimivo zato, ker je socialna kritika ali kritika socialnih razmer sestavni del revolucionarne ideologije vladanega – torej delavskega razreda.

To vprašanje pa nas seveda postavi pred tolikokrat omenjene zgodovinske okoliščine pojava socialnokritične likovne umetnosti, ki jim daje svoj temeljni pečat razredni boj med meščanstvom in delavskim razredom.

Na podlagi zgodovinsko utemeljenih družbenih odnosov na Slovenskem v obravnavanem obdobju lahko torej že izpeljemo prvo globalno opredelitev socialnokritične likovne umetnosti kot eno izmed posledic razrednega in ideološkega boja v meščanski likovni umetnosti pri nas. Skratka, socialnokritična likovna umetnost ni naključen pojav oziroma rezultat splošnega humanizma časa ali nenadno prebujene človeške vesti. Ta umetnost namreč nastaja v specifičnih razmerah, ko se razredni boj premesti iz ozadja družbenoekonomskih odnosov v njihovo ospredje in se v meščanski ideologiji in ideologijah »odrazi« kot »socialno vprašanje«. S tega stališča se mi zdi tudi uporaba termina socialnokritična likovna umetnost za ta pojav zelo primerna.

¹ Jelisava Čopič, Odmevi delavskega gibanja v likovni umetnosti, Sodobna pota, I, 1956, str. 179.

² B(ratko) K(reft), Ob dveh razstavah, Književnost, II, 1934, str. 372.

Sedaj moram seveda opozoriti še na možne ožje kriterije za analizo in tudi selekcijo socialnokritičnih likovnih del. Ker v tem primeru pač ne gre za nov slog in je po mojem potemtakem v zvezi s tem neutemeljeno govoriti tudi o socialnem realizmu v tridesetih letih, je možno socialnokritični status likovnih del določati predvsem s pomočjo vsebinske analize snovi, motivike ali tematike. Seveda pa ta analiza ni preprost bralni postopek, saj vemo, da motivi in teme sami po sebi ne zagotavljajo socialnokritičnega statusa likovnega dela, sicer bi lahko kot predhodnike tega pojava šteli takšna likovna dela, kot sta Bergantov Ptičar in Prestar (1761) ali pa Kovačnica Mihaela Stroja (1838). Dejstvo je, da nam pri določitvi socialnokritičnega statusa likovnega dela ne pomaga dosti niti še tako skrbna analiza »formalnega oblikovanja snovi«,³ kar dovolj nazorno kaže Izidorja Cankarja analiza grafike Fransa Masereela Prizor iz bolnišnice.

Očitno je torej, da moram pritrditi tistim raziskovalcem socialnokritične likovne umetnosti, ki so poudarjali, da bi bilo napačno, če bi pojav omejevali zgolj na tako imenovane »socialne motive«. Ta ugotovitev je točna tudi zato, ker menim, da kaka posebna socialnokritična motivika sploh ne obstaja. Mnogi tako imenovani socialni motivi imajo namreč izvor v tradiciji žanrskega slikarstva, zelo pogosto temeljijo tudi na krščanski ikonografiji. Zanimivo pa je, da tudi ko gre za povsem nove motive modernega industrijskega časa, kot je npr. tovarna, ne moremo govoriti o socialnokritičnem statusu per se. Takšen motiv – simbol, ima namreč lahko zelo različen pomen, o čemer se lahko prepričamo ob dveh likovnih zgledih. Tako znak tovarne v simboličnem pomenu kot nekakšen socialni paysage moralisé nastopa v upodobitvah delavcev z izrazitim kritičnim sporočilom (Tone Kralj: Delavca pred tovarno, 1924, olje). Tovarna pa je lahko tudi znak razcveta kapitalista (Maksim Gaspari: Lastnik tovarne Pe-ko Peter Kozina, 1925, risba s tušem).

Tako je razumljivo, da v zvezi s socialnokritično likovno umetnostjo ne moremo govoriti o socialnokritičnem statusu li-

kovnega dela kot v umetnini skritem smislu in pomenu, saj je za tak status odgovorno nekaj, kar je zunaj likovnega dela – njegovi odsotni pogoji. Ko gre za socialno usmerjenost likovne umetnosti, so ti pogoji specifičen kontekst razrednega in ideološkega boja, ki je pojav socialnega vprašanja kot dela meščanske ideologije.

Mislim, da lahko prav s tem specifičnim kontekstom socialnokritične likovne umetnosti zagotovimo tisti potrebni korektiv pri analizi vsebine likovnih del. Ta korektiv namreč pomaga zaustaviti brezmejno širjenje socialnih tem in motivov in zagotavlja tudi dovolj tehten kriterij za selekcijo socialnokritičnih likovnih del in ugotavljanje socialnokritičnega statusa. Ne gre namreč za kritičnost, ki bi se v likovnem delu kar najbolj eksplicitno kazala, npr. kot neljuba »tendenca«, ampak kot skrita oziroma prikrita kritičnost. Zame je torej socialnokritično likovno delo tako primer sentimentalnega socialnega žanra s konca 19. stoletja kot tudi najbolj radikalen socialni likovni protest iz revolucionarnih tridesetih let. In po drugi strani lahko postanejo nosilci socialnega sporočila tudi na videz ideološko nevtralni motivi, kot sta npr. tihožitje in krajina.

SOCIALNOKRITIČNA LIKOVNA UMETNOST IN VPRAŠANJE ZGODOVINSKEGA KONTEKSTA

Leta 1914 je Izidor Cankar v reviji Dom in svet objavil članek o slikarstvu Jeana F. Milleta. Kot izhodišče za to poglavje sem izbral zanimiv odlomek iz tega članka: »Glavni vzrok, da se je Millet tako prikupil, bo pač idejna in čustvena vsebina njegovih slik; ista vsebina, zaradi katere ga je javnost ob nastopu njegove umetniške poti zavračala, ga nam dela danes simpatičnega, kajti njegove misli, ob svojem času navidez revolucionarne, so medtem postale javna last, in kdor jih oznanja, je glasnik teženj družbe.«⁴ Čeprav danes že vemo, kateri del »javnosti« je umetnost Milleta zavračal in koga je njegova umetnost že v tistem času navduševala, pa je Cankarjeva ugotovitev zanimiv dokument o specifičnem položaju meščanske ideologije in njene estetske sopotnice v določenem zgodovinskem ob-

dobju. V mislih imam specifično radikalizacijo meščanske globalne in znotraj nje tudi estetske ideologije, ki je omogočala vstop socialnega kriticizma v slovensko likovno umetnost.

To je torej verjetno pravi kontekst socialnokritične umetnosti na Slovenskem in ne morda neposredno razredni boj med delavstvom in meščanstvom, kot tudi ne težke socialne razmere slovenskega proletariata same po sebi.

Način funkcioniranja omenjenega konteksta v primeru socialnokritične likovne umetnosti si lahko ogledamo na dveh likovnih zgledih.

Ilustracija z naslovom *Žebljarna v Kropi* iz zbornika *Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild* oziroma zvezka iz leta 1891 je vključena v sestavek *Domače obrti na Kranjskem*. To likovno delo dokumentarnega značaja na realistični način podaja podobo notranjosti kroparskega žebljarskega obrata, delovni utrip v njem in predstavlja zaposlene, v tem primeru zgolj žensko delovno silo.

Ilustrativno-dokumentarni pomen slike je nesporen in ustreza tudi vsebinskemu konceptu zbornika. Ilustracija v ničemer ne presega dokumentarnosti, še najmanj je obremenjena s kakšno socialnokritično tendenco. In vendar bi bil prav ta likovni dokument zelo primeren predmet kakšne ideološke investicije, ki bi jo lahko podprl celo z na videz trdnimi zgodovinskimi argumenti.

Prvi element likovno-pomenske strukture ilustracije, ki bi lahko preusmeril interpretacijo, je upodobitev žensk kot kapitalistične delovne sile. Zgodovina delavskega gibanja nas uči, da sta bila prav problem ženske delovne sile in delo otrok eno izmed torišč boja za zaščito človeko-

vih pravic v kapitalistični družbi. V zvezi z ilustracijo pa bi lahko omenili tudi njeno zgodovinsko ozadje, saj je znano, da so prav kroparski železarji 4. junija 1883 z eno prvih stavk na slovenskih tleh opozorili na nemogoče delovne in življenjske razmere. Ta spontani razredni upor pa ni dosti pomagal, o čemer govore poročila obrtnih nadzornikov v naslednjih letih. Tako je bilo v enem izmed poročil o kroparskem proletariatu celo zapisano, da je njihovo suženjstvo »neprimeroma bolj mučno nego ono nekdanjih zamorskih sužnjev v Severni Ameriki, o katerem je sentimentalna Beecher Stowe svoje dni rahločutnim čitateljem spisala znani roman: 'Stric Tomova koča'«. ⁵ Naša ilustracija ostaja kljub svojemu socialno pomenljivemu zgodovinskemu ozadju dokumentaren oris dela v polindustrijskem obratu. To, kar tej ilustraciji manjka, da bi postala socialnokritično likovno delo, ni, če povzamemo po Izidorju Cankarju, »formalno oblikovanje snovi«, ampak pravi ideološki kontekst.

Zato se mi jo je zdelo smiselno primerjati z neko drugo ilustracijo, ki je nastala oziroma je bila objavljena približno deset let pozneje. Gre za risbo Čevljar slikarja Antona Koželja, objavljeno v reviji *Dom* in svet leta 1903. Ilustracija predstavlja individualno obrt brez ožje opredelitve kraja in je v likovnem pristopu sorodna ilustraciji kroparskega železarskega obrata. Tudi v risbi Čevljar je pred nami realistični opis delavnice z ustreznim delovnim inventarjem in čevljarskim mojstrom sredi dela. To ilustracijo bi lahko uvrstili tudi med dela realističnega žanra, ki so pogosta v slovenskem slikarstvu tega časa. Vendar pa je upodobitev dela in predvsem njegovega akterja v kontekstu vse bolj pomembnega socialnega vpra-

³ Pri Cankarjevi analizi Masereelovega likovnega dela je potrebna dodatna informacija, namreč da gre za ilustracijo določene knjige, kar opredeljuje upodobitev kot prizor iz bolnišnice. Pa tudi končni rezultat Cankarjeve analize »formalnega oblikovanja snovi« Masereelove grafike, ki »je razkazovanje človeške revščine sploh, človeškega trpljenja, tragike življenja« verjetno lahko razumemo le v odvisnosti od specifičnega »socialno usmerjenega duha časa«. (Izidor Cankar: Uvod v likovno umetnost. (Sistematika stila), Ljubljana, 1959, 2. izdaja, str. 70–73.)

⁴ Izidor Cankar, J. F. Millet, *DS*, XXVII, 1914, str. 409.

⁵ –, Naši žrebjarji, *Ljubljanski list*, II, 7. maj 1885, št. 103.

šanja povsem nekaj drugega kot desetletje prej. Zato se niti ne začudimo preveč političnemu komentarju h Koželjevi ilustraciji: »Ali vam ni všeč ta čevljar v svoji delavnici? Le dobro ga pogledajte! Morda vam ni to baš slavni Hans Sachs, a duhovit mož je vsekako in iz oči mu odseva nekaj politiški genij. Kadar pride naš čevljar v družbo mož, gotovo ni brez vpliva njegova beseda!«⁶

SOCIALNOKRITIČNA LIKOVNA UMETNOST IN PROBLEM NJENEGA RADIKALIZMA

V zvezi s pojavom socialnokritične likovne umetnosti si zelo pogosto zastavljamo vprašanje o njenem odnosu do aktualne družbene stvarnosti in torej tudi o deležu, ki ga ima v praktičnem političnem boju za pravice delavskega razreda.

Vsi dosedanja odgovori na to vprašanje so si podobni v ugotovitvi, da naša likovna umetnost ni nikoli neposredno posegala v aktualna socialna in politična vprašanja, kar naj bi bilo povezano z njenim pretežno lirskim in intimističnim značajem. Vsaj okvirno naj bi torej tudi socialnokritična likovna umetnost ustrezala obrazcu, ki ga je ob razmišljanju o vojnih slikah cesarsko-kraljevega vojnega stana predlagal Izidor Cankar: »To je čas mnogoterega spoznanja, najbolj jasno pa je dvoje: že stara, pa še vedno koristna resnica, da je umetnost na krivih potih, če gre v službo političnih ali nacionalističnih in kakršnihkoli časovnih razmer, ker je nje najvišja naloga in slava, ustvarjati nadčasovne in splošnočloveške vrednote...«⁷ Ne glede na ta obrazec pa se lahko zelo konkretno vprašamo, zakaj je na primer pokol nedolžnih žrtev na Zaloški cesti leta 1920 našel odmev šele v Pregljevi sliki v času oživiljenega zgodovinskega slikarstva po zmagoviti revoluciji. In zakaj je edini »umetniški« odmev na špansko državljansko vojno Kregarjeva nadrealistična slika Revolucija v Španiji, pa še to odmev le, če pristanemo na specifične kriterije splošne angažirane umetnosti.

Odgovor na takšna vprašanja mora seveda upoštevati dejstvo, da je socialnokritična likovna umetnost del slovenske meščanske likovne umetnosti in so torej tudi socialnokritične likovne tendence ve-

zane na specifične izrazne in pomenske možnosti, ki jih ponujajo sočasni meščanski likovni slogi. Morda bi lahko celo rekli, da poteka v slovenski likovni umetnosti razredni in ideološki boj, katerega posledica je socialnokritična likovna umetnost, na že vnaprej danem terenu.

Socialna kritika je torej v slovenski likovni umetnosti omejena, saj ne pripada kritičnemu aparatu kakšne socialistične ideologije, ampak je del meščanske ideologije oziroma njenega specifičnega nivoja, ki smo ga označili kot socialno vprašanje. Pri tem seveda ne smemo pozabiti dejstva, da je prav v zvezi s problemom socialnega vprašanja potekala politična in ideološka diferenciacija znotraj meščanskega razreda. Prav zato bi bilo napak, če bi na slovensko meščanstvo in njegovo ideologijo gledali statično in samo v konservativni katoliški in liberalni dvolpnosti. S tem bi namreč lahko obšli zgodovinska dejstva, ki govore o pozitivnih in naprednih ideoloških tokovih znotraj meščanskega razreda. To je ugotovil tudi Edvard Kardelj, ki je na ta vprašanja gledal predvsem z vidika slovenskega narodnega vprašanja: »Toda revolucionarne energije, ki so se razvijale v nedrih slovenskega delovnega ljudstva, so morale priti in so tudi prišle do izraza. Pojavile so se v obliki demokratične opozicije v obeh taborih in z razmahom delavskega gibanja. Razne inteligenčne in malomeščanske radikalno-liberalne struje, masarykovci, radikalna mladina in 'preporodovci' v svobodomiselnem, razne 'krščanskosocialistične' tendence v konservativnem taboru ter mlada socialna demokracija, to so novi pojavi, ki so oznanjevali tudi novo postavljanje narodnega vprašanja.«⁸

Meščanstvo torej v skladu s svojimi različnimi ideologijami diferencirano odgovarja na socialno vprašanje. V ideološki praksi se to kaže v različnem odnosu do razrednega boja, ki pozna konservativno idealistične variante: »Zato mora država z dvojno skrbjo gledati na delavce, da lajša njih stan; delodajalec mora z ljubeznijo vezati jih nase in jim dajati toliko plačila, kolikor je bilo zaslužka, ravnati mora ž njimi kakor s svojimi pomočniki. Nasproti mora pa država tudi delodajalca braniti, da mu samovolja in trma delavcev

ne uniči podjetja. Čim rahlejšje je razmerje delodajalca do delavca, tem večja mora biti skrb države, da se to razmerje od nobene strani ne ruši in ne razdira.«⁹ Na drugi strani pa je lahko meščanska kritika tudi zelo družbeno in socialno radikalna, o čemer govori naslednji odlomek iz krščanskosocialističnega glasila: »Današnje gospodarstvo – moderni kapitalizem mori človeštvo, je moloh, ki nenasitno požira duše, zdravje, srečo. Človek je suženj gospodarskega prometa. Tehnično napreduje, civilizira, pozablja pa na notranjo vrednost človekovo in tako duši rast duše k Bogu. Kapitalizmu ni več namen, da bi pomagal, koristil, služil, načelo mu je brezobziren lov za vedno večjo posestjo na blagu in denarju, ne zadovoljuje se s tem, da bi delo uravnal po potrebah, ravno nasprotno, sam umetno povzroča nove potrebe in spravlja med ljudi proizvode, ki služijo zgolj uživanju in razkošju. Skrajna predrznost bi bila, če bi si upal trditi: dohodki podjetja so uspeh skupnega dela podjetnikov in delavcev.«¹⁰

Čeprav ne zagovarjam poenostavljenih vzporednic med aktualnimi socialnopolitičnimi ideologijami in likovno umetnostjo, vendarle lahko opozorim na stališča družbenega radikalizma socialnega sporočila strukturalno sorodne pomenske razlike znotraj socialnokritične likovne umetnosti. Te razlike so še posebej vidne, kadar gre za likovno obravnavo istega motiva. V tem smislu je poučna primerjava ob motivu lakote kot socialnega pojava, in to med risbo Obed slikarja Antona Koželja (ok. 1896, perorisba s tušem) in znano jedkanico Lakota slikarja Vena Pilona (1921). Prvo likovno delo je primer ideološko konservativnega socialnega realističnega žanra, medtem ko sodi Pilonova grafika med socialnokritično radi-

kalne ekspresionistične upodobitve lakote kot socialno-eksistenčnega problema delavskega razreda. Bistveno razliko med obema deloma potrjuje tudi komentar, ki je tedaj bralcem Doma in sveta pojasnil smisel Koželjeve risbe: »Boren je ta obed; na mizo ne prihaja delavcu jed za jedjo, a tekne mu prav dobro, ker mu ga sladi zadovoljnost.«¹¹

V pregledu socialnokritične likovne umetnosti, ki sledi tem reminiscencam na nekatere probleme socialnega likovnega angažiranja, bomo lahko vprašanje vsebinskega radikalizma zasledovali tudi v zvezi s pomembnimi družbenimi premiki, ki jih je prinašalo vedno bolj organizirano in vplivno delavsko gibanje.

Tako je slovenska socialnokritična likovna umetnost v okviru svojih danih možnosti odgovarjala »zahtevam časa« in bila sposobna v izjemnem zgodovinskem prelomu, ki ga predstavljata narodnoosvobodilni boj in ljudska revolucija, postati dejanska borbena umetnost slovenskih demokratičnih ljudskih množic. S tem je zanižala v slovenskih estetskih ideologijah močno zakoreninjeno predstavo, ki jo zelo plastično ponazarja kratko poročilo o ruski umetnosti iz leta 1906: »Nemiri ali kakor Rusi pravijo 'zloba dnja' lanskega leta so imeli velik vpliv tudi na ruske umetniške proizvode. Vsi lanski ruski umetniki napravljajo na opazovavca vtis nekake pobitosti in raztresečnosti. Bilo je nekoliko umetniških razstav, a v nobeni ni bilo zapaziti kaj odličnega, imenitnega. V lanskim nemirnih časih umetnik ni mogel mirno delati. Ulica s svojimi presenetljivimi novicami, ki jih je prinašal brzozav dan na dan, je umetnike motila. Umetniki so pa tudi skrbeli, da ustrežejo okusu ruskega občinstva. Slikali so slike, ki predstavljajo krvavo in burno realnost, umetniške vrednosti te politične

⁶ –, Naše slike, DS, XVI, 1903, str. 509.

⁷ Izidor Cankar, Razstava vojnih slik c. in kr. glavnega poročevalnega stana, DS, XXIX, 1916, str. 55.

⁸ Edvard Kardelj: Zgodovina slovenskega narodnega vprašanja, (3. izd.), Ljubljana, 1970, str. 360.

⁹ Fr(ančišek) L(ampe), Cvetje s polja modroslovskega, DS, X, 1897, str. 579.

¹⁰ M-č, Nov človek – novo gospodarstvo, Križ na gori, II, 1925–26, str. 83.

¹¹ –, Naše slike, DS, IX, 1896, str. 480.

slike nimajo. Vrh tega so delali naglo in brez globokega premišljevanja. Nekateri ruski veliki umetniki niso razstavili na lanskim umetniških razstavah ničesar kakor npr. Polčnov in Surikov ali pa so na razstave poslali malovredne stvari, kakor Répin. Znabiti, da bo bilanca za letošnje leto izpadla boljše.«¹²

ANGAŽIRANI LIKOVNI UMETNIK: NEKAJ DILEM

Sestavni del problematike socialnokritične likovne umetnosti je tudi vprašanje o angažiranem umetniku, torej ustvarjalcu socialnokritičnih likovnih del. Vprašanje je nedvomno vredno kratkega premisleka. To pa seveda ne pomeni, da dvomim o vlogi umetnika kot najbolj pomembnega člena v procesu nastajanja likovnega dela, ampak, še zlasti v primeru socialnokritične likovne umetnosti, o nujni povezanosti njegovega svetovnega nazora in umetnostne ideologije s pomemom njegovega likovnega dela.

Morda je na to, sicer mimogrede in verjetno iz ideoloških razlogov, opozoril že France Stelè v zvezi z angažirano umetnostjo Frana Tratnika, ko je zapisal, »da Tratnik v svojem bistvu ni bil nikdar revolucionar ali izpraševavec javne vesti kakor Cankar, ampak je njegovo delo, kolikor se da razlagati v tem zmislu, vedno bolj izraz splošnega razpoloženja dobe kot pa čisto osebnih doživetij«.¹³ Čeprav ta ugotovitev ni povsem zanesljiva, pa lahko pritrldimo možnosti o odsotnosti umetnika v zgodovinski usodi njegovega dela in tudi njegovega socialnega sporočila.

V zvezi s tem imam v mislih sliko Petra Žmitka Berač Poc (1903, olje), ki pa ne sodi med bisere slovenske likovne umetnosti. Slika je primer realističnega ljudskega žanra. Po svojem pomenskem in likovnem položaju je središče slike berač s »prošnjo« cerkvice, kar sliki kot primeru, v ožjem smislu, socialnoreligioznega žanra zagotavlja neki minimalen kritični status. Vendar nastopa v Žmitkovi sliki še en pomemben element: skupina opazovalcev, ki se je zbrala ob beraču in z zanimanjem spremlja njegovo predstavo. V skupini so moški in ženske različnih starosti, pa tudi otroci, ki jih je predstava

še posebej pritegnila. Zanimivo je, da je Ivan Prijatelj prav to skupino ali množico ljudi izkoristil za precej radikalno socialnokritično interpretacijo Žmitkove slike: »Solnce bi naravnost bolelo. Ono naj sije drugam, ne na to skromno, sivkasto, hladno, polmračno življenje teh kovačev, mlinarjev... katerih očetje so vedeli povedati o boljših časih, teh izlečenih, izdelanih žensk, ki niso več ženske, ampak delavke. Žmitkova slika je barvna simfonija slovenskega uboštva, ki hodi na božja pota in propada. In naposled se zdi človeku še to pomembno, da sedi v njej na sredi vseslovenski berač.«¹⁴

Tako je sodil o sliki Ivan Prijatelj, slikar pa je v svojem dnevniku¹⁵ o Pocu zapisal nekaj povsem drugega.

Slikar najprej predstavi vsebino slike. Glavni junak naj bi bil neki Janez Dolar, rojen sredi 19. stoletja na Bledu, ki ga je mati zaradi večno umazanega nosu krstila za Poca. Fant je že od mladih nog kazal nadarjenost za izrezovanje figuric iz lesa in papirja. Ko je odrasel, se je lotil bolj zahtevnih nalog in začel izdelovati lesene modele cerkvic. Njegov prvi večji tehnični problem je bila izdelava miniaturnih zvonov; vlivati so mu jih začeli pri Samassu v Ljubljani. Poc je s cerkvicami hodil na božja pota, jih razkazoval, zvonil in maševal ter seveda pobiral miloščino. Kasneje se je ukvarjal še z drugimi rečmi, izdelal je npr. vlak in ga prav tako razkazoval ljudem. To Pocevo navado so prevzeli tudi drugi berači in se potem preživljali na podoben način. Žmitek v dnevniku omenja, da je naslikani prizor videl na lastne oči in ga je sklenil upodobiti.

Ta nekoliko mitska zgodba je torej po vsebini brez vidnejših socialnih poudarkov. Zanimiva pa je slikarjeva razlaga realističnega slikarskega postopka in pomena slike: »Avtoru slike ni bil glavno namen predočiti nekako portret minulega Janeza 'Poca' v čemer bi pač zaradi te ali druge okoliščine lahko trpelo marsikaj najsibo sled zamučene kompozicije ali izrazov in ker so začeli drugi reveži posnemati Janeza v tem da so si nabavili tudi oni cerkvice s katerimi prosjajo okrog, volil si je svobodno v to primerni model kakršnega vidimo na sliki. Med tem pa mu je bil berač s cerkvico le nekako

sredstvo okrog katerega se zbere občudujoča množica ter, se zanima neprisiljeno kar je omogočilo avtoru slediti deloma za duševnimi (psihološkimi) vtisi kakršnega napravi tak bodisi drug slučaj na razne značaje in tipe.«¹⁶

Mislim, da lahko Žmitku v glavnem verjamemo, zato se raje vprašajmo, kako je prišlo do Prijateljeve socialne interpretacije, po kateri je socialno obremenjena celo barvna oziroma tonska problematika slike.

Prijateljevo interpretacijo moramo označiti kot ideološko projekcijo, ki je zgodovinsko upravičena in usmerjena predvsem na skupino opazovalcev beračeve predstave na Žmitkovi sliki. Ta skupina je namreč postala v realistični sliki nenadoma in predvsem zaradi zgodovinskih okoliščin nacionalno in socialno označena. Skupina začudenih opazovalcev ne more biti nič drugega kot vizualno pomanjšani model »ljudstva« na slovenskem podeželju. To »ljudstvo« pa se Prijatelju kaže drugače kot Žmitku, namreč razredno diferencirano in zaradi prodora kapitalističnih odnosov na podeželje in agrarne krize tudi sproletarizirano.

Žmitkova slika je torej zapletena v družbene in socialne odnose na slovenskem podeželju na začetku 20. stoletja in avtor se tega prav gotovo ni zavedal. Celoveč, Žmitek se je kruti stvarnosti namerno želel izogniti, kot opozarjajo njegovi dokumentirani slikarski nameni. Kot bomo videli pozneje v pregledu socialnokritične likovne umetnosti na Slovenskem, nekatera Žmitkova dela na drugi strani opozarjajo na njegovo dovzetnost za socialna vprašanja časa. S svojim Pocem pa je slikar morda opozoril na izčrpane možnosti realističnega žanrskega slikarstva, pa tudi na njegovo vprašljivo družbeno in umetniško upravičenost.

Če nam Žmitkov primer ponazarja težave pri interpretaciji likovnega dela zgolj na podlagi izpričane avtorjeve estetske ideologije, pa to še ne pomeni, da slednjo izključujemo iz raziskave o pojavu socialnokritične likovne umetnosti. Celosprotno, menim, da so prav podatki o svetovnonazorski usmerjenosti umetnikov in njihovih estetskih nazorih bistveni za razumevanje zunanjih manifestacij socialnokritične likovne prakse. Sem sodi povezovanje umetnikov v združenja in gibanja, sodelovanje umetnikov v političnem boju, prizadevanja za demokratizacijo likovnega ustvarjanja itd. Ko bodo vsa ta vprašanja preučena, kar pa nam današnje stanje raziskav žal še ne omogoča, potem bomo tudi lažje razumeli množično vključitev slovenskih likovnikov in kulturnih delavcev sploh v narodnoosvobodilni boj in predvsem v frontno gibanje.

Mislim, da je na koncu tega poglavja vredno opozoriti z nekaterimi zgodovinskimi podatki tudi na negotovo definicijo pojma angažirani likovni umetnik in njegovo družbeno pogojenost.

Tako se je slikar Veno Pilon vrnil po končani prvi svetovni vojni iz ruskega ujetništva prežet z revolucionarnimi idejami o umetnosti¹⁷ in ustvaril sredi domačih, izjemno revolucionarnih razmer nekaj v slovenski likovni umetnosti najbolj radikalnih socialnokritičnih del. Kmalu nato je socialnokritična nota iz njegove umetnosti popolnoma izginila.

Maksim Gaspari je bil ilustrator naprednega delavskega tiska in je na eni strani dokazal svojo nacionalno zavest kot vodja likovne propagande ob koroškem plebiscitu, na drugi pa je s svojim »folklornim« opusom opravil ideološko sporno nevtralizacijo socialno vzburkane slovenske vasi. V zgodovini moderne slovenske likovne umetnosti nastopajo umet-

¹² Fr. Št., Ruska umetnost v l. 1906, DS, XX, 1907, str. 191.

¹³ France Stelè, Slikar Franc Tratnik, DS, XXXX, 1927, str. 271.

¹⁴ Ivan Prijatelj, Moderna manira in Žmitkov Poc, LZ, XXIV, 1904, str. 75.

¹⁵ Dnevnik Petra Žmitka, Arhiv Narodne galerije, Ljubljana, inv. št. 248–12 (rokopis).

¹⁶ Kot op. 15.

¹⁷ Veno Pilon, Umetniška vzgoja pri boljševikih, Svoboda, I, 1919, str. 42–44; isti, Boljševiki in umetnost, Svoboda, I, 1919, str. 22–25.

niki, ki jih je k likovni socialni kritiki spodbudilo lastno proletarstvo in vsiljeno bohemstvo. To velja npr. za Ivana Čarga.

Podobno je verjetno bilo tudi z Maksimom Sedejem, avtorjem grafične mape Predmestje, ki je morda bolj cenjen po svojih slikah s prizori iz intimnega malomeščanskega življenja. Tudi France Mihelič, avtor ostrih socialnih protestov v »zemljaškem duhu«, je problematiko slovenskega življenja na kmetih pozneje začel posredovati povsem brez njenega socialnega bremena. Brata Vidmarja, ustvarjalca likovnih protestov iz dvajsetih in tridesetih let, v nekem obdobju svojemu sogovorniku, delavskemu pesniku in pisatelju Tonetu Seliškarju na njegova vprašanja o umetniškem angažiranju odgovarjajo: »Ti praviš: Ker je socialni problem najnujnejši problem sedanje dobe, bo tudi moje umetniško delo usmerjeno v to plat. Toda pri umetnosti ni to neobhodno potrebno. Zaenkrat vidim v svojih delih, in ravno tako v bratovih, samo slikarsko tendenco.«¹⁸

Miha Maleš je leta 1930 zapisal: »Umetnost mora biti popularna, prisotna in razumljiva vsakomur – naj bo notranji

pozdrav delavcu, ko pride izmučen iz tovarne, ali uradniku, ki zvečer zeha v kavarni.«¹⁹ Tako je torej razmišljal Miha Maleš, ki v svojih delih takšnih misli še zdaleč ni realiziral, sploh pa je bil vedno odmaknjen od kakšnega slikarskega socialnega programa.

Čas izjemno zaostrenih družbenih odnosov in predvsem rastočega odpora ljudskih množic je v slovenskem prostoru tudi na področju umetnosti zahteval vedno bolj jasne opredelitve. Tik pred izbruhom druge svetovne vojne skoraj ni bilo likovnega umetnika na Slovenskem, ki se ne bi v svojih delih vsaj občasno spoprijemal s socialno problematiko. Tovrstno ustvarjanje se je ujemalo tudi z njihovo nazorsko usmerjenostjo, kar se je pokazalo v številčno visoki udeležbi likovnikov v revolucionarni in narodnoosvobodilni praksi slovenskega naroda. Usode Hinka Smrekarja, Lojzeta Šušmelja, Franja Goloba in še mnogih drugih padlih ali ubitih likovnikov nam rišejo tudi tiste dokončne meje človeškega in umetniškega angažiranja, ki so kruto zarezale v vrste slovenskih kulturnih delavcev in umetnikov med narodnoosvobodilnim bojem.

Prerez socialnokritičnega likovnega ustvarjanja na Slovenskem

PRVI POJAVI SOCIALNE KRITIKE V SLOVENSKI LIKOVNI UMETNOSTI

V poglavju o začetkih socialne kritike v slovenski likovni umetnosti ne nameram odkrivati rojstva prvega socialnokritičnega likovnega dela. Ker se zavedam nevarnosti pretiranega ideološkega projiciranja, je ta del raziskave le previdno sondiranje likovnega terena.

Po metodi tako imenovane empirične sociologije umetnosti se lahko to sondiranje začne z raziskavo »okusa« občinstva. Eno takšnih možnosti nam ponuja meščanski revialni tisk, v katerem lahko od devetdesetih let 19. stoletja naprej zasledimo pri izboru reprodukcij likovnih del poseben interes za socialno usmerjeno tematiko v širšem smislu. V prvem in drugem desetletju 20. stoletja narašča tudi interes mlade umetnostnozgodovinske stroke za evropsko socialno angažirano umetnost. V zvezi s tem so podali informacije o umetnikih G. Courbetu, C. Meunieru, J. F. Milletu.

Ti empirični podatki seveda zahtevajo globljo analizo morda tiste neznanke, ki je bila odgovorna za to, da je postal slikar Millet simpatičen tudi slovenskemu meščanskemu občinstvu.²⁰

Pri iskanju te neznanke pa moramo omenjeno sondiranje prenesti tudi na drugo področje, namreč na položaj slovenske meščanske družbe in njene ideologije v devetdesetih letih 19. stoletja.

Zgodovinska stroka postavlja v devetdeseta leta začetek demokratične in socialne prebuje na Slovenskem. V politični praksi označuje ta leta oster razredni boj med meščanstvom in proletariatom, v ideološki pa krizo klasične meščanske ideologije in prodor nove socialistične ideologije. Slovenska literarna zgodovina utemeljuje na tem družbenem in ideološkem ozadju pojav slovenske moderne in ga presoja kot revolucionarni prelom v slovenski meščanski umetnosti. V kontekst tega preloma sodi tudi pojav slovenskega impresionizma.

Že v uvodnih poglavjih sem poudaril, da me v zvezi s predmetom raziskave zanima specifični vidik krize meščanske družbe, ki je v njeni ideologiji odsevala kot »socialno vprašanje«.

Ob ilustraciji Žebljarna v Kropi sem

kljub njenemu pomembnemu zgodovinskemu »dosjeju« ugotavljal pomanjkanje specifičnih ideoloških pogojev, ki bi ta realistični likovni »odraz« konstituirali kot socialnokritično delo.

Dejstvo, da manjka pravi ideološki kontekst, ki ga predstavlja socialno vprašanje kot del meščanske ideologije, pa velja za celotno klasično obdobje slovenskega realizma in v tem se kaže hkrati zaostanek slovenskega družbenega prostora v primerjavi s preostalo Evropo.

Prve meščanske reakcije na delavsko gibanje so nervozne in neurejene. Socialni problem je za meščansko ideologijo skoraj neopredeljiv. Pri tem se mi zdi dovolj zgovoren zapis v Slovenskem narodu iz sedemdesetih let: »Od časa do časa se kakor blisk izza daljnih gora prikazuje pošast bodoče socialne revolucije, delavskega vprašanja, poravnanja med delom in kapitalom – ali kakor so se uže drugače izbrale fraze za nekaj, kar čutimo, da bode ob svojem času čez svet prišlo, a čemur ne znamo pravega imena niti teka. Taki bliski, oznanjevalci še daljne vihere, so se prikazali v krvavi pariški komuni predlanskega leta...«²¹

Z razvojem kapitalističnih odnosov, ki so povzročali proletarizacijo slovenskih množic, ter s krizo meščanske družbe je tudi socialno vprašanje postajalo neločljiv del meščanske ideologije in politične prakse. Ta proces je dobil svoje temeljne oblike v devetdesetih letih 19. stoletja, ko se je delavsko gibanje institucionaliziralo v Jugoslovanski socialdemokratski stranki (1896) in dobilo svojo protiutež v Krekovem krščanskosocialističnem gibanju. V istem času se je oblikovala in utemeljevala meščanska kritika marksistične družbene teorije.

V takšnih, zgolj v skici podanih ideoloških pogojih se je razvilo tudi začetno socialnokritično sporočanje slovenske likovne umetnosti. To pa je samo ena od značilnosti tistega obdobja slovenske likovne umetnosti, v katerem se je predvsem z revolucionarnim dejanjem impresionistov odprla pot slovenskemu likovnemu modernizmu. Poleg impresionistične avantgarde je bilo v tem obdobju več drugih likovnih pojavov in tendenc, kot so kontinuiteta meščanskega reali-

zma, kiparstvo na prelomu stoletja, vesnani s svojo nacionalno umetniško usmeritvijo na secesijski podlagi in končno umetnost Frana Tratnika, ki je že anticipirala iskanje slovenske likovne umetnosti v obdobju ekspresionizma.

Spričo kompleksne likovne problematike, ki je sočasna velikim dejanjem slovenske besedne umetnosti (Cankar, Župančič, Kette, Murn), v luči pomembnih družbenih premikov v slovenski družbi, sem pregled, pač v skladu s temo razprave, omejil le na socialnokritične tendence v slovenski likovni umetnosti tega obdobja.

Prvi pojav, ki ga lahko vključimo v okvire socialnega likovnega kriticisma in se ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja predstavlja v okviru zelo popularnega meščanskega realističnega slikarstva, je socialno sentimentalni žanr. Značilen dokument te »socialne zavesti«, glede na družbene razmere komaj upravičene, je npr. slika Harfistkinja Mateja Sternena (1896, olje). Tej sliki lahko pridružimo še nekaj pomensko sorodnih del, kot sta Antona Koželja Berač (ok. 1899, lavirana risba s tušem, svinčnik) ali Josipa Germa Slovenski prodajalec kostanja na Dunaju (ok. 1890, perorisba s tušem).

V okviru splošno priznanega in vplivnega akademskega realizma lahko v zvezi s socialno pomensko noto spremljamo zanimivo prenašalno vlogo »zgodovinskih« ikonografskih motivov. Takšen primer je socialna aktualizacija Jobove zgodbe na sliki Josipa Germa (1896, olje) in morda tudi kipa Proletarec Franca Bernekerja (ok. 1903, mavec). Pa tudi kiparja Alojzija Repiča antični Belizar je zgolj zaradi socialnih stisk časa postal sodobni Slepí ubožec (1895, bron).

V revolucionarnem prelomu slovenskega impresionizma je za našo temo še posebno pomemben, ne glede na preostalo problematiko, odmik od idejno zaostalega žanrskega slikarstva (tudi njegove socialno sentimentalne različice) in akademskega realističnega slikarstva. Ta odmik je na primer v slikarstvu Ivana Groharja z njegovimi Snopi ali Krompirjem (1909, olje) pomenil tudi novo idejno vrednotenje nekdanjih tem žanrskega slikarstva, ki mu je v svojih slikarskih začetkih pripadal tudi sam. Groharjeva monumen-

talizacija kmečkega dela je, kot so do zdaj pravilno ugotavljali raziskovalci, brez odkrite socialnokritične note, a s svojim sporočilom kljub temu pritrjuje, seveda v kontekstu meščanske ideologije, pozitivnim družbenim tokovom takratne slovenske družbe. In končno je bila »impresionistična revolucija« v svojih pozitivnih posledicah glede na družbeni in nacionalni razvoj Slovencev nasploh izjemno pomembno socialno dejanje.

Ob razmišljanjih o impresionizmu in njegovih glavnih akterjih v okviru teme seveda ne smemo prezreti njihovih prizadevanj za avtonomijo umetnosti. Skozi to optiko je treba gledati tudi na socialnokritični pomen impresionizma, na kar je opozoril Rihard Jakopič: »Umevno je, da v sedanjih socialnih razmerah ne bodo ugaiali občinstvu umetvori take duševne smeri (gre za dela umetnikov, ki vidijo po Jakopičevem mnenju težo umetnosti v njenem bistvu in jo utemeljujejo v naravi in njenih pojavih, op. pis.). Zdaj, v času splošnega kruhoborstva, hinavščine, hre-

penenja po posvetnem uživanju, duševne zmedenosti in kulturne pohabljenosti se stavijo tudi na umetnost zahteve, katerim ti umetvori ne morejo zadoščati, ker jim primanjkuje ona vabljljvost, ki se prilega današnjemu življenskemu pojmovanju.«²²

Slovenska literarna zgodovina ugotavlja, da je ena izmed značilnosti slovenske moderne, pa tudi vzporednih književnih pojavov v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja, uveljavitev novega literarnega junaka, ki prihaja iz vladanega razreda kmetov in delavcev. Zanimiva obramba sodelavcev Ljubljanskega Zvona priča,²³ da je imel ta prodor družbene vzroke in ni minil brez posledic za meščansko estetsko ideologijo.²⁴

O sočasnem prodoru predstavnikov proletarskega razreda v motivni svet umetnosti lahko govorimo tudi v zvezi z likovno umetnostjo, vendar je ta prodor, kar je razumljivo, nekoliko drugačne narave. Pri tem je bistvenega pomena, da motiv izgubi žanrski status in se v likovni umetnosti pojavlja kot portretna (v reali-

¹⁸ Tone Seliškar: Drago Vidmar, Nande Vidmar (Zbirka del slovenske likovne umetnosti, II.), Ljubljana, 1930.

¹⁹ Miha Maleš: Uvod v knjigo Rdeče lučke ali risbe o ljubezni, Ljubljana, 1929.

²⁰ Kot op. 4.

²¹ —, Naši delavci, SN, VII, 18. marec 1874, št. 63.

²² R.(ihard) Jakopič, Spomladanska umetniška razstava 1911, LZ, XXXI, 1911, str. 357.

²³ Izjava se glasi: »To pa si vendar usojamo povedati brez bojazni, da nas tistih simpatij za bedni delavski stan, ki so se – o groza – baje pojavile v obeh povestih, prav nič ni sram. Pač pa smatramo privzemanje malomeščanskih in delavskih slojev v naše pripovedno slovstvo za bistveno razširitev našega duševnega obzorja; s tem se je pomnožilo preskopo število tistih domačih tipov, s katerimi so se zadovoljevali od Jurčiča počenši vsi naši pripovedniki vse do najnovejšega časa. Po pravici uvažujoč, da Slovenci nimamo skoro nič narodnega meščanstva, in da so po mestih celo najnižji stanovi kolikor toliko, raznenarodeli, se je omejil Jurčič – hoteč pokazati nam in drugim Slovanom pristni slovenski narod – skoro popolnoma na kmetiške značaje in samo kot romantični nakit si je privoščil po vzoru Scottovem v vsaki povesti po kakega originalnega berača, cigana itd. Za Jurčičem pa so krenili vsi najboljši pripovedniki, in tako so smeli na naše pripovedno prizorišče pač romantični postopači, zblaznele Mine in Rožmarinke, nikakor pa ne 'purgarji', še manj pa seveda delavci.« (–, Železničarji in socialna demokracija, LZ, XVI, 1896, str. 508.)

²⁴ Odmev družbenih, političnih in socialnih problemov v sočasni meščanski kritiki je čutiti predvsem v razpravah o vsebini umetnosti: »Izza tistih časov hrumi po naših časopisih, zdaj glasneje, zdaj tišje, strasten literaren boj, ki se suče posebno okoli vprašanja, ali je objektivni realizem upravičen, ali so snovi, ki jih uporablja ta smer, umetniške, ali ne, in je-li način, po katerem uporablja te snovi mlajši pisateljski naraščaj, dopusten, ali ne.« (Borut, Moderno kritično stališče, LZ, XVIII, 1898, str. 79). Nadaljevanje tovrstne problematike, seveda v povsem drugačnem času, je tudi Dialog o snovi in obliki Izidorja Cankarja. (Prim. DS, XXXVI, 1923, str. 21–23; isti, Leposlovje – eseji – kritika, 2, Ljubljana, 1969, str. 181–187.)

stičnem in impresionističnem slikarstvu) ali simbolna tipska podoba predstavnika vladanega razreda (v Groharjevih simbolističnih delih). O tem bistveno različnem pristopu k motivu govore razlike med deli slikarja Josipa Germa (Delavec, 1895, olje), Ferda Vesela (Proletarec, ok. 1897, olje), Petra Žmitka (Počitek, 1906, olje), Riharda Jakopiča (Počitek, 1889, olje) na eni strani in Ivana Groharja na drugi (Sejalec, 1907, olje).

Morda je zanimivo tudi to, da je bil portretirani razred s svojo podobo v meščanski likovni umetnosti kar zadovoljen. Tako je delavski časopis Rdeči prapor ob prvi razstavi slovenske likovne umetnosti leta 1900 zapisal: »Izmed slikarjev menimo, da sta razstavila najboljše reči Ferdo Vesel in Rihard Jakopič. Veselov 'Proletarec' je prav krasna študija.«²⁵ Meščanska kritika je vedela povedati o novih junakih seveda več kot delavska, tako na primer o Veselovem Proletarcu: »Njegov proletarec, osvetljen od strani, starec, izmučen v boju, pust in sam, njegove še vedno žive oči z dobrim pogledom, pogledom ki trpeče sprašuje o nečem, o nekem zakaj.«²⁶

V slovenskem likovnem prostoru postajajo v tem času aktualna socialna označevanja, ki jih je utrdil evropski in predvsem francoski realizem. To dokazuje že del Groharjevega opusa z vidnim vplivom Milleta, seveda brez njegove aktualne socialne in politične osti. V repertoar evropskega realizma sodi motiv starke z dračjem na hrbtu, ki je postal, kot kažejo številna dela, primeren tudi za označevanje aktualne socialne problematike na Slovenskem. Ta motiv srečamo na zgodnji Tratnikovi risbi Zima v zimi (ok. 1902, perorisba s tušem), vendar obremenjen z za tisti čas značilno smrtjo v ozadju. Isti motiv se ponovi tudi v realističnem slikarstvu Petra Žmitka (Trudna, 1900, olje) in Antona Gvajca (Starka ob poti, ok. 1900, olje).

Ena od zelo priljubljenih tem slovenske likovne umetnosti z začetka stoletja je begunstvo, ki ima v zgodovini zahodnoevropske likovne umetnosti lahko religiozni, politični ali socialni pomen. Slednjega je moč spremljati v zanimivi povezavi s krščansko ikonografijo, kar dokazujejo številne socialne interpretacije mo-

tiva bega v Egipt v evropski, jugoslovanski, pa tudi slovenski likovni umetnosti tistega časa.

V slovenskem likovnem prostoru se tema begunstva v likovnih delih pojavlja v dveh pomenskih različicah. V prvi nastopa begunstvo kot splošna humanistična tema, znana iz opusa Frana Tratnika, pa tudi sočasnega slovenskega kiparstva (Lojze Dolinar, Izgnanci, 1912, patiniran mavec). Druga različica begunske teme je ožje socialno opredeljena in je prisotna v likovnem ustvarjanju vesnanov.

Na razstavi Grafika in risbe s socialno tematiko leta 1959 v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani sta bila v katalogu na seznamu likovnih del tudi risba Na trgu Gvidona Birolle in lesorez Hinka Smrekarja Desetnica. Ali je bila vključitev teh del na razstavo s tem naslovom smiselna in ali je umestno likovnim delom vesnanov pripisovati socialnokritično noto? Njihov program nam za to ne da nobene opore. O njem je Fran Šijanec zapisal: »Ob svojih početkih (okoli 1903) kažejo vplive dunajske secesije, sicer pa zavestno želijo uveljavljanje neke romantične, vseskozi samobitne, 'slovenske narodne' umetnosti, v kateri bi prevladovalo svojevrstno občutje domačijskega, pretežno narodopisno zajetega življenja.«²⁷

Naloga raziskav je, da ugotovijo razredne in ideološke korenine likovne dediščine vesnanov in s tem razkrijejo vzroke za njihovo neusahljivo popularnost. V zvezi z našo temo pa predlagam kot delovno hipotezo, da sta se estetska ideologija vesnanov in njihova likovna praksa po zgodovinski nujnosti morala soočiti s problemom, ki je v tej raziskavi ves čas navzoč kot »socialno vprašanje«. Ker je »delovno področje« vesnanov tudi slovenska vas, so bili za takšno soočenje dani ustrezni pogoji. Ne nazadnje je bila to usoda, kar se bo dalo razbrati iz te raziskave, tudi vseh drugih iskanj slovenskega narodnega ali ljudskega likovnega izraza. To soočanje, katerega likovna kondenzacija je posebna različica teme begunstva, sicer pa stara romantična desetnica, ni v ničemer porušilo secesijsko-folklornega značaja vesnanske umetnosti. O tem nas lahko prepriča že Desetnica Hinka Smre-

karja (ok. 1906, kolorirana risba), popotnica s culo v desnici, ki se je še zadnjič ozrla na domačo vas. Vzrokov za odhod te romantične osamljenke je lahko več in niso nujno le socialni. Gotovo pa so globoki in pomembni, o čemer govori tudi silni veter, ki upogiba tako desetnico kakor tudi osamljeno drevo ob poti. Ne glede na drugačno slovensko »narodno opravo« in »cekar« namesto cule sta tudi Gasparijeva desetnica (1906, kolorirana risba, gvaš) in njen odhod z doma socialno opredeljena. Morda slednja še bolj, saj je še posebej očitno njeno slovensko poreklo. Dileme o socialnem statusu motiva desetnice je Hinko Smrekar rešil prav z lesorezom iz leta 1927, ki je bil leta 1959 razstavljen v Jakopičevem paviljonu. Slikar je namreč motiv desetnice dopolnil z jasnim socialnim znakom – številno kmečko družino, ki se na domačem pragu poslavlja od odhajajočega dekleta.

V okviru »begunske« problematike slovenskega slikarstva z začetka 20. stoletja je morda zanimiva še ena primerjava. Tokrat iz opusa malo znanega slikarja Franca Dobnikarja. Izmed vseh naštetih desetnic je njegova najbolj »romantično« obarvana (Desetnica, ok. 1900, akvarel), a jo vendar lahko primerjamo z vinjeto, ki jo je izdelal za Dom in svet leta 1901. Na vinjeti je namreč motiv begunstva oziroma popotništva (mati z otrokom), ki je socialno-topografsko opredeljen s stilizirano mestno veduto in tovarniškimi dimniki v ozadju.

V družbi vesnanov pa je s stališča te raziskave zanimiv še en slikar, Gvidon Birolla. In to ne morda zaradi svojih risb beračev in apnarjev, ki so v bistvu le romantično oplemeniten žanr. Bolj socialno pomenljive so njegove romantične razvaline v funkciji nekakšnega socialnega paysage moralisé. Zato lahko postavimo kot hipotezo vprašanje, ali ni morda njegova kolorirana risba Starec pred raz-

valinami (1941, kolorirana perorisba s tušem, gvaš) dober likovni odgovor na že omenjeno vprašanje Bratka Krefta: »Kdo bo naslikal tožbo kmečkega doma, ki mu poje rubežni boben marche funebre?«²⁵

Franu Tratniku je slovenska umetnostnozgodovinska stroka prisodila izjemno mesto v naši novejši likovni umetnosti. Njegova umetnost naj bi ublažila preveč drzen preskok iz impresionizma v ekspresionizem in v svojem jedru oznanila začetek prave – torej socialno angažirane likovne kritike v slovenski likovni umetnosti. Bližja nam je slednja, nedvomno točna ugotovitev, saj je prav Tratnikova umetnost s stališča radikalizacije socialnokritičnega sporočila novost v sočasnem likovnem snovanju pri nas.

Kot je znano, se je Tratnikova izjemna likovna kultura oplajala pri evropskih likovnih avtoritetah in dosegla zlasti v revialni ilustraciji mednarodno priznano kvaliteto.

Raziskovalci Tratnikove umetnosti so ugotavljali, da ideološko ozadje njegove socialne kritike nima slovenskih družbenih korenin, ampak pripada širšemu evropskemu prostoru. Angažirani del Tratnikove umetnosti bi bilo torej treba razumeti predvsem v ideološkem kontekstu evropskega meščanskega humanizma, ki je bil odgovor na vse večja družbena in razredna nasprotja v imperialistični fazi kapitalizma.

Če torej gledamo na Tratnika kot na predstavnika evropske angažirane umetnosti, potem moramo ugotoviti, s čim je obogatil in presegel dotedanjo socialnokritično likovno prakso pri nas.

Zanimivo je, da Tratnik ostaja po tematiki v okvirih dotedanjega inventarja slovenske socialnokritične likovne umetnosti, vendar se mu posreči nova likovno pomenska poglobitev.

Tako Tratnik namesto dotlej dokaj neproblematičnega portreta predstavnika

²⁵ –, Umetniška razstava, Rdeči prapor, III, 21. september 1900, št. 27.

²⁶ M(ilan) Marjanović, I. Slovenska umjetnička izložba, Svjetlo, 30. septembra 1900, št. 39 (prim. kritiko: –, Upodabljajoča umetnost, LZ, XX, 1900, str. 707).

²⁷ Fran Šijanec: Sodobna slovenska likovna umetnost, Maribor, 1961, str. 69.

²⁸ Kot op. 2.

izkorišcanega razreda uvede findesièlovski tip premišljujočega človeka in ta likovni znak intelektualizma ima lahko zelo pomembne ideološke in politične implikacije – Grobar (1907, perorisba s tušem), Berača (ok. 1919, grafit, gvaš). Izhodišče tega novega socialnega označevanja je v Daloujevem osnutku za Spomenik dela (1889–91, mavec) v slovenskem prostoru pa je odmeval tudi v Bernekerjevem natečajnem osnutku za spomenik Janezu Evangelistu Kreku (ok. 1918, mavec).

S stališča radikalizacije socialnega sporočila je v Tratnikovem opusu še posebej zanimivo njegovo Delo iz leta 1914. Ta grafitna risba vnaša radikalen pomen-ski prelom v dotedanji slovenski likovni tradiciji s pogosto žanrsko obravnavo motiva ali njegovo likovno in ideološko monumentalizacijo v simbolističnih delih Ivana Groharja. Tratnik namreč označi delo kot trpljenje in ta efekt doseže s stopnjevanjem »trpečega« izraza klečeče delavke na levi in z vizualizacijo fizičnega oziroma duhovnega pritiska, ki drugi dve figuri upogiba k tlom. Ta splošni vtis nekakšne socialne nevroze potencira tudi razgibana linija.

Tratnikovo Delo lahko označimo tudi kot moderno »socialno« alegorijo odtujenega dela, ki je našla stik s sočasno družbenokritično ideološko prakso.

Tratnik se je v slovensko angažirano likovno umetnost zapisal še po nečem. Z deli, kot so Slepci, in s serijo mater z otroki, ki opozarjajo na umetnikovo budno spremljanje umetnostnih dosežkov Pabla Picassa, Käthe Kollwitzve in drugih, je slovenski likovni prostor zelo približal evropski humanistični slikarski tradiciji, ki je tako laže vtisnila pečat vsem nadaljnjim splošno angažiranim in ožjim socialnokritičnim tendencam tja do druge vojne.

Med takšna pomembna dela sodi tudi njegov cikel šestih risb Begunci (grafit, 1916/17). Tema begunstva, ki smo jo v njeni socialni pogojenosti srečali že pri vesnanih, je pri Tratniku dobila povsem novo pomensko razsežnost.

Ta cikel risb zaradi časovnega ujemanja najpogostejše povezujejo s katastrofo prve vojne, določeneje z usodo primorskih beguncev v tem času. Če pa se lotimo

natančnejšega branja Tratnikove serije risb, odkrijemo, da so njegovi begunci bolj splošno opredeljeni: to so matere z otroki in starci. Gre torej za akterje, ki nasploh zelo pogosto nastopajo v Tratnikovih delih in so pravzaprav znaki z že opredeljenim pomenom: to so človeške kategorije, ki so ne po lastni krivdi najbolj ogrožene v družbi in najmanj sposobne, da se upro krivicam. Tako je beg Tratnikovih beguncev »nadsocialna alegorija« razčlovečenih družbenih odnosov, ki imajo glede na čas in prostor tudi svoje družbenoekonomsko in politično ozadje. Potemtakem ti begunci niso niti vojni niti socialni begunci, kot so bile vesnanske desetnice, in lahko bi celo pritrdili kritiku Regaliju, ki je zapisal: »Tratnikova serija šesterih risb ‚Begunci‘ bi bila dokument trpljenja našega ljudstva, če bi bila bolj prečutena, bolj neposredna in manj kondenzirana.«²⁹

Čeprav lahko vire za Tratnikovo umetnost najdemo v evropskem prostoru, pa je zanimivo zlasti dejstvo, kako hitro je slovenski prostor sprejel Tratnika. Očitno je, da so bile okoliščine za takšno umetnost pri nas ugodne, seveda s pripombo: »Delovanje okolja, v katero se je Tratnik sedaj vključil, je bilo izenačevalno, nasprotno skrajnostim njegovega velemestnega socialnega angažiranja.«³⁰

Prav poskus takšnega izenačevanja je zaznaven v glavnih kritičnih odmevih na Tratnikova likovna dela, v njih lahko ob kratkih stikih in cenurah zaslužitmo angažiranost njegove umetnosti. Temeljna cezura teh kritičnih tekstov nastopi ob problemu ideološkega ozadja Tratnikove umetnosti, ki je za kritiško ideologijo predvsem problem tendence: »Ni v njih (v Tratnikovih delih, op. pis.) razkladan kak nazor ali pridigana kaka socialna teza, le izrazite umetniške kvalitete brez drugih aspiracij kot upodablajoče umetniških.«³¹

SOCIALNOKRITIČNA LIKOVNA UMETNOST

IN SLOVENSKI EKSPRESIONIZEM

Pojav ekspresionizma na Slovenskem se je ujel z začetkom novega obdobja naše nacionalne zgodovine. Slovenci smo po končani svetovni vojni, ki je povzročila

tudi razkosanje naroda med tri države, zaživel skupaj z drugimi jugoslovanskimi narodi v novi državi. Kljub rani na nacionalnem telesu so bile v novi skupnosti ugodnejše možnosti za emancipacijo slovenskega naroda.

Razvoj jugoslovanske buržoazne države pa je imel že v svojih začetkih velike težave gospodarskega, nacionalnega in družbenega značaja, še posebej je bilo v tistem času pomembno revolucionarno vrenje množic. Med temi množicami se je vedno bolj uveljavljala komunistična stranka, levo krilo nekdanje socialne demokracije.

Vsa oblast se je v novi državi skoncentrirala v rokah nacionalnih buržoazij, ki so svojega največjega sovražnika videle v komunistični stranki in enotnem delavskem gibanju. Zato je to obdobje označeval silovit razredni boj, ki se je na zunaj kazal v uporih in štrajkih delavcev in kmetov, nasilju oblasti in v zakonski prepovedi komunističnega gibanja. Politični razredni boj je spremljal prav tako oster ideološki boj, pa ne samo med obema razredoma, ampak tudi znotraj meščanskega razreda, kar je izredno pomembno tudi za ekspresionistično umetnost.³²

Podoba tega z revolucionarno energijo nabitega časa najbolj prepričljivo odkrivajo karikature, katerih značaj omogoča kar najbolj nazorno vizualizacijo idejnih problemov časa. Te karikature so se pojavljale v delavskem in meščanskem tisku, zlasti plodna avtorja sta bila Hinko Smrekar (Kaj nam vetrič ..., 1919, perorisba s tušem) in France Podrekar (Zverina kapitalizem in Nova doba – boljše vizem, 1919, perorisba s tušem), in odsevale družbeno kritični pojmovni repertoar politično razgibanega obdobja slovenske zgodovine. Hkrati nas seznanjajo z viri svetovnega spopada, obsojajo kapitalista kot uničevalca delovnega človeka, oznanjajo osvojitve dela itd.

Na pojav slovenskega ekspresionizma je treba gledati ne toliko s stališča zunanjega zgodovinskega dogajanja, ampak predvsem skozi ideološke premele časa. V tem smislu je zelo plodno izhodišče znani spor, ki ga je na Slovenskem sprožilo novo umetnostno gibanje. Zunanji povod za spor je bila razstava ekspresionističnih del bratov Kraljev. Spor, ki je potekal znotraj meščanske umetnosti (impresionizem – ekspresionizem), je dobil politične razsežnosti z izrazito strankarskim predznakom (klerikalizem – liberalizem). Če gledamo nanj z zgodovinskega stališča, potem moramo ugotoviti, da je njegovo strankarsko-ideološko utemeljevanje hkrati tudi že njegovo zabrisovanje. Ekspresionistična kontroverza je namreč odsev globljih procesov in predvsem silovite ideološke in politične diferenciacije znotraj meščanskih strank in njihovih ideologij. In morda ni preuranjena trditev, da je tudi to eden izmed vzrokov za različne smeri likovnega ekspresionizma, ki jih je zgolj s formalno-vsebinsko metodo seveda težko opredeliti kot koherentno enoto.

Morda je treba prav v luči te ideološke diferenciacije iskati odgovore na vprašanja o radikalni socialni kritiki ekspresionistične umetnosti in poskusih abstraktnega slikarskega formuliranja Franceta Kralja.

Meščansko umetnost na Slovenskem so v istem času vznemirjala vprašanja o odnosu med umetnostjo in naravo, umetnostjo in družbo ter umetnostjo in državo. Ker je po končani vojni in v prvih letih nove državne skupnosti socialno vprašanje postalo zaradi grožnje proletarske revolucije tudi vprašanje obstoja meščanskega družbenega reda, je bila tudi umetnost prisiljena dati bolj »angažiran« odговор svojem času. Ta problem je Josip Regali sicer bolj na splošno označil z naslednjimi besedami: »Notranje poglo-

²⁹ Jos.(ip) Regali, XV. slovenska umetniška razstava v Ljubljani, DS, XXXII, 1919, str. 47.

³⁰ Špelca Čopič, Slovensko slikarstvo, Ljubljana 1966, str. 142.

³¹ I.(van) Zorman, XV. umetniška razstava, LZ, XXXVIII, 1918, str. 804.

³² Kratek zgodovinski oris tega obdobja podaja knjiga Franca Filipiča: Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, Ljubljana, 1981, str. 54–69.

bitve bi želel slovenski umetnosti. Slovensko ljudstvo je prestalo svojo Kalvarijo, bridkosti polno, kakor mogoče le še narod poljski. Kaj vse si mi pravil, prijatelj Stern, o gori Sv. Gabriela, o Golgoti našega ljudstva. In mi zremo cvetlična tihožitja, naš čopič slika idilice. Poglobitev bi bila potrebna v slovensko ljudstvo, predvsem pa poglobitev v edino odrešilno človečanstvo.«³³

V letih, ko je slovenski umetnostni prostor obvladovalo odmevno ekspresionistično gibanje, se je tudi likovna umetnost »poglabljala« ne le v občečloveške probleme (takšen primer je Franceta Kralja slika Magdalena iz leta 1922), ampak še zlasti v zelo konkretne socialne probleme svojega časa. Že v analizi spora zaradi ekspresionistične umetnosti sem opozoril, da je treba tudi na likovni ekspresionizem gledati v luči ostre ideološke diferenciacije v slovenski meščanski družbi. Tako bi kazalo tudi radikalno socialno kritiko dela ekspresionistične likovne umetnosti povezati z najbolj naprednimi tokovi meščanske družbe tega časa in njihovimi ideologijami. Prav gotovo pa bi bilo teoretično vprašljivo povezovanje socialnega kriticizma sočasne likovne umetnosti s kakšno konkretno socialno-politično ideologijo, saj bi to pomenilo hkrati ogrožanje njenega specifičnega avtonomnega statusa.

Med najodločnejše socialne proteste slovenske ekspresionistične likovne umetnosti nedvomno sodi del Pilonovega zgodnjega likovnega opusa, v katerem izstopata dva grafična lista, jedkanici Predmestje (1923) in Lakota.

Grafika Predmestje živi iz specifičnega obdobja slovenske zgodovine, katero je resno ogrozila senca proletarske revolucije. Seveda to delo ni plakat s pozivom k upor, ki naj sproži revolucionarni val.

V grafiki Predmestje je odsotno vsako zunanje dogajanje, a je vseeno polna notranje napetosti in celo družbene in socialne konfliktnosti. Takšen vtis daje namreč razmerje med ogromno temno postavo sedečega moža – proletarca, ki je viden v hrbet, in osvetljeno kuliso strmo se dvigajočega predmestja. Drugo razmerje, ki je prisotno v delu, pa presega razmerja pomenskih elementov grafičnega

lista in je imaginarno, saj je vanj vključen gledalec, ki naj bi odgovoril na naslednje vprašanje: kaj se bo zgodilo, ko bo sedeči proletarec »vstal« in se napotil iz predmestja proti mestu?

Druga Pilonova grafika je po vsebini sorodna Predmestju, vendar ne deli z njim pomenske strukture. Grafiko Lakota bi namreč lahko označili kar za socialno reportažo.

V formalnem smislu gre tudi tu za kontrastno, svetlo-temno zgradbo grafičnega lista, v katerem svetloba odkriva pomensko vozlišče: obraz nad polpraznim krožnikom sklonjenega človeka in roko, ki se je zaustavila na poti od krožnika do ust. V likovno strogo racionalnem in hkrati radikalno kritičnem delu je Pilon, kot nihče pred njim in za njim, evociral lakoto kot socialni problem.

Grafiki Lakota in Predmestje upravičeno veljata za visoki umetniški slovenske socialnokritične likovne umetnosti. Poleg njiju sodi v vrsto socialnokritičnih likovnih del prav gotovo tudi grafika z naslovom Idrija (1923, jedkanica), ki je zanimiva že zato, ker prinaša za našo poznejšo socialnokritično likovno umetnost značilno vizualno shemo: sestavlja jo podoba delavca (tu rudarja) pred njegovim delovnim okoljem, ki nastopa v funkciji socialnega paysage moralisé.

Slovenska likovna kritika je z zanimanjem in odobravanjem spremljala Pilonovo likovno snovanje, ko je še živel v Sloveniji. V problematiko socialnega sporočila njegovih del se ni spuščala, ampak je v glavnem ostajala pri sodbi, ki jo je dal o tem delu slikarjevega opusa France Stelè: »Formalno išče velikopotezne karakteristike, ki je včasih naravnost brutalna; vsebinsko daje razpoloženja, ki jih kolektivno najlaže označimo s socialnimi.«³⁴

V Klubu mladih, združenju slovenskih ekspresionističnih umetnikov, je deloval slikar Nande Vidmar, avtor ostrih likovnih protestov iz prvih povojnih let. Nande Vidmar je že z grafiko Utrujeni delavec (1922, lesorez), ki ne skriva »kraljevskih« formalnih zgledov, ustvaril nekakšen sodobni socialni »Imago Pietatis«. V skrajno poenostavljeni podobi delavca je grafik poudaril njegovo osnovno orodje – roke –

in usmeril pozornost na to pomensko središče lista še s puščicami.

V zapuščini Nandeta Vidmarja smo v zadnjem času odkrili še dve zanimivi risbi s tušem, Lobanje ne molčijo (1924) in Fabriške sirene tulijo (1924).

Prva risba je po motivu sicer sorodna mnogim socialnokritičnim likovnim delom, saj predstavlja podobe delavcev pred simbolom njihovega suženjstva – tovarno. Vendar je umetnik sporočilo risbe radikaliziral, saj njegovi delavci drže v rokah lobanje umrlih tovarišev, žrtev nečloveškega kapitalističnega izkoriščanja. Ta Nandetova socialna obtožba je podprta z za ekspresionizem značilnim kontrastnim obravnavanjem svetlobe in dinamično risarsko potezo, ki je blizu rokopisu hrvaškega ekspresionističnega slikarja Vilka Gecana.

Tudi v risbi Fabriške sirene tulijo je pred nami delavec pred tovarno. Kritični pomen zagotavlja temu sicer običajnemu motivu učinek socialne nesvobode, ki ga umetnik realizira z vizualizacijo zvoka tovarniške sirene. Ta zvok namreč kot vrv ovija delavčevo telo, s čimer umetnik na simboličen način poudarja delavčevo ujetost in socialno ogroženost v kapitalistični družbi. S svojim socialnokritičnim sporočilom, ki ne skriva pesimističnega podtona, se risba Fabriške sirene tulijo močno razlikuje od sočasnih ilustracij proletarskega tiska, polnih revolucionarnega optimizma. Pa vendar je risba slikarja Vidmarja bolj zvest odsev sočasnega družbenega in revolucionarnega dogajanja.

Eno izmed zelo pomembnih poglavij socialnokritične likovne umetnosti na Slovenskem je povezano z ekspresionističnim opusom bratov Kraljev, in to predvsem s tistim delom, ki vključuje tematiko slovenskega podeželja.

S stališča socialne kritičnosti obstaja med slikarjema zelo pomembna razlika.

Tako nam analiza tovrstnih del Toneta Kralja v nasprotju s Francetovimi deli pokaže, da je v njih socialna kritika zelo neposredna. Dve njegovi precej znani in popularni likovni deli, oljni sliki Težaki (1925) in Nevihta (1922/1923) sta dovolj nazorna primera.

Na sliki Težaki (poznamo jo tudi pod bolj nevtralnim imenom Kmečko delo) je bistvo socialnega sporočila v predstavitvi težavnosti kmečkega dela. Ob podobni temi smo že v zvezi s Tratnikovim Delom ugotovili, da je umetnik dosegel učinek odtujenosti dela s potenciranjem izraza alegoričnih figur, ki ga podpira dinamična linija. Tone Kralj skuša doseči isti efekt povsem drugače. Njegovi kmečki delavci so tipski, brezizrazni akterji, namesto dinamike pa slikar uveljavlja statično soodvisnost slikovnih elementov. Vtis teže in napora kmečkega dela doseže z visokim očiščem slike in s tem, da naslikani prizor povsem približa gledalcu. Tako ustvari na sliki silovito gnečo, ki v svojem pomen-skem efektu združuje ljudi z živalmi v enoto skupnega dela in trpljenja. Celoten prizor je gledalcu nekako vsiljen, za njegov pogled ni nobenega varnega zatočišča, ne na polju, ki ga v sliki nadomešča shema brazde, in ne na domačiji, od katere je viden le hišni vogal. Pomen tega socialnega protesta dobro označuje sočasni kritični odmev: »Preseneča človeka pri tem za umetnika – misleca tako nepričakovani pogled na poljedelčevo delo, ki je izmed vseh človeških nehanj še vedno najbližje naravi in človeku.«³⁵

Slika Nevihta je formalna in vsebinska sorodnica Težakov. Tudi za to sliko je značilno visoko očišče. Z analizo izraza figur ter pomena »realnih« elementov slike se nam odkriva tragedija kmečke družine ob uničenih sadovih njenega dela.

Slika Nevihta je torej še ena alegorija trpljenja oziroma socialne in eksisten-

³³ J. Regali, XV. slov. um. raz. v Lj., op. c., str. 48.

³⁴ France Stelè: Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih. Kulturnozgodovinski poskus, Ljubljana, 1966, 2. rev. izdaja, str. 146.

³⁵ K(arel) Dobida, Umetnostna razstava bratov Kraljev, LZ, XLVI, 1926, str. 73. Zgodovinsko dejstvo namreč je, da je bilo slovensko podeželje v tem času izjemno socialno razgibano, trpljenje slovenskega kmeta pa kruta vsakdanja resničnost.

cialne ogroženosti slovenskega kmeta, alegorija, ki je hkrati hvaležen predmet investiranja splošne humanistične ideologije.

Ekspresionistična dela Franceta Kralja ne delijo odkritega socialnokritičnega sporočila z bratovimi deli. Skupno jima je le to, da že formalni vidik njune umetnosti vzpostavlja kritični dialog s konservativno meščansko ideologijo. Ta se kot njen estetski ideološki odvod razkriva v besedah kritika Rada Kregarja: »Dobivam vtis, da tiči slabost njunih ilustracij iz življenja slovenskega kmeta v tem, da obrazi, bodisi moški ali ženski, niso obrazi naših kmečkih ljudi. To so prej tipi degeneriranih meščanov ali celó zločincev. Tudi geste niso okorne kot geste našega kmeta. To so poprej geste nervoznega histeričnega človeka iz ponočnih kavarn dunajskih predmestij.«³⁶

Francetova ekspresionistična likovna dela ne obravnavajo kmetovega težkega dela niti kako drugače ne posegajo v socialne odnose na slovenskem podeželju. Njegove slike, vsaj tiste najbolj pomembne, kot so Jajčarice (1925), Slovenska vas (1925), Studenec (1925), pa skušajo, kot je omenil Karel Dobida, »izraziti neko splošnejše, obširnejše in globlje občutje, ki pa ni dozorelo do jasne izoblikovanosti.«³⁷

Če to izjavo nekoliko poglobimo, potem moramo ugotoviti, da omenjena dela Franceta Kralja vnašajo v slovensko podeželje bivanjsko, psihološko, socialno in religiozno enigma, ki je lahko po Protičevem mnenju izraz »določene moralne in družbene nevroze«.³⁸ Vso to problematiko pa je na videz res lažje povezati z »bolnimi velemestnimi blaziranci«³⁹ kot pa s slovenskim kmetom. Francetova omenjena dela in njih pomen so torej obračun s preživelo idealistično podobo slovenskega podeželja, ki je še živela v meščanski ideologiji. Kritičen pomen teh del je torej v specifičnem »odčaranju« nekega sveta, ki ima povezavo z drugačnimi in predvsem kritičnimi pogledi na slovenskega kmeta in njegov položaj v meščanski družbi.

V poglavju o socialnokritičnih tendencah v okviru ekspresionistične likovne umetnosti smo poudarili samo ključno gradivo. Ob pregledu likovnih del tega

obdobja pa lahko srečamo še veliko drugih vizualnih dokazov »prebujene socialne zavesti«. Likovna pričevanja o dogajanju z mestnih ulic in krčem, prizori nočnih preteпов, pijanosti, človeške izgubljenosti, prostitucije in beračenja kot panorama življenja na dnu imajo močan socialni pečat. Čeprav so avtorji te »socialne reportaže« večkrat utemeljevali z nekakšnim »impresionističnim« nagibom ob občasnih srečanjih z utripom urbanih okolij, pa imajo jasne ideološke korenine. Takšne likovne podobe, ki so ji ustvarili Božidar Jakac (Nočna ulica, 1923, suha igla), Miha Maleš (Kino, 1927, litografija), Nande Vidmar (Množica na cesti, 1923, linorez), Drago Vidmar (Na ulici, 1924, lesorez), Anton Trstenjak (Starčka na klopi, 1925, jedkanica), Stane Cuderman (Pocestnica, 1924, lesorez), pa je znal ustrezno »socialno« brati že tudi sočasni slovenski prostor.

NOVA STVARNOST IN SOCIALNO VPRAŠANJE

Slovenska likovna kritika je ugotovila, da je bilo leto 1925 prelomno za slovensko likovno umetnost. To ugotovitev je prevzela tudi umetnostnozgodovinska stroka in opozorila na pogostost realističnih elementov v slikarstvu ekspresionistov in še zlasti v opusih bratov Kraljev. Vdor realizma v slovensko slikarstvo je spodbudil sočasno likovno kritiko, da je v povezavi s podobnimi procesi v Evropi to novo smer označila za novo stvarnost.⁴⁰

Usmeritev te raziskave ne dopušča podrobnejših slogovnih analiz nove likovne usmeritve. Zato se bom ustavil predvsem pri zgodovinskih, družbenih in ideoloških vzrokih slovenskega »rappel à l'ordre«.

Za uvod v to poglavje navajam še vedno veljavno in aktualno opredelitev pojava nove stvarnosti Franceta Stelēta: »Za ekspresionizmom najbolj pomembno novo geslo se je začelo med nami uveljavljati nekako od l. 1925 dalje. Glasilo se je 'nova stvarnost'. Poduhovljeni, zunanje neresnični ekspresionistični resničnostni nasproti se je postavila zahteva po otopljivi, goli, suhi vsakdanji resničnosti. V velikem svetu to sicer v svojih zarodkih ni bila suha vsakdanja resničnost, ampak predvsem programatična resničnost

odurne sedanjosti, zrcalo, ki naj budi družabno vest in oznanja zaton človeškega dostojanstva v moralno svetohlini in socialno nepravilni človeški družbi. Tudi pri nas te socialno in etično pridigarke smeri ni manjkalo, čeprav so bile pri glavnih predstavnikih gibanja pobude globlje, predvsem iz težnje po umetnostnem izrazu slovenskega bistva izvirajoče. Iz te težnje sta se novega gesla oprijela brata Kralja in začela umetniško oblikovati kmečki milje.⁴¹

Stelčeva opredelitev nove stvarnosti vsebuje nekoliko poenostavljeno, a še danes pogosto razlikovanje med idealistično in radikalno novo stvarnostjo.⁴² Bolj zanimiva je ugotovitev o skromni zastopanosti »socialno in etično pridigarke smeri« v slovenski novi stvarnosti. Gre namreč za bistveno lastnost nove likovne usmeritve, ki se prav v tem precej razlikuje od zelo socialno angažiranega ekspresionizma. Slovensko novo stvarnost torej lahko razumemo kot »rappel à l'ordre«, tako v formalnem kot tudi v vsebinskem smislu. Pri tem mislim na proces ponovne vzpostavitve umetnine kot zaprte, v sebi zaključene celote v nasprotju z brezmejnostjo duhovnega in likovnega prostora ekspresionistične umetnine. V vsebinskem smislu pa pomeni nova stvarnost ponovno afirmacijo tem tradicionalne meščanske umetnosti, kot so portret, krajina, tihoži-

tje, pa tudi kmečkega žanra, ki ga pod geslom iskanja slovenskega ljudskega izraza v svojih delih obujata brata Kralja. Za angažirano socialno vsebino ostaja v novi stvarnosti zelo malo prostora.

Od kod torej ta po mojem mnenju pomembna sprememba v slovenski likovni umetnosti oziroma v njenem avantgardnem krilu?

Prvi korak preučevanja nove stvarnosti je podrobnejša analiza dogajanja, ki je spremljalo nov prelom v slovenski likovni umetnosti. Tako morda ni zanemarljivo dejstvo, da so prelom izvedli v glavnem vsi nekdanji ekspresionisti, člani Kluba mladih. Ti so leta 1926 nastopili z novostvarnostnimi likovnimi deli na jesenski velesojemski razstavi že kot člani novega Slovenskega umetniškega društva. Nastop društva na velesojemski prireditvi pa je bil, kot se da razbrati iz korespondence⁴³ med društvenimi člani, premišljen in opozicijsko naravnani do drugih društev in skupin na razstavi.

V zvezi z velesojemsko predstavitevijo je zelo zanimiva reakcija likovne kritike na nov likovni pojav. Kritika, ki je bila ob pojavu ekspresionizma tako neenotna in ideološko diferencirana, je tokrat kot v en glas blagoslovila novo smer. Glede na to, da je ista kritika dve leti prej pokopala Černigojev konstruktivistični poskus, je bila nova stvarnost očitno po

³⁶ Rado Gregar, Nastop naraščaja, Jugoslavija, III, 18. november 1920, št. 278.

³⁷ K. Dobida, Um. razst. bratov Kraljev, op. c., str. 72.

³⁸ Miodrag B. Protić, Jugoslovensko slikarstvo 1900–1950, Beograd 1973, str. 73.

³⁹ Kot op. 35. Izraz je prevzet iz Dobidove oznake slike Toneta Kralja Delavca pred tovarno.

⁴⁰ O pojavu nove stvarnosti na Slovenskem je zlasti s stališča kritičnih odmevov koristen prispevek Petra Krečiča, še posebej poglavje Drugo obdobje 1927–1936 – Kritika nove stvarnosti in spremnih pojavov (Peter Krečič, Slovenska likovna kritika med dvema vojnama, ZUZ, n. v., XI–XII, 1974–1976, str. 242–264).

⁴¹ France Stelč: Slovenska likovna umetnost po vojni (Spominski zbornik Slovenije), Ljubljana, 1938, str. 286.

⁴² To velja še zlasti za področje literarne zgodovine. Prim. F. Zadavec, Slovenska idealistična nova stvarnost, Sodobnost, XIV, 1966, str. 178–192, 281–293.

⁴³ Tako France Kralj piše Nandetu Vidmarju: »Sporočam ti da nam je kazalo spremeniti taktiko glede nastopa v jesenski razstavi na sejmu. Potrebo je pokazalo sedanje stanje in nekoliko vsled prigovorov nekaterih kritikov, zlasti Dobide. Razstave se udeležimo vsi, razstavljamo v svojem oddelku in v katalogu kot XIV. razst. 'Sl. um. društvo' s svojo žurijo... V tem slučaju je tako važna naša celota da se ne bo smelo nobenega izpustiti in četudi bi bilo proti volji posameznika.« (Dopisnica Franceta Kralja Nandetu Vidmarju, 10. 7. 1926, Arhiv Nandeta Vidmarja, last: Milena in Mišo Vidmar, Ljubljana)

njeni meri in okusu.

Pri vsem tem morda ni odveč omeniti, da je bila velesejemska prireditev gospodarsko-trgovskega značaja in da je priloženo likovno razstavo moči razumeti tudi kot poskus organiziranega soočanja umetnosti s kapitalističnim trgom.⁴⁴

Bolj kot vprašanje, zakaj je postala nova stvarnost nenadoma tako priljubljena, je morda uместno, kaj je bilo pravzaprav narobe z ekspresionizmom. Zelo težko bi si namreč drugače razložil izjavo o ekspresionizmu nekdanjih tako aktivnih privrženecv tega gibanja, kot sta bila brata Vidmarja, zapisano v njuni prvi monografiji iz leta 1930: »Ekspresionizem so importirali k nam deset let po rojstvu iz tujine. Seveda je že izginil z vsemi duševnimi blodnjami vred.«⁴⁵

Očitno je torej, da prelom z ekspresionizmom ne pomeni zavrnitve samega stila po sebi, celo nasprotno, ekspresionistična vizualna skušnja je dala pomemben in usoden pečat slovenski likovni kulturi. Bolj verjetno je, da gre za zator radikalnih ideoloških temeljev ekspresionizma.

Nova stvarnost se uvršča v neko specifično in predvsem zelo kratko obdobje ideološke sprave znotraj meščanske družbe na Slovenskem, ki ima ekonomske, politične in družbene vzroke. Ta situacija pa ni specifično slovenska, ampak je del širšega evropskega družbenega in političnega prostora, kjer je pojav nove stvarnosti pomenil v nekem smislu reakcijo proti umetnostnemu avantgardizmu, ki ga je v veliki meri spočel čas revolucionarnih družbenih pretresov.⁴⁶

Zanimiv dokument nove ideološke situacije je Uvod v katalog razstave Kluba mladih v Splitu konec 1925, ki ga je napisal Stanko Vurnik. Avtor je v tem uvodu poleg stilnih sprememb slovenskega slikarstva označil tudi nekatere ideološke in družbenopolitične premene časa: »V zadnjih letih se je uveljavil drugačen čas, z novim razumevanjem sveta, in z njim tudi NOVA UMETNOST. Tudi mi Slovenci obenem z drugimi narodi Evrope smo bili udeleženi v tem sodobnem gibanju MODERNE.«⁴⁷ »Ta nova, zdrava umetnost, ki ima v sebi pogoje za daljše življenje od dosedanjega, je dandanes osvojila vso Evropo in po svojem zavrača-

nju individualističnih in subjektivističnih momentov je jasno KOLEKTIVNO, internacionalno DOBRO, kar dosedanja umetnost ni bila. Ta in takšna umetnost je, kolikor jo danes lahko presojamo, vzporedni pojav tega našega današnjega življenjskega občutja, ki se z oddaljenostjo krepi in poudarja in ki prek vseh osebnih strasti posameznika pelje v dobo, ko bo razdeljena in v vojni razbolena Evropa doživela združeni Sever in Jug, Vzhod in Zahod v složnem in osmišljenem delu za splošne kolektivne cilje.«⁴⁸

Vurnikova razmišljanja je zgodovinski razvoj razkril kot prazno iluzijo.⁴⁹ Podobno se je godilo novi umetnosti, ki ji njena vprašljiva ideološka osnova ni mogla zagotoviti dolgega življenja.⁵⁰

Dokaj redka novostvarnostna likovna dela, po Stelétu imenovane »socialno in etično pridigarske smeri«, imajo skupno glavno značilnost, namreč to, da je njihova kritična ost skrajno zmanjšana.

Morda takšen status socialne kritike v likovnih delih nove stvarnosti najbolj zastopajo tako imenovana tihožitja z delovnim orodjem, ki sta jih ustvarila Nande Vidmar (Mizarsko tihožitje, 1926, olje) in Franjo Stiplovšek (Rudarsko tihožitje, 1929, in Kolarsko tihožitje, 1930, olji).

To delovno orodje je brez njegovega ideološko pomembnega uporabnika preneseno v magični svet slikarstva in v njem izgubi svoj socialni pomen. Kosi delovnega orodja so postali zgolj predmeti z lastnim življenjem in avro, podobno kot cvetlični lončki, igrače in knjige na mizi ali drevesa in hiše z novostvarnostnih krajin, kar v glavnem sestavlja predmetni inventar slovenskega novostvarnostnega slikarstva. V zvezi z razvojem slikarstva bratov Kraljev in socialne kritike v njem bi lahko rekli, da je njuno novostvarnostno obdobje kompromisno. Dva primera, Francetov Deseti brat (1928, olje) in Tonetova Slovenska svatba (1926, olje) sta likovni deli, ki samo na nov, tokrat novostvarnostni formalni način obujata idealistično vesnansko tradicijo neproblematičnega predstavljanja slovenskega podeželja.

Člani Slovenskega umetniškega društva so svoja nova likovna iskanja, ki so pomenila vrh slovenske sodobne umetno-

sti, v letih 1925–1927 afirmirali tako v jugoslovanskem kot tudi srednjeevropskem merilu. O tem govorijo njihove razstave v Splitu (takrat še v okviru Kluba mladih), Sarajevu, Pragi, Berlinu in na Dunaju. Zanimivo je, da je predstavitev slovenske sodobne meščanske umetnosti v srednjeevropskem prostoru potekala

⁴⁴ V tem smislu lahko razumemo tudi razmišljanja kritika Karla Dobide o velesejemski razstavi: »Jesenska umetnostna razstava na velesejmu predstavlja v analih naše umetnosti nadvse pomemben dogodek. Bila ni to le doslej največja razstava, zgodilo se je tudi prvič, da je upodabljajoča umetnost nastopila na tako izrazito gospodarski prireditvi. S tem je prvič, odkar se prirejajo pri nas razstave, res stopila 'pred narod'. In mesto običajnih par stotin stalnih obiskovalcev Jakopičevega paviljona je posetilo to razstavo na desetstisoče gledalcev, od katerih ogromna večina gotovo še nikdar ni videla nobene umetnostne razstave. Za vse te je bila ta prireditev odkritje in danes si ne moremo niti predstavljati, kakšne koristi lahko obrodi to delo. Načelo splendide izolacije je premagano in če hočemo, da bo tudi upodabljajoča umetnost postala svojina ljudskih mas kot je to npr. glasba, je treba pozdravljati idejo takih zares demokratskih prireditev, ki so neprecenljivega vzgojnega pomena. Z ustvaritvijo te razstave je gospodarska karporacija, ki je omogočila pred leti že zgodovinsko slikarsko razstavo, vnovič dokazala svoj zmisel za slovensko kulturo.« K.(arel) Dobida, Jesenska razstava. Slovensko umetniško društvo, LZ, XLVI, 1926, str. 742.

⁴⁵ T. Seliškar: D. Vidmar, N. Vidmar, op. c.

⁴⁶ O novih pogledih na pojav nove stvarnosti v Evropi s stališča družbenih procesov imamo na razpolago kvalitetne informacije novjše tuje umetnostnozgodovinske literature. Prim.: Les Realismes 1919–1939 (razst., katalog, uvod Jean Clair), Centre Georges Pompidou, Paris, 1980–81; L. Nochlin, Return to order, Art in America, LXIX, 1981, str. 74–83, 209–11 (kritika razstave); Le Retour à l'ordre dans les arts plastiques et l'architecture 1919–1925, v: Actes du second colloque d'Histoire de l'Art Contemporain, 1974, Université de Saint-Étienne, Travaux VIII, Paris, 1975.

⁴⁷ Stanko Vurnik: Uvod v katalog Izložba slovenačkog slikarstva najnovije dobe, Galičev salon, Split, 1925.

⁴⁸ Kot op. 47.

⁴⁹ Iz tega teksta pa tudi drugih razmišljanj o novi stvarnosti na Slovenskem se da razbrati zelo konkreten politični iluzionizem o odločilni vlogi Društva narodov za bodočnost evropskega in svetovnega političnega razvoja. S tega stališča je zanimivo povsem nasprotno mnenje Srečka Kosovela, predstavnika politično in umetnostno radikalne mladine: »Svet se deli samo v dvoje skupin: v zatirajoče in v zatirane. Društvo narodov je društvo zatirajočih. Zato tam ni iskati pravice zatiranim.« (Srečko Kosovel, Refleksije ob koroškem dnevu, Mladina, II, 1925–26, str. 6.)

⁵⁰ Pojav nove stvarnosti je že na začetku sprožil na Slovenskem vseskozi aktualen problem narodnostne osnovne umetnosti, o čemer govori že polemična diskusija med Stankom Vurnikom (S. Vurnik, Umetnost in družba ter umetnostna politika, LZ, XLVI, 1926, str. 241–247) in Antonom Lajovicem (A. Lajovic, Ali je narodna umetnost lahko socialno škodljiva?, LZ, XLVI, 1926, str. 401–409).

Diskusija o novi stvarnosti se je nadaljevala tudi potem, ko je, vsaj kar se tiče likovne umetnosti, že minila njena stroga »nemška« faza.

Postala je zelo aktualna na področju literature, kjer je bilo vprašanje o novi stvarnosti označeno kot problem novega realizma. Prim. Janko Traven, Obraz mlade slovenske literarne generacije, DS, XXXX, 1927, str. 90–94. V ideološkem zagovoru nove stvarnosti kot idealističnega realizma Franceta Vodnika (F. Vodnik, K novi stvarnosti, Dejanje, I, 1938, str. 81–86; isti, Prevrednotenja, Dejanje, I, 1938, str. 185–191) je čutili ost, ki je naperjena proti »levičarski« estetiki. To dokazuje naslednja misel: »Prav zato pa tudi ni pravilno govoriti danes o 'novem' realizmu, ker to ni povratek v nekdanji realizem oziroma naturalizem. Nova resničnost je nadaljnja stopnja ekspresionizma, le da skuša dojeti življenje v njega celotnosti, v njega majhnih in velikih stvareh. Res pa je, da se ob strani, zlasti iz ateistično in humanistično usmerjenega sodobnega socializma skuša doseči obnova nekdanjega naturalizma. Znova postavljajo nekateri pisatelji tezo, češ da bodi umetnik le znanstvenik in da je človek ne sicer produkt narave, kakor je učil nekdanji naturalizem, pač pa produkt gospodarskih razmer in materialnih zakonov, torej se znova zanikava njegov duh.« (F. Vodnik, K novi stvarnosti, op. c., str. 85–86.)

vzporedno s poskusom afirmacije njene »protimeščanske alternative«, o čemer govorijo slovenski avantgardni umetnosti posvečena številka revije *Der Sturm*.⁵¹

V slovenskem kulturnem prostoru se je ta protimeščanska alternativa kazala v odmevnem prodoru leve kulturne usmeritve, ki jo je spremljala polemika o proletarski umetnosti.⁵² V ta kontekst se kot zanimiv kulturnozgodovinski dogodek uvršča nekoliko prisiljeno srečanje nove stvarnosti z ideologijo proletarske umetnosti. Ob otvoritvi razstave slikarjev bratov Vidmarjev in kiparja Tineta Kosa je kritik Angelo Cerkvénik namreč povedal: »Dejstvo je in ostane, da je vrhovni imperativ umetniškega ustvarjanja ustvarjati tako, da morejo umetnine uživati in do dna užiti tudi najpreprostejši zdravi možgani... Kos in brata Vidmarja so nam dali tisto po čemer smo hrepeli: umetnine, resnične umetnine za vse ljudstvo.«⁵³

Brez povezave s Cerkvénikom pa je zanimiva bolj radikalna »proletarska« kritika v Koledarju Cankarjeve družbe objavljenih reprodukcij novostvarnostnih del slikarja Nandeta Vidmarja: »Najbolj lahko zamerimo risbam, med katerimi so čisto artistske stvari (npr. dela Nandeta Vidmarja).«⁵⁴

ČETRTRA GENERACIJA IN NEKATERI VZPOREDNI LIKOVNI POJAVI

Leta 1928 se je slovenski javnosti predstavila skupina likovnih umetnikov, ki so si nadelili ime četrta generacija. France Stelè je ta nastop ocenil takole: »Njihova umetnost se je vrnila torej zopet, kot v dnevih mirnega, enoličnega meščanskega umetniškega snovanja, h konkretni dani nalogi, ki naj bo edini cilj in tudi edino merilo uspeha umetnikovega. Program, če je sploh mogoče govoriti o njem ob ti razstavi, bi bil stvarnost, in sicer več ali manj tako zvana 'nova stvarnost', a vendar ne absolutno in tudi ne pri vseh.«⁵⁵

Z ideološkega stališča ustrezen nastop slikarjev četrte generacije so, sodeč po kritičnih odmevih, vznemirila samo dela Nikolaja Pirnata. Po relativnem zatišju, ki mu je botroval novostvarnostni kompromis, je meščanska kritika prav ob srečanju z likovno socialno kritiko Nikolaja

Pirnata razkrila svojo notranjo ideološko razcepljenost. Kako bi si drugače lahko razlagali tako različni sodbi o istih likovnih delih, kot sta npr. Dobidova: »K točnemu opazovanju, smislu za značilnosti in pogumni, dasi skopi, a zato tem zgovornejši črti se pridružuje redko tenak socialni posluš in čut za takt. Pirnatovi satirični listi (ki v detajlih nekoliko spominjajo na Georgea Grosza) so žgoči protesti in glasne obtožbe našega družabnega reda – nereda!«⁵⁶ in Ložarjeva: »Tendence, solidarnost' in podobno se imenuje pa drugi, manjši problem njegovega dela« (Pirnatovega, op. p.) »... V celi vrsti tozadevnih listov si je Nikolaj Pirnat iz neupravičenih in nerazumljivih nagibov vsilil neko programatično socialnostno tendencnost in celo – risbo, kar vse mu izkazuje vrlo slabe umetniške zasluge. Naj vse to čimprej odpravi in naj se ne uničuje na takih eksperimentih, kajti človeku naših dni je v teh stvareh že postala vrednejša estetski prava umetnina nego pseudoestetski socialno tendenčen proizvod.«⁵⁷

Nastop slikarjev četrte generacije se je ujel s pomembnimi družbenimi in ideološkimi premiki v meščanski družbi.⁵⁸ Na to opozarjajo tudi nekatere pisne izjave Mihe Maleša. Tako je slikar v Uvodu kataloga razstave, na kateri se je predstavil skupaj s slikarjem Stanetom Cudermannom, zapisal: »Moje oko se ne peha za tem, da bi iskalo v metežu barv v svetlih in temnih lisah zanimivosti in interesantnosti – temveč skuša podati ono stran življenja, v katerem danes živimo.«⁵⁹ Čeprav je v Maleševem sočasnem ustvarjanju težko zaslediti kakšno likovno delo, ki bi ustrezalo njegovi takratni umetnostni ideologiji, pa je treba reči, da je imel njegov teoretični angažma nadaljnji razvoj. V uvodu svoje knjige *Rdeče lučke* se npr. zavzema za demokratizacijo umetnosti: »In danes, v dobi stroja, filma, aeroplana, radija in kolektivnega človeka, se zdi da je prišel njen čas, da ne bomo več slikali za stene stanovanj posameznikov ali za galerije – kajti ne za enega, za stotisoče bomo delali.«⁶⁰ Odgovor na Maleševa razmišljanja je prišel iz vrst pobudnikov nove, proletarske umetnosti: »Kajti prava proletarska umetnost mora biti rojena iz globokega občutka skupnosti z

množico, mora biti doživetje kolektiva v umetniku, ne pa prazni termini, pobrani iz socialističnih brošur ter pomešani v vsakdanjo sentimentalno zgodbo.«⁶¹

Podobno kritiko je doživela tudi leta

1928 ustanovljena Umetniška matica, katere cilj je med drugim bil, da s svojim delovanjem zmanjša razlike med delavskim razredom in umetnostjo: »Problem o prepadu med delavskim razredom in

⁵¹ Prim. Ferdinand Delak, Heinz Luedecke, *Die Revolutionierung der Kunst in Slowenien*, Der Sturm-Sonderheft Junge slovenische Kunst, XIX, 1929, str. 329–344.

⁵² Tekste, ki so v zvezi s polemiko, omenja v svoji razpravi Peter Krečič (gl. op. 40). Problem proletarske umetnosti in kulture je bil na Slovenskem prisoten od takrat, ko je delavsko gibanje postalo realna politična sila. Od tod tudi geslo slovenskih socialdemokratov »S svobodo k prosveti«, ki potrjuje socialistično načelo, da bo možno uveljaviti resnične pogoje za razvoj proletarske kulture šele tedaj, ko bo proletariat prevzel oblast.

Predvsem v obdobju med obema vojnama lahko govorimo o resnih prizadevanjih za avtentično proletarsko umetnost in kulturo. V poglavju *Opredelitev predmeta raziskave* sem opozoril na nemožnosti realizacije avtentične »proletarske« likovne govorice.

Znano je, da je bilo prizadevanje za proletarsko umetnost najmočnejše v književnosti, kjer govorijo celo o njeni posebni proletarski različici in o socialnem realizmu (prim. Franc Zadravec: *Ekspressionizem in socialni realizem*, I, II, v: *Zgodovina slovenskega slovstva* 6, 7, Maribor, 1972). Angažirana proletarska ustvarjalnost v prozi, poeziji in dramatikah je imela oporo v razvejeni organizaciji delavsko-prosvetnih društev Svoboda.

Proletarska umetnost je bila v obdobju med obema vojnama predmet mnogih teoretičnih diskurzov, ki so se ustavljali predvsem pri naslednjem vprašanju: kako si je tretja (socialistična) ideologija osvajala pozicije v slovenskem kulturnem življenju (prim. Dušan Kermavner, *Delavsko gibanje v slovenskem kulturnem življenju*, Sodobnost, VII, 1939, str. 412–418). Problem pa je v glavnem ostal odprt vse do danes, saj še vedno lahko pritrdimo dilemi Franceta Vodnika: »Pod pojmom proletarske umetnosti si resnično predstavljamo nekaj novega, samorazlega. Zakaj čisto logično in nujno, je, da če je osrednja gibalna ideja novega časa druga in bistveno različna od meščanskega svetovnega nazora – mora tudi sleherni življenjski področje biti po njej oblikovano, potemtako tudi umetnost. Ta življenjska totaliteta (celokupnost) pa je najbistvenejša črta nove, kolektivistične (skupnostne) miselnosti.« (F. Vodnik, *Umetnost in proletariat*, Ogenj, II, 1929, str. 173.)

Danes je nedvomno bolj umestno iskati zametke protimeščanske umetnostne alternative v tistem delu slovenske umetniške prakse med obema vojnama, ki je dejansko ogrožala dotedanji status meščanske umetnosti. Pri tem mislim na takšne primere, kot je poskus Franceta Kralja z abstraktnim slikarstvom, Kosovelova poezija, ki je bila po drugi vojni objavljena v *Integralih*, Černigojev konstruktivistični poskus, Delakov proletarski oder itd.

⁵³ Prim.: Angelo Cerkenik, 19. razstava Slovenskega umetniškega društva, *Delavska politika*, III, 13, 16. junij, 1928, št. 47–48.

⁵⁴ Prim. poročilo o izdajah Cankarjeve družbe: – Cankarjeva družba (Izdanja za g. 1929–30), *Beogradska književna revija »Nova literatura«* piše v svoji zadnji številki 1929 l. sledeče: *Svoboda*, II, 1930, str. 38.

⁵⁵ France Stelè, *Umetniško leto 1928*, DS, XLII, 1929, str. 56.

⁵⁶ K(arel) Dobida, *Umetnostna razstava četrte generacije*, LZ, XLIX, 1929, str. 63.

⁵⁷ Rajko Ložar, *Dvoje razstav*, DS, XLI, 1928, str. 320.

⁵⁸ Četrta generacija je nastopila v izjemno zaostrenih družbenih, političnih in socialnih razmerah na Slovenskem in v Jugoslaviji. Pri tem imam v mislih predvsem krizo meščanskega družbeno-političnega in ekonomskega sistema, kar je ustvarilo okoliščine za uvedbo šestojanuarske diktature, približevanje svetovne ekonomske krize, rastoče nezadovoljstvo ljudskih množic, nasilje državnega aparata nad komunisti in drugimi naprednimi silami itd.

⁵⁹ Miha Maleš, *Uvod v katalog Kolektivne razstave Mihe Maleša* (in Staneta Cudermana), *Jakopičev paviljon*, Ljubljana, 1927, str. 6.

⁶⁰ M. Maleš: *Uvod v knjigo Rdeče lučke*, op. c.

⁶¹ Vinko Košak, V. (ladimir) P. (remru), Marjan M., Miha Maleš: *Rdeče lučke ali risbe o ljubezni*, *Svobodna mladina*, II, 1929, str. 55.

umetniki pa je na žalost vse bolj težak, kakor bi bil problem delavske leposlovnje revije. In ta domislek, da bi z originalnimi grafikami krasili delavske domove in da bi za delavstvo izdajali predvsem portrete slavnih delavskih prvakov, ta dobrodušni domislek sam človeku pač ne pomore čez ta prepad.«⁶²

Leta 1928 je Rihard Jakopič poslikal obok veže stanovanjske hiše – Meksike, na Ahacljevi cesti v Ljubljani. S tem slikarskim delom je odstranil ideološko bariero za impresionizem kot slog, ki ni primeren za monumentalne slikarske naloge. O neutemeljenosti svojih nekdanih argumentov je sedaj moral spregovoriti tudi Stelè: »V slikarstvu je to leto dosegel svoj višek Rihard Jakopič s poslikanjem oboka veže mestne hiše na Ahacljevi cesti... Pomen tega dela za našo kulturo ni samo v tem, da se je ustvarilo veliko delo, ampak posebno v tem, da je vodilni impresionist dokazal, da je zmožen monumentalno neoporečnega dela in ovrgel izgovor, s katerim so njegove vrstnike doslej odriivali od monumentalnih nalog.«⁶³

Jakopič seveda tega naročila ni prevzel zato, da bi dokazal svoje sposobnosti za realizacijo monumentalnih slikarskih nalog, ampak mu je verjetno ustrezala tudi tema, ki jo je narekovala funkcija stanovanjskega poslopja. Morda celo ni pretirana ugotovitev, da je Jakopiču tema ponudila možnost takšne slikarske rešitve, ki bi se prilegala »socialno« usmerjenemu času.

Mislím, da ta ugibanja potrjujejo tudi slikarjeva lastna razmišljanja o idejnih dilemah, ki so spremljale realizacijo projekta. Tako Jakopič omenja, da je imel, preden se je lotil slikanja, pred očmi drugačno formalno in vsebinsko rešitev »stanovanjske teme«, saj je nameraval na simboličen način označiti prehod iz stare dobe v novo. Vendar je kasneje to zamisel opustil. Vzrok za spremembo je Jakopič pojasnil s pomenljivimi razlogi: »... deloma (je prišlo do spremembe načrta, op. pis.) pa tudi radi tega, ker je poslopje vendar le stanovanjska hiša in bi se njej bolje prilegli prizori, ki so jih prebivalci že sami fizično ali duševno doživeli (podčrtal pis.): bitja brez strehe, v duši vroče hrepenjenje po domačiji, bitja v težkem

delu in bitja v sreči.«⁶⁴

Ne glede na zahteve naročnika in funkcijo same stavbe je Rihard Jakopič v tem monumentalnem delu ponovno obudil socialno temo iz naše zgodnje socialnokritične likovne umetnosti, kot je begunstvo oziroma brezdomstvo. Hkrati mu je to naročilo omogočilo, da sporoči tudi v svojem zgodnjem opusu v glavnem ne dovolj prisotno misel o človeškem delu. Jakopič je pozneje ustvaril še precej študijskih skic, na katerih je predstavljal človekovo delo, tako individualno kot tudi kolektivno. Iz teh del se da razbrati, da je bil njegov cilj monumentalizirati delo in njegov pomen. Skratka, slikar si je prizadeval človeško delo prestaviti iz njegove motorične avtomatičnosti, ki jo narekuje delovni proces, v umetnost, torej v svet lepote, in ga na ta način tudi etično in socialno poveljati.

Čeprav takšno slikarsko tolmačenje socialnih problemov časa ni ustrezalo bolj levo usmerjenim umetnostnim ideologom (Bratko Kreft je v zvezi s temi Jakopičevimi deli poudaril, da gre za »študije telesnih gibov raznih delavcev in nič več«),⁶⁵ pa je bil takšen način razumevanja socialno angažiranih slikarskih nalog ob koncu dvajsetih let v slovenskem likovnem prostoru zelo običajen. O tem se prepričamo z analizo likovnih del s tematiko dela Frana Tratnika (Livarji, 1928, grafit), Toneta Kralja (Delo v rudniku, 1929, litografija), Alberta Sirka (Kosci, 1930, olje).

SOCIALNOKRITIČNA LIKOVNA UMETNOST V TRIDESETIH LETIH

Trideseta leta so s stališča povezave slovenske meščanske likovne umetnosti in aktualne družbene, politične in socialne stvarnosti tako pomembna, da so nekaterim raziskovalcem narekovala za označevanje specifičnih socialnih likovnih tendenc uporabo slogovnega izraza socialni realizem.⁶⁶ Mislím, da sem v uvodnih poglavjih dovolj utemeljeno dokazoval neustreznost takšne slogovne terminologije. Trdim pa, da v zvezi s tem obdobjem lahko govorimo o pomembni radikalizaciji meščanske likovne umetnosti in njenega socialnokritičnega sporočila.

Ob raziskavi socialnokritične umetno-

sti tridesetih let seveda ne moremo obiti novih pojavov, ki so zanj izjemno pomembni.

Tako je treba opozoriti na pospešen pretok informacij o socialno angažirani likovni umetnosti. Tu gre najprej za razstave, ki so jih obiskali naši umetniki v tujini, pa tudi za razstave angažirane umetnosti, ki so jih prirejali v Sloveniji in Jugoslaviji. V Sloveniji oziroma v Ljubljani je bilo verjetno iz političnih in ideoloških vzrokov teh razstav manj. Tako lahko omenimo samo dve: razstavo slovenske in hrvaške grafike leta 1930, na kateri so nastopili nekateri zemljaši, in razstavo socialno angažiranih bolgarskih Novih hudožnikov leta 1936. Pa še o slednji je kritik zapisal, da »bi še rajši videli izbor sodobnega bolgarskega slikarstva«.⁶⁷

Več razstav, na katerih so prevladovala ali so bila prisotna tudi socialnokritična likovna dela, je bilo v Zagrebu, ki je bil slovenskim umetnikom blizu zaradi kratke razdalje in tudi kot kraj njihovega šolanja. V Zagrebu so bile od tujih razstav tele: Sodobna nemška likovna umetnost in arhitektura (1931), Georg Grosz (1932), Frans Masereel (1934), Käthe Kollwitz (1936) itd.

V tem času je naraščal tudi uvoz napredne umetnostne literature, v njej pa so bile tudi knjige o pomembnih angažiranih likovnih umetnikih. V delavskem tisku (Koledar Cankarjeve družbe, Svoboda), pa tudi v meščanskih revijah so se množile reprodukcije socialnokritičnih likovnih del tujih in domačih avtorjev. V prevodih so se v sočasnem, predvsem delavskem

tisku pojavljali teksti o angažirani likovni umetnosti, takšna besedila pa so začeli pisati tudi domači avtorji. Pomemben dogodek za slovenske razmere je bilo predavanje naprednega nemškega ekspresionističnega pisatelja in dramatika Ernsta Tollerja o radikalni novi stvarnosti, 26. junija 1933, v dramskem gledališču v Ljubljani. V Sloveniji je večkrat predaval o socialno napredni likovni umetnosti vodja hrvaške likovne skupine Zemlja Krsto Hegedušić.

V neposredni zvezi z vedno bolj enotnim revolucionarnim gibanjem v Jugoslaviji so potekali vzporedni procesi povezovanja revolucionarnih kulturnih stremeljenj. Ta enotnost se je kazala v medsebojnem vplivanju naprednih tokov v likovni umetnosti, pri čemer je za slovenski prostor še zlasti bila pomembna hrvaška Zemlja. Ta skupina je s svojim naprednim likovnim in idejnim programom vplivala na številne slovenske likovnike, še zlasti na tiste, ki so se šolali na zagrebški akademiji.

Tudi v Sloveniji so se v tridesetih letih pojavila umetniška združenja: Brazda (1931), Slovenski lik (1934), Gruda (1938), v katerih so se likovni umetniki zbirali tudi po svetovnonazorski opredelitvi. Vedno bolj pogoste so bile tudi razne »secesije« po ideološkem ključu. V zvezi s tem lahko tudi že za likovne umetnike govorimo o levi kulturni usmeritvi, saj so se nekateri neposredno vključili v politično revolucionarno gibanje. V tridesetih letih so nastajali sklenjeni socialnokritični likovni opusi posameznih umetnikov (brata Nande in Drago Vidmar, Ivan

⁶² L(udvik) Mrzel, Umetniška matica, Enotnost, III, 9. november 1928, št. 42.

⁶³ F. Stèle, Um. I. 1928, op. c., str. 58.

⁶⁴ Rihard Jakopič, Veža v mestni hiši na Ahacljevi cesti, DS, XLII, 1929, str. 32.

⁶⁵ B. Kreft, Ob dveh razstavah, op. c., str. 371.

⁶⁶ Bratko Kreft je novi slog opredelil takole: »Današnji socialni realizem, ali če hočete naturalizem, se ne naslanja več na mehanični materializem enciklopedistov, temveč na dialektični materializem, s pomočjo katerega skuša prikazati ljudi in razmere, družbo in človeštvo v dialektičnem razvoju, v gibanju, v nasprotjih in protislovjih išče vzroke in posledice tega gibanja in ravno radi te lastnosti lahko veliko bolj objektivizira svoje upodobitve, kakor je to bilo pri starejšem naturalizmu, kateremu pa je kljub vsemu treba priznati, da je v razvoju svetovne književnosti prinesel toliko novega in živega, kakor mogoče malokatera umetniška struja prejšnjega stoletja.« B(ratko) K(reft), Ob Detonijevi mapi, Književnost, II, 1934, str. 427.)

⁶⁷ Karel Dobida, Novi hudožnici, LZ, LVI, 1936, str. 187.

Čargo itd.), na drugi strani pa bi le s težavo našli slovenskega likovnika, ki se pri svojem delu ne bi vsaj občasno dotaknil tudi pereče socialne problematike. Tako kot drugod po Jugoslaviji in seveda tudi Evropi opazimo tudi na Slovenskem povečano popularizacijo socialnokritične likovne umetnosti, saj so tiskali vedno več socialnokritičnih ciklov ali map. Temeljni medij socialnokritičnega likovnega sporočanja je postala grafika. Interes za socialne probleme časa je kazala tudi slovenska fotografija med obema vojnama.⁶⁸

Zanimiv dogodek iz kronike razstav v Sloveniji na začetku tridesetih let je bila razstava Sodobna grafika, ki je bila leta 1930 v Ljubljani. Na njej so se poleg slovenskih umetnikov predstavili slikarji člani Zemlje, med njimi tudi Krsto Hegeđušić. Tako se je lahko tudi slovenska širša javnost seznanila z umetnostjo, katere osnovni cilj je bila prav kritika socialnih razmer tistega časa. Razstava ni imela kakšnega posebnega kritičnega odmeva v meščanskem tisku. Zanimiv pa je zlasti Uvod v katalog razstave, ki ga je napisal Miha Maleš. Predmet njegovega razmišljanja je bila ponovno umetnost, ki naj bi bila kar najbolj zvesta času, v katerem nastaja. To naj bi odsevalo tudi v temah nove umetnosti, na kar avtor opozarja s temi besedami: »Sliši: (umetnik namreč, op. pis.) tovarniško sireno, pesem perice, radio, gramofon...⁶⁹ Srečuje: gospode in dame, berače in beračice, oficirje in invalide...⁷⁰ Maleš v zvezi z novo umetnostjo pripisuje velik pomen grafiki: »Grafika je beležnica sedanjosti in zrcalo bodočnosti. Sodobni umetnik mora dnevu izoblikovati obraz eksaktno in realistično, brez maske, brez parfuma, brez rougea, brez...⁷¹

Istega leta je v zvezi s polemiko o proletarski umetnosti izšel kritični zapis, katerega posebnost je, da se nanaša na kiparstvo. Gre za predstavitev Tineta Kosa, ki je skušalo med redkimi poskusi na Slovenskem tudi v tej likovni zvrsti odgovoriti na socialno problematiko časa. Pri kiparju Kosu se ta odgovor omejuje na v slovenskem slikarstvu pogosto predstavljanje pripadnikov kmečkega in delavskega razreda. S skrajno poenostavljenim in svojemu predmetu ustreznim »primitivističnim« oblikovanjem figure po-

meni Kosov prispevek odmik od tradicije kiparskega realističnega žanra (Žagar, 1928, žgana glina). Kritik Rajko Ložar je Kosovo kiparstvo, ki je bilo sočasno novostvarnostnim slikarskim prizadevanjem, izkoristil za diskurz o proletarski umetnosti. Pri Kosovem kiparstvu se je ta diskurz izkazal kot brezpredmeten, morda je v njem zanimiv očitek in hkrati poduk, podoben tistemu, ki ga je kritik leto prej namenil Nikolaju Pirnatu: »Ob vseh teh primerih se ne morem znebiti vtisa, da je Kos član takšnih socialnih olupševalnih društev in da opravlja v njih funkcije, ki bi jih z mirno vestjo in sebi v korist lahko odložil. V bistvu je vendar resničnost proletarskega življenja kruto nesentimentalna in nič drugačna ne bi smela biti njej odgovarjajoča 'umetnost'.«⁷²

Za prva leta novega desetletja ni značilna le globoka politična in družbena kriza, ki jo je jugoslovanska buržoazija skušala rešiti z odpravo parlamentarizma in uvedbo šestojanuarske diktature, ampak tudi gospodarska. Slednja je kot podaljšek svetovne krize z manjšo zamudo zajela tudi Jugoslavijo in je imela usodne posledice tudi za umetnost, saj je povzročila ukinitve kapitalističnega trga. Takšen položaj je leta 1933 ugotovil France Stelè.⁷³ Poudaril je, da je slovenski likovni umetnik postal proletarec, torej človek na eksistenčnem minimumu. In če mu je pred leti spodletel poskus sprave z meščansko družbo, katere izraz je bila nova stvarnost, je ta družba sedaj videla v umetniku »samo orodje svoje ideološke, družabne ali stanovske propagande.«⁷⁴ Rešitev iz nastalega položaja je videl Stelè še naprej v umetnosti sami, saj je slikarju in kiparju svetoval, naj se pridruži arhitektu, ki ima zaradi posebne družbene funkcije svojega dela več možnosti za obstoj. V poročilu o razstavi Slovenske madone Stelè ugotavlja, da je za vse udeležence motiv Madone »ideal človeške matere v doživljanju materinske sreče«, ⁷⁵ sicer pa jo nekateri »predstavljajo nekam sodobno socialno občutenost«, ⁷⁶ a pri »Vavpotiču je v Madoni rudarjev ona naravnost delavska žena.«⁷⁷

Rihard Jakopič je leta 1932 ustvaril sliko Industrija na deželi, ki jo je naročil lastnik tovarne v Količevem Fran Bonač.

Vsebinsko sliko je razložil pisec Jakopičeve prve monografije Anton Podbevšek: »Sončnega poletnega popoldne so zbrani okoli dolge mize, na kateri je razgrnjen načrt stanovanjske hiše, ki jo je Bonač takrat zidal, delavci in se razgovarjajo o njem. En delavec se pa ozira, ker je zapazil Bonača, prihajajočega z dvema spremljevalcema. Snop žita na koncu mize, plug ob njej in ženska, ki gre zadaj s hlebcom kruha v rokah, držita se je pa dva fantiča: vse to nam dokazuje, da so delavci domačini kmetje. Na obeh straneh zadaj za delavci je označen po en izprežen voz. Na levi strani naj bi izlagali velike bale surovine, iz katere bodo izdelali papir, na desni strani sestavne dele ogromnega stroja. Na levi strani stoje še bolj zadaj topoli, za njimi na obeh straneh tovarniška poslopja. Sredi med njimi se dviga cerkvena na gričku, za njo hribovje.«⁷⁸

Jakopičevo pozabljeno delo seveda ne pomeni uvoda v silovit razmah socialnega kritizma v slovenski likovni umetnosti v tridesetih letih.

Ker se v raziskavi ukvarjam predvsem z umetnostno prakso, manj pa z njenimi političnimi in ideološkimi učinki, je zame Industrija na deželi pomembna zato, ker je kot »realna alegorija« zanimiv dokument meščanske ideološke prakse, ki vidi izhod iz socialnih stisk časa v poravnavi med delom in kapitalom ter v usklajevanju odnosov med mestom in podeželjem, med industrijo in kmetijstvom. Jakopičeva slika je torej socialno angažirana le,

če razumemo socialnokritično umetnost kot del meščanske umetnosti in socialno vprašanje kot del meščanskih ideologij. Samo v tem smislu je Jakopičeva slika z začetka tridesetih let primerno izhodišče za strnjen pregled bolj radikalnih socialnih likovnih sporočil.

Leto 1933, ki se vpisuje v svetovno zgodovino kot leto pohoda mračnih sil nacizma, v Jugoslaviji pa kot leto naraščajočih družbenih, političnih, nacionalnih in socialnih problemov, je nadvse pomembno tudi s stališča socialnokritične likovne umetnosti.

To leto so v Zagrebu izdali mapo risb z naslovom Podravske motivi vodilnega predstavnika napredne likovne skupine Zemlja Krste Hegedušića. Te Hegedušićeve risbe pa tudi celotna likovna in družbenopolitična akcija zemljašev so pomenile angažiran kritični odmev na nevzdržne socialne, družbene in politične razmere na Hrvaškem in v Jugoslaviji. Bolj kot Hegedušićeve socialnokritične risbe je v jugoslovanski javnosti odmeval uvod v Podravske motive, ki ga je napisal najvidnejši predstavnik tako imenovane leve kulturne usmeritve Miroslav Krleža. Uvod, v katerem je Krleža obračunal tako z meščanskimi estetskimi ideologijami kot tudi s kvazimarksistično levo umetnostno ideologijo, v ozadju katere je stala tako imenovana »harkovska linija«, ter poskušal afirmirati pravo angažirano umetnost (»problem lepote ni v tem, ali je leva ali desna«), je povzročil znameniti spor na

⁶⁸ V zadnjem času lahko sledimo novi sistematizaciji socialno obarvane fotografije: »V pregledu slovenske socialne fotografije lahko izluščimo tri idejno in formalno različne komponente: – socialno-kritično fotografijo, – fotografijo s socialno vsebino in z elementi, ki jo likovno bogatijo ter fotografijo, ki povečuje kmečko delo.« (Jolanda Petelinkar, Slovenska fotografija med dvema vojnama, Sinteza, št. 61, 62, 63, 64, 1983, str. 58.)

⁶⁹ Miha Maleš: Uvod v katalog razstave Sodobna grafika, Jakopičev paviljon, Ljubljana 1930.

⁷⁰ Kot op. 69.

⁷¹ Kot op. 69.

⁷² Rajko Ložar, Kipar Tine Kos, DS, XLII, 1929, str. 272.

⁷³ France Stelè, Likovna umetnost v l. 1933, DS, n. knj., II, 1934, str. 197.

⁷⁴ F. Stelè, Lik. um. v l. 1933, op. c., str. 191.

⁷⁵ Kot op. 74.

⁷⁶ Kot op. 74.

⁷⁷ Kot op. 74.

⁷⁸ Anton Podbevšek: Jakopič, Ljubljana, 1941, str. 59.

»književni levici«. ⁷⁹ Krležovo antidogmatško stališče do umetnosti je naletelo na pozitiven odmev tudi pri slovenskih levičarsko usmerjenih intelektualcih. Sicer pa lahko tudi v njihovih lastnih razmišljanjih o angažirani umetnosti ugotavljamo veliko odvisnost od pomembnega hrvaškega misleca. ⁸⁰ Znano je, da je Krleža vzdrževal tudi neposredne stike s slovenskimi naprednimi kulturnimi delavci. ⁸¹

Na Slovenskem so v tem letu nastali trije socialnokritični cikli risb in grafik: Hinka Smrekarja cikel perorisb Zrcalo sveta, Maksima Sedeja mapa linorezov Predmestje in Toneta Kralja cikel jedkanic z naslovom Zemlja.

Tako imenovani »romani v slikah« so postali zelo pogosta oblika likovnega izražanja angažirane umetnosti v Evropi in tudi v Jugoslaviji. Na Slovenskem je tak način pripovedi v slikah v okviru ene teme angažiranega značaja uvedel Fran Tratnik s ciklom Begunci iz leta 1917.

Hinko Smrekar je s svojo ostro socialnopolitično in etično usmerjeno satiro že zelo zgodaj prestopil okvire romantičnonacionalne umetnostne ideologije vesnanov. Vztrajno je sodeloval v naprednem delavskem tisku, njegove jedke karikature so obsojale kapitalistični družbenoekonomski sistem.

Zrcalo sveta je cikel laviranih perorisb, ki v formalnem oziru temeljijo na likovni govorici z začetka stoletja, a so kljub temu polne aktualnega družbeno in socialnokritičnega duha. Zrcalo sveta bi lahko uporabili v letu 1933 tudi kot dokaz, da likovno razgaljanje družbenih in socialnih razmer ni nikakršno zrcaljenje, tako ljubo ideologom tako imenovane proletarske umetnosti. Smrekarjev cikel namreč sporoča, da je treba zrcalo oziroma zrcalno podobo sveta razbiti, če hočemo videti svet v njegovih nasprotjih. Prav to dopoveduje umetnik na vsakem listu posebej, ko vizualizira pojme, ki so bili last navzkrižij polne dobe. Takšna je risba Dumping, na kateri slikar predstavi ekonomski pojem razvitega kapitalizma, ki pomeni neusmiljen boj za tuja tržišča. Slikar ga simbolizira v njegovem praktičnem efektu kot grozljivo pošast, ki se utaplja v denarju in dobrinah. Smrekar pa ni pesimist, saj ponuja rešitev, to je

proletarsko revolucijo oziroma njen simbol, stonogo pošast, ki se je grozeče obrnila proti gledalcu. In v tem pozitivnem pomenskem obratu se Smrekar zopet sreča z omenjeno ideologijo. Tokrat je srečanje bolj uspešno, o čemer se prepričamo, če prisluhnemo marksističnemu kritiku: »Treba je najti v teh razmerah tendenco, ki vodi ven iz njih, treba je pokazati pot iz teh razmer v druge, ki bodo spremenile tudi človeka.« ⁸²

Hinko Smrekar pa v Zrcalu sveta obračunava tudi z drugimi »pridobitvami« kapitalističnega družbenega sistema. Bistvo te kritike je zopet vizualizacija pojmov, na primer Businessa kot pojma odtujenega kapitala in moči presežne vrednosti v kapitalistovih rokah. Obračun z meščansko ideološko frazeologijo predstavlja lista Boj za proletarca in Socialno skrbstvo.

Smrekarjevo socialno, politično in družbeno kritiko v ciklu Zrcalo sveta bi seveda zelo težko povezali s kakšno določeno socialnopolitično kritično ideologijo družbenih in ekonomskih razmer. Menim namreč, da je tudi ta cikel s svojim kritičnim pomenom prej odsev meščanskega ideološkega radikalizma in predvsem njegove retorične pojmovne prakse kot pa socialistične ideologije kot nadgradnje borbene prakse delavskega razreda.

Kritiški odmevi nam v nasprotju z njihovo intenco odkrivajo pravi smisel cikla Zrcalo sveta. Osnovna lastnost te kritiške ideologije je, da skuša Smrekarjev cikel vsebinsko internacionalizirati in formalno degradirati. Za to govorita dve pripombi: »Ta satira se ni oglasila prav iz naše slovenske risbe, ampak iz splošnega, nekako mednarodnega ozračja.« ⁸³

...»To so tragično-groteskne vizije naše dobe, kjer umetnik z žgočim sarkazmom razkazuje nasilnost, gnilobo, pokvarjenost in smešnost družbe. Dasi so pravzaprav vsi listi bridko aktualni, učinkuje celota vendarle kakor daljna, težko umljiva prisposoda.« ⁸⁴

V nasprotju s Smrekarjevim Zrcalom sveta se je Sedejeva grafična mapa Predmestje (linorez, 1933) brez večjih težav vključila v duhovni in likovni prostor slovenske meščanske umetnosti. Sedejev »socialni roman v slikah« je likovna pri-

poved o življenju v predmestju, tedaj že dovolj socialno opredeljenem pojmu meščanske družbe.

In prav pojmovni okvir predmestja je izhodišče za branje posameznih listov grafičnega cikla oziroma je bistven za razumevanje njihovega socialnega sporočila.

Pripoved Sedejevih linorezov je diskontinuirana, torej brez prave zgodbe, zato daje vtis nekakšne socialne reportaže.⁸⁵ V tem smislu je pomenil Sedejev grafični cikel novost v naši socialnokritični likovni umetnosti, v katero je hkrati v večji meri uvedel socialno problematiko urbanega okolja.

Sedejeva pripoved je na več ravneh. Prvo predstavlja socialna scena z vsem tistim inventarjem, ki ga mesto odrine na svoj rob, torej v predmestje: tovarnami z dimniki štrlečimi v nebo, stanovanjskimi kasarnami, umazanimi dvorišči in revnimi stanovanjskimi interieri. Drugo raven predstavljajo statisti, kot so trije brezposelni delavci na obhodu, berač, ki dviga roko v prošnji, in dodatni scenski rekviziti: gosposki avto, gosposki pogreb itd. Obe omenjeni ravni pomagata vzdrževati vtis reportažnosti Sedejevih linorezov. Tretjo raven, ki pa je po mojem mnenju tudi osnovna, zastopajo glavni igralci pripovedi: otroci in mati ob bolnem očetu, otroci na cesti, oče in mati, hiteča z otrokom v naročju, mati in oče z otrokom v krsti. Na tej tretji ravni poteka kritična

komunikacija z gledalcem v pogledih otrok. Ta pogled seveda ni pogled v kame-ro, in tu se torej Sedejeva iluzorna reportaža tudi konča. Pred nami namreč stoje žrtve »socialnega nereda« in prav z njihovo pomočjo pripravlja Sedej svojo socialno obtožbo, ki ji »podlaga« še okvir družinskega življenja, s čimer ponudi meščanski socialni refleksiji predmet po meri.

V ozadju Sedejeve mape, kljub vtisu reportažnosti, vztrajno stoji humanistična ideologija, ki smo jo že spoznali »pri delu« v Tratnikovem opusu (begunci, matere z otroki).

Morda govorijo takšnemu branju Sedejeve mape v prid tudi sočasni kritični odmevi, kot je na primer Dobidov: »Ni (Sedej op. pis.) ne upornik – klicar množic, kot recimo Masereel, nima prav nič Groszovega satiričnega žela, niti tragične veličine Käthe Kollwitzve, da niti ne mislimo na politično tendenčnost takega Rive-re.«⁸⁶

Tone Kralj je leta 1933 ustvaril cikel jedkanic z naslovom Zemlja. Zemlja kot pojmovni okvir Kraljevega grafičnega cikla seveda ni obravnavana idealistično v smislu božjega stvarstva, ki je kmetu od nekdanj dano. Zemlja je v umetnikovi pripovedi prostor trdega in naporenega kmetovega dela, katerega rezultati so odvisni le od njega samega. In morda je v tem smislu umetnost Toneta Kralja, resnično,

⁷⁹ O sporu prim. Stanko Lasić: Sukob na književnoj ljevici 1928–1952, Zagreb, 1970.

⁸⁰ Najbolji izraziti vpliv Miroslava Krležje je čutiti v tekstih o angažirani umetnosti Iva Brnčiča. Prim.: Ivo Brnčič, Umetnost, progres in progresivnost, LZ, LVI, 1936, str. 417–427, str. 523–533; isti, Umetnost in tendenca, LZ, LVI, 1936, str. 313–327; isti, Fragment o umetnosti, Književnost, III, 1935, str. 311–318. Blizu Krleževim pogledom na umetnost so tudi razmišljanja Franceta Mesesnela. Prim.: F. Mesesnel, Umetnik in njegova doba, Sodobnost, VII, 1939, str. 313–319; isti, Umetnost in revolucija, Sodobnost, VII, 1939, str. 288–292.

Upal bi si celo trditi, da je Krležje sorodne poglede na angažirano umetnost razvijal tudi France Vodnik. Prim. F. Vodnik, K vprašanju sodobnosti v umetnosti, DS, n. knj., IV, 1936, str. 4–9.

⁸¹ Juš Kozak, Balade »Petrice Kerempuha« in še nekaj utrinkov, Socialistična misel, I, 1953, str. 595–601.

⁸² Tone Brodar (Edvard Kardelj), Tone Čufar, Februarska noč, Književnost I, 1933, str. 103.

⁸³ (Josip) (Regal)-i, Hinka Smrekarja »Zrcalo sveta«, Slovenija, II, 6. oktober 1933, št. 400.

⁸⁴ K(arel) Dobida, Jesenska umetniška revija, LZ, LIII, 1933, str. 764.

⁸⁵ O reportažnem pomenu Sedejevih linorezov prim. Ivan Sedej, Svet tišine Maksima Sedeja, Borec, XXV, 1973, str. 408–411.

⁸⁶ Takšen zator socialnega sporočila Sedejevih del odkriva paradoksalno idejno pozicijo kritika samega (Karel Dobida, Maksim Sedej, LZ, LVIII, 1938, str. 84).

kot je ugotovil kritik, »preprosta, stvarna, propagandna«. ⁸⁷

Cikel jedkanic Zemlja seveda ne polemizira s konkretnimi socialnimi in družbenimi odnosi na slovenskem podeželju, ampak je prej kritika likovnih tendenc in njihovih ideoloških virov, katerih cilj je bila idealizacija življenja na kmetih. Ta poskus zatora razrednega boja na slovenski vasi je opredelil zanimiv članek Pogled v našo vas: »V naši domišljiji živi predstava, da je vsak kmet gospodar, lastnik lepih pašnikov, rodovitnih njiv, bujno zelenih gozdov. Številna družina mu dela na njivah in božji blagoslov se razliva nad žitnimi polji in polnimi kaščami. Boji se le toče in požara, drugače pa blagor njemu, ki se izprehaja v nedeljo popoldne golorok med zlatim klasjem. Umetnost, še posebno folkloristična, iz polpretekle dobe je ustvarila idealistične simbole o kmetu – kralju, o kmečkem zdravju v visokih škornjih, in vse je tako živo popisala, naslikala, da se je predstava o blagoslovljenem kmečkem narodu krepko učvrstila v meščanski domišljiji. Socialna gibanja pred vojno so porušila marsikaterga teh romantičnih idealov, povojna doba pa je tej lutki snela krinko.« ⁸⁸

Jedkanico Nevihta lahko označimo kot »realistični« komentar ekspresionistične predhodnice. Že površna analiza grafike nam pokaže, da je tudi pri njej osnovni vsebinski poudarek na tragediji kmečke družine v naravni katastrofi. Reakcija te kmečke družine pa se ne konča s vdanostjo v usodo in nemočjo pred silami narave. Zagotovilo za njen boljši jutri je v očetu in domačem gospodarju, kmečkem orjaku, ki opozorilno kaže žuljavo dlan desnice in odločno stiska pest leveice. V očeta se je z zaupanjem zazrl tudi najstarejši otrok – bodoči gospodar kmetije in nadaljevalec očetove upornosti, ter s tem premagal strah, ki je uklenil druge družinske člane.

Po sporočilu je podobna grafika Sejalec. Glavni junak – sejalec, je izgubil monumentalnost in simbolno podstat svojih slikarskih predhodnikov (na primer Groharjevega). Tokrat je samo kmečki delavec, ki ni prepričan, da bo setev obročila. Čeprav je močan in pomemben, kar potrjuje tudi njegov položaj v kompoziciji grafičnega lista, je Kraljev sejalec le že z

drugih listov cikla znan kmečki gospodar, samo enak med enakimi.

Tone Kralj je v tridesetih letih v mnogih svojih delih radikaliziral socialno sporočilnost (npr. cikel Cesta). Tako mu je med drugim uspelo tudi sicer neproblematično pripoved o življenju na kmetih preusmeriti celo v antimilitaristični protest, kar dokazuje pomensko zanimiva jedkanica Dve materi iz že obravnavanega cikla Zemlja. Umetnikovo kritično sporočilo pa lahko v tem primeru razumemo tudi kot pomensko radikalizacijo povsem sentimentalnega motiva, kar lahko nazorno pokaže primerjava te grafike s Segantinijevo sliko z istim naslovom (1889, olje).

Kot neke vrste socialnokritični cikel lahko pojmuje tudi serijo risb beračev (tuš, 1932) mariborskega slikarja Ivana Kosa. V nasprotju z omenjenimi cikli so to »realne« ateljejske študije ljudi s ceste.

V prvi polovici tridesetih let je interes velikega dela slovenske likovne umetnosti v vsebinskem smislu usmerjen na podeželje. Ta pojav ni tipično slovenski, saj ga poznajo tudi drugod po Evropi, še posebej značilen pa je za srednje in vzhodnoevropske dežele. Glede na sočasno podobno usmerjenost literature govorimo v zvezi s tem pojavom tudi o tako imenovanem ruralizmu. ⁸⁹ Ta poseben interes umetnosti za podeželje ima različne vzroke, od družbenih, gospodarskih, političnih do nacionalnih in socialnih. Znano je, da so bili vzroki za to zanimanje v svojih začetkih v 19. stoletju predvsem v naglo rastoči urbanizaciji. ⁹⁰

Vzroki za takšno umetnostno usmeritev na Slovenskem so zelo različni, večkrat tudi soodvisni.

Med slikarskimi usmeritvami v slovensko podeželje je tudi s stališča te raziskave zanimiva likovna dejavnost Franceta Kralja. Kot je znano, je umetniško predstavljanje teme slovenskega podeželja pri Francetu Kralju do tedaj prešlo več faz in se prek del iz začetka tridesetih let, ki delno še ohranjajo nekaj značilnosti prejšnjih kritičnih introspekcij slovenskega podeželja (Kmečki in mestni otroci, 1931, olje), spremenilo v nekakšno skrivnostno iskanje slovenskega izraza. Novo ustvarjalno fazo Franceta Kralja je dokaj točno opredelil Karel Dobida: »Kmetsko življe-

nje mu ni več romantična dekoracija in okvir za stilizacijske poskuse, temveč neposredno dojeta stvarnost, nujen izraz njegovega doživetja, podan brez tendenčnosti, brez programa. Njegovo pojmovanje kmetskega dela se je prav tako spremenilo, in se temeljito razlikuje od mnogih drugih umetnikov. V mogočem ritmu žanjic in oračev, koscev in drvarjev ni več tope muke, nič brezupno morečega. Delo mu je popolnoma razumljiva, prirodna nujnost, kakor del večnega utripanja nature same, ki daje zadovoljstvo in moč. Tako ti kmetje niso sužnji dela, kakršne prikazujejo tendenčno socialno usmerjeni 'proletarski' slikarji.⁹¹

Novo, z vidika socialne kritičnosti neproblematično slikarstvo pa tudi kiparstvo Franceta Kralja predstavljajo takšna likovna dela, kot sta Kosci (1937, olje) in Žetev (1929, olje). V opusu Toneta Kralja ustreza tem delom znana Južina (1932, olje), med sorodna likovna dela pa bi lahko uvrstili tudi Žetev (1927, olje) Jožeta Gorjupa ali Harmonikarja (1933, olje) Nandeta Vidmarja. Ta sproščeni odnos do

problematike slovenske vasi kaže tudi sočasni kiparski opus Franceta Kralja (Žanjice, 1936, polihromiran les).

Ustvarjanje Franceta Kralja v prvi polovici tridesetih let, zlasti njegovo iskanje slovenskega likovnega izraza, in drugih članov društva Slovenski lik, Frana Stiplovska, Draga in Nandeta Vidmarja, se vključuje v neko posebno družbenopolitično in zgodovinsko situacijo na Slovenskem. To situacijo opredeljuje na eni strani silovit politični pritisk centralizma in oster odgovor slovenskega meščanstva v prid afirmacije slovenstva,⁹² na drugi pa proces revolucioniranja slovenskega podeželja, ki je preseglo ozke meščanske politične interese in postalo revolucionarno slovensko kmečko gibanje.⁹³

Svoje poglede na problem slovenskega likovnega izraza je Franc Kralj podal v svoji avtobiografiji,⁹⁴ pogosto pa o tem vprašanju navajajo naslednje umetnikovo pojasnilo: »Slovensko čustvo dočrpati za vsako ceno hočejo iz svojega obzorja, svoje zemlje, svojih rodni tal, svojih razpoloženj. Zdravo gledanje motivičnega pro-

⁸⁷ (Josip) (Regal)-i, Slovenski umetnik Tone Kralj, Razstava v Jakopičevem paviljonu, Slovenija, III, 8. junij 1934, št. 23.

⁸⁸ V(inko) Modrinjak, Pogled v našo vas, LZ, LV, 1935, str. 280.

⁸⁹ Ruralizem kot likovno usmeritev opredeljuje Fran Šijanec. (Prim. F. Šijanec, Sod. sl. lik. um., op. c., str. 46–47.) Ta termin so včasih uporabili za označevanje posameznih likovnih umetnikov (Zad(nek) (Milan), Ruralista brata Vidmarja, SN, LXXI, 14. september 1938, št. 205).

⁹⁰ O tej problematiki je napisal zanimivo študijo R. L. Herbert, City vs. Country – The Rural Image in French Painting from Millet to Gauguin, Artforum, Febr. 1970, str. 44–55.

⁹¹ K(arel) Dobida, Razstava Franceta Kralja, LZ, LVI, 1936, str. 588.

⁹² Na kulturnem področju je s tega stališča pomembna knjiga Josipa Vidmarja Kulturni problem slovenstva, ki je sprožila tudi širšo teoretsko razpravo o slovenskem vprašanju (J. Vidmar: Kult. problem slov., Ljubljana, 1932). Med zanimive in tehtne odmeve sodijo prispevki Franceta Vodnika (F. Vodnik, Narodnost in svetovni nazor, DS, I, n. knj., 1933, str. 113–118; isti, Nekaj pripomb k slovenskemu vprašanju, DS, II, n. knj., 1934, str. 440–443) in Ferda Kozaka (F. Kozak, Kod in kam?, Sodobnost, I, 1933, str. 529–532; isti, O osnovah naše »nacionalne ideje«, Sodobnost, I, 1933, str. 163–168).

Meščanski diskurz o narodnem vprašanju je doživel tudi sočasno marksistično kritiko: »Pred očmi naj nam bo dejstvo, da se je to vprašanje (slovensko, op. pis.) postavilo najostreje na tapeto v časih najbolj zaostrene gospodarske krize, čeprav je bilo aktualno že od prevrata sem. Njegova odvisnost od gospodarstva je evidentna. Že sama zgodovina njegovega nastanka nam kaže sliko pojava, ki nima na sebi ničesar onega mističnega, kar vidijo na njem sociološki slepci Vidmarjevega kova, temveč je v vseh svojih ideoloških gibih najtesneje povezan z gospodarskim razvojem.« (–, Teorija in praksa ideologov slovenstva, Rdeči signali I, November 1932, št. 1.)

⁹³ Prim. Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941, Ljubljana, 1978.

⁹⁴ France Kralj: Moja pot (Slovenske poti XII.), Ljubljana, 1933.

blema, realnejše podajanje barvno, oblikovno kakor tudi tvarinsko, jih loči od metafizično optičnega ali pretirano abstraktnega podajanja obeh njihovih razvojnih slovensko razdobnih predhodnikov, kakor ostalih ter jim daje že ob rojstvu pravo in izvirno ceno v kaleh domačnosti in slovenske tradicije.⁹⁵

O značaju nove likovne usmeritve govorijo tudi okoliščine nastanka društva Slovenski lik. Tako lahko s precejšnjo gotovostjo trdimo, da je bilo novo društvo slovenska alternativa »unitarističnemu« Društvu likovnih umetnikov Dravske banovine.⁹⁶

Iz korespondence med Nandetom Vidmarjem in Francetom Kraljem⁹⁷ je razvidno, da je slednji nameraval v društvo pritegniti večje število umetnikov. Vendar so bili v društvu v začetku le štirje člani (poleg Franceta Kralja še Stiplovšek in brata Vidmarja), kasneje pa so bili ob Francetu Kralju le še njegovi učenci. Tudi odobritev pravil društva ni minila brez zapletov, a so bila 3. oktobra 1934 le potrjena. V pravih cilji verjetno iz političnih razlogov niso podrobneje opredeljeni: »Namen društva je prirejanje članskih umetnostnih razstav, dalje pa tudi takih razstav, ki bi zamogle vzgojno služiti v pogledu razumevanja splošne umetnosti ali pa umetnosti njenih članov ter popularizaciji moderne umetnosti sploh v tuzemstvu, v inozemstvu pa prirejati članske ter splošne razstave modernističnega značaja.«⁹⁸

O ideološkem ozadju novega iskanja slovenskega likovnega izraza Franceta Kralja govori morda secesija bratov Vidmarjev v pretežno socialno angažirano likovno ustvarjanje s tematiko slovenskega podeželja. Rezultate te nove usmeritve sta brata predstavila na skupni razstavi leta 1936 v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani. V skromnem razstavnem katalogu je bil objavljen tudi njun umetniški manifest; ta vsebuje eno redkih formulacij angažirane likovne umetnosti v slovenskem prostoru.

Manifest odgovarja na nekatere sodobne dileme o umetnosti in njeni funkciji v revolucionarnih in socialnih premenah časa, na primer o potrebi njene angažiranosti: »Če je umetnost najvišje dognanje

vsega človeškega, njegovega časa, njegovih težav in borb, njegovega veselja in žalosti, njegove zemlje in ljubezni – tedaj ne sme bežati od njega!⁹⁹ Slikarja zahtevata umetnost, ki bo najbolj zvesto odsevala resnico časa: »Zato ne more in ne sme stati umetnik izven vsega tega, temveč mora zagaziti brez oklevanja v ves ta resnični sok, da bo s svojim očesom in s svojim čutom izžgal vse prikaze svojega rodu z istim zanosom, z isto bolečino, z isto borbo, z isto tragiko in z istim veseljem, kakor se mu resnično prikazuje.«¹⁰⁰ Zelo nazorna je tudi zahteva po borbeni umetnosti: »Življenje je borba! Mar naj bo zato umetnost pohlevna in skromna?¹⁰¹

Tudi tokrat slikarja čutita potrebo po obračunu z lastno mladostno »zablodo«, ekspresionizmom: »Ekspresionizem se je uničil z lastno onemoglostjo, ker ni bil resničen, ne po obliki ne po vsebini. Ekspresionizem je bežal pred resnico in je iznakazil človeka in zemljo. Ekspresionizem se je oklenil le svojega boleznega videnja ljudstva in časa.«¹⁰²

Čeprav manifest bratov Vidmarjev ne vsebuje rigoroznih zahtev iz Zemljinega programa, pa vendar priča o prisotnosti nove angažirane estetske ideologije v slovenskem prostoru.

Likovno snovanje bratov Vidmarjev je doživljalo v tem času zelo korenite spremembe. Barvna problematika, ki je igrala vidno vlogo v njunih delih z začetka tridesetih let, ju ni več zanimala. Tako so postala njuna platna barvno monotona, struktura redkih barvnih nanosov groba in ponekod tudi spraskana. Predstavljanje figur, predmetov in okolja je postalo namerno nerodno, »primitivno«. Kar zadeva vsebino, je brata Vidmarja zanimala vas v njenem posebnem socialnem pomenu. Slikarja sta »portretirala« hlapce, kopače in opisovala delavčev obed v duhu Pilonove Lakote. Delo samo po sebi ju niti ni zanimalo preveč, marveč ljudje na vasi in na robu mesta kot socialne kategorije. Če bi gledali na opus bratov Vidmarjev s sociološkega vidika, bi lahko rekli, da slikarja vidita slovensko vas predvsem v njeni socialni diferenciranosti.

Od tod verjetno izhaja tudi naslednji očitek kritike: »Umetnost bratov Vidmar-

jev je pravzaprav bolj sistematsko razmišljanje o svetu, bolj teorija o oblikovanju vidnega kakor pa čutno upodabljanje vidnega sveta.«¹⁰³

Pozornost, ki jo je zbudila razstava bratov Vidmarjev leta 1936, odprl jo je France Stelè, priča o aktualnosti vprašanj, ki so zadevala sodobno umetnostno angažiranje. Iz številnih kritičskih zapisov o razstavi lahko razberemo, da je prav socialni kritikizem umetnosti bratov Vidmarjev spravljal meščansko kritiko v zagato, tako da je morala ideološke probleme tega slikarstva prikrivati z likovnimi oziroma formalnimi problemi: »Od nekdanje njune, dejal bi čiste umetnosti, ju pelje pot k zavestni programski tendenčnosti... tako se zdi danes njuna socialno označena snovnost brez dejanske notranje zainteresiranosti. Njuni revni kmečki otroci, trudne ženske pri delu na polju in skupine težakov in mladih proletarskih otrok se zde kakor sheme, kakor

podobe z drugega sveta, brez umetnostne verjetnosti in lastne zakonitosti. Slikarja hočeta zbuditi sočutje s svojimi deli. Mislim pa, da tega pglavitnega namena slike le ne dosežejo, ker so kakor brez krvi in zato brez prepričanosti, a kar je poglavito, brez svojskosti. Te slike so le bolj poročanje, suha analiza, izražena s stalno ponavljajočimi se šablonskimi sredstvi, ki v množini učinkujejo utrudljivo. V njunem odnošaju do tega motiva še ni topline, ki bi se nujno morala izražati kot vera v rešitev, če že ne kot protest in odpor.«¹⁰⁴

Brata Vidmarja pozneje nista več dosegla radikalizma najplodnejšega obdobja svoje socialnokritične likovne umetnosti. Njuna umetnost se je spremenila v neproblematični slikarski ruralizem, kot ga predstavlja slika Nandeta Vidmarja Krompir (1938, olje) ali pa Draga Vidmarja Domov (1938, olje). O tem, da gre v njunem novem ustvarjalnem obdobju tudi za že zelo omiljeno socialnokritično

⁹⁵ Slovenska moderna umetnost, Ljubljana, 1942, Francè Kralj, Generacija najmlajših (izd. um. društvo Slovenski lik ob X. razstavi, Galerija Obersnel, Ljubljana, 1912)).

Poleg Franceta Kralja so v tridesetih letih tudi mnogi drugi veliko premišljevali o slovenskem likovnem izrazu, a so bili v bistvu odvisni od slikarjeve skrivnostne formule. To velja med drugim tudi za naprednega književnika Toneta Seliškarja, ki poudarja, da so problemi slovenskega izraza »zagonetni«, a vendar zapiše: »Kateri umetnik oblikuje bistvo svoje narodnosti v svojih delih? Edino umetnik, ki se je otrešel tujih vplivov, edino umetnik, ki se je dvignil iz samega sebe in je zajel v svoji lastni, preskušeni obliki vso bitnost svoje narodnosti, svoje zemlje in ljudstva. Čim globlje je umetniško občutje, tem pristnejši je tudi izraz slovenstva v njegovih delih«.

(T. Seliškar, Slovenski lik v Zagrebu, LZ, LV, 1935, str. 477.) Zanimivo je, da je dobil nacionalni likovni izraz, kot se je to zgodilo v kritikah razstave Slovenskega lika leta 1935 v Zagrebu, lahko tudi zelo očitne nacionalistične ali kar šovinistične podtone: »Več šest godina članovi ove grupe razradjuju svoje poimanje umetnosti, te su definitivno riješili da odbace svaki strani utjecaj, ma otkuda se on nametao, bilo u vidu ideologije ili posebne tehnike«.

(–, Izložba »Slovenskog lika«. France Kralj, Stiplošek Franjo, Vidmar Drago i Vidmar Nande iznose prvi put pred zagrebačku publiku svoje radove, Novosti, XXIX, 16. junij 1935, št. 166.)

⁹⁶ O tem govori tudičasna neudeležba članov skupine Slovenski lik na razstavah omenjenega društva.

⁹⁷ France Kralj med drugim omenja, da je v društvo povabil Vena Piona (pismo Franceta Kralja Nandetu Vidmarju, 21. junij 1934, Arhiv Nandeta Vidmarja, last: Milena in Mišo Vidmar, Ljubljana).

⁹⁸ Pravila Društva Slovenski lik, Arhiv SR Slovenije, Ljubljana, kat. št. 9146.

⁹⁹ Katalog umetniške razstave Drago Vidmar – Nande Vidmar, Ljubljana, Jakopičev paviljon, 29. maj–14. junij 1936.

¹⁰⁰ Kot op. 99.

¹⁰¹ Kot op. 99.

¹⁰² Kot op. 99.

¹⁰³ K(arel) Dobida, Brata Vidmarja, LZ, LVI, 1936, str. 379.

¹⁰⁴ Kot op. 103.

ost, priča kritiška reakcija, ki je tokrat seveda zelo pozitivna: »Tod ni več toliko tendenčnosti, katero zahteva napačno pojmovana 'proletarska' umetnost, niti grobosti in realizma, ki se pri tej snovi sam ponuja. Zdi se, da je novo gledanje in oblikovanje kmetskega dela izliv notranje potrebe slikarjev in plod dolgoletnega izkustva v vaški sredini.«¹⁰⁵

V likovnem opusu slikarjev Vidmarjev sta bili predvsem grafika in risba tisti »demokratski« medij, ki je bil s stališča socialne kritike ves čas aktualen. Tako je Drago Vidmar med drugim izdelal kot grafični cikel zamišljeno serijo linorezov, ki pomeni nekakšno socialno galerijo novih junakov – predstavnikov zatiranega razreda iz pretežno kmečkega okolja (Hlapec, 1936). Naslovi teh grafik nas opozarjajo, da pravzaprav predstavljajo socialne kategorije kmečkega proletariata. Pri slikarju Nandetu Vidmarju pa so s stališča socialnega sporočila zanimive risbe s prizori iz življenja »tabrharijev« (Kosilo, 1939, tempera, tuš), te socialno najnižje kategorije kmečkega proletariata na predvojnem Štajerskem.

V prvi polovici tridesetih let je v slovenski likovni prostor vstopil s socialno angažiranimi likovnimi deli slikar France Mihelič. To usmeritev pripisujemo njegovim delom iz zgodnjega obdobja, ko je slikar ustvarjal pod očitnim zemljaškim vplivom.

Predmet Miheličeve socialne likovne kritike sta podeželje in tudi urbano okolje. Vendar v središču njegovega zanimanja ni težko človekovo delo ali kakšen drug socialni vidik življenja. Slikar namreč posreduje svoje socialno stališče s tem, da nam predstavlja podobo razpadajočega sveta in življenja: ambienta, predmetov in človeka. Le v redkih Miheličevih delih je kritika direktna (Rekvizicija, 1934, litografija). Tako bi lahko njegovo slogovno usmeritev prej kot z izrazom socialni realizem označili s socialni likovni reizem. Najbolj značilna dela takšne usmeritve so na primer Hlapec, Mrtvašnica, Mrlič (litografije iz leta 1934).

Kasneje je Miheličevo likovno snovanje popolnoma izgubilo dokaj jasen socialni okvir, saj se mu je tudi podeželje spremenilo iz ambienta porušenih social-

nih odnosov v prostor globljih življenjskih razodetij.

Med slikarji, ki so v tridesetih letih nastopali s sklenjenimi socialnokritičnimi opusi, moramo poleg bratov Vidmarjev opozoriti na Ljuba Ravnikarja in Ivana Čarga.

Ljubo Ravnikar je bil eden najbolj delovnih sodelavcev legalnega in ilegalnega naprednega tiska, z inscenacijami je sodeloval pri prvih socialno angažiranih odrskih uprizoritvah ter v letih 1933–1936 svoje likovno ustvarjanje skoraj v celoti posvetil pereči socialni problematiki.

Ravnikarjev likovni rokopis je zapoznel odmev nemškega likovnega ekspresionizma, ki je avtorju predvsem v njegovih akvarelih ponujal precej možnosti za označevanje sodobne socialne problematike. S pomočjo ekspresionističnega izraznega modela pa nekaterih samoniklih vizualnih domislic je Ravnikar ustvaril več uspešnih podob težkega kmečkega dela in prepričljivo označil socialne stiske ljudi, ki jih je kapitalizem odrinil na rob družbenega življenja (Orači, 1935, akvarel, Po delu, 1936, akvarel).

Zelo zanimiv je tudi Ravnikarjev scenografski prispevek k uprizoritvi Cankarjevega Hlapca Jerneja (1932), ki ga je režiser Ferdinand Delak, učenec Erwina Piscatorja, priredil v duhu revolucionarnega proletarskega gledališča. Slikar je za uprizoritev izdelal osnutke za diapozitive, ki so jih projicirali na platno in tako označevali posamezne slike oziroma sekvence predstave. Pri prevodu družbenokritičnega sporočila Cankarjevega teksta v vizualni jezik se je Ravnikar oprl na zglede nemške ekspresionistične scenografije.

Leta 1937 je Ljubo Ravnikar izdal mapo linorezov Ogledalo, v kateri, kot je zapisal pisec uvoda Ivo Brnčič, »razkazuje našo 'degradirano', 'padlo' lepoto in našo 'demaskirano grdoto'«. ¹⁰⁶ Morda je ta bolj moralistično intonirani »roman v slikah« pomemben predvsem zaradi Brnčičevega uvoda. Gre namreč za enega redkih teoretskih tekstov o angažirani likovni umetnosti, ki ga je ustvarilo pero slovenskega avtorja, pri čemer je pomembno tudi to, da je Ivo Brnčič pripadal izrazito levičarsko usmerjeni slovenski inteligenci med

obema vojnama. To besedilo pa je pomembno tudi zato, ker ga v primerjavi s Kreftovo že večkrat omenjeno kritiko manj obremenjujejo ozki okviri vulgarnomarksistične umetnostne teorije. Vrednost Brnčičevega besedila je tudi ta, da poudarja posebnost likovne umetnosti in njenih izraznih sredstev, ki jim pripisuje avtonomen status.

Brčič ob opisu dveh primerov, risb slikarja Fedorja Vaića in Georga Grosza, poudarja učinkovitost miselnega poantiranja izraznih sredstev likovne umetnosti. Tako na primer v nasprotju s Kreftom poudarja možnost socialne sporočilnosti takšne na videz pomensko nevtralne teme, kot je krajina.

Brnčič si je pogled na angažirano umetnost izoblikoval pod vplivom Miroslava Krleže, zato tako kot Krleža poudarja, da je vsa umetnost sicer tendenčna, a kljub temu ni zgolj služabnica ideologij, ter da je »tudi sama življenjska avtoriteta, sooblikovalec novih življenjskih oblik, tvorec novih možnosti in vrednot«.¹⁰⁷

Brnčič vidi preobrat v umetnosti predvsem v tem, da se v določenem zgodovinskem trenutku začne proces socialne aktivizacije umetnosti, ki stopa na barikade razrednega boja. V nasprotju z ideologijo socialističnega realizma dopušča možnost, da umetnost svobodno izrazi določeno idejo. Sklepni del Brnčičevega teksta je namenjen tisti angažirani umetnosti, ki se ne uklanja stvarnosti, kot je to počel ekspresionizem, ampak se postavi proti in zoper takšno stvarnost.

Med pomembne ustvarjalce socialnokritične likovne umetnosti na Slovenskem sodi s svojim dokaj obsežnim opusom Ivan Čargo. Že v predvojnem času so bile njegove podobe delavcev specifičnih »poklicnih« kategorij na risbah z rdečo kredo in velikih formatov, ki pomenijo afirmacijo delavskega razreda in njegovega dela,

deležne precejšnje pozornosti. Odnos Čargovih junakov do dela je pozitiven, saj z lahkoto premagujejo delovne napore. Njegovi delavci dajejo tudi tedaj, ko gredo na delo ali se vračajo z njega, vtis velike neomajnosti in upornosti (Rudarji, 1937, rdeča kreda). Morda vsebujejo tovrstna umetnikova dela tudi misel, da bo razred, iz katerega izhajajo takšni junaki, sposoben svoj delovni polet spremeniti v revolucionarno energijo, s katero bo strl svojega razrednega sovražnika.

Dinamizem Čargove risbe kot rezultat umetnikovega občasnega soočanja s futurističnim likovnim gibanjem ustreza na pomenski ravni označevanju delovnih opravil kot vehementne in energične akcije. To je npr. dobro razvidno v risbah s podobami »težaških« delavskih poklicev, kot so Splavar, (1940, rdeča kreda), Kovača (1935, oglje, rdeča kreda), Gozdar (1940, rdeča kreda). Čargo se je v tridesetih letih v svojih delih pogosto ukvarjal z literarnim motivom Cankarjevega Hlapca Jerneja (1940, rdeča kreda). Stik med Cankarjevo literaturo in Čargovo umetnostjo, v tem tekstu smo se srečali z Ravnikarjevo »kolektivistično« varianto v Delakovi uprizoritvi, se je v tem primeru izkazal kot ponovitev podobe delavskega orjaka in upornika iz zgoraj obravnavanih del. Čargovo naklonjenost slovenski socialni angažirani literaturi dokazuje tudi v reprodukcijah ohranjena likovna transpozicija Župančičeve Dume.¹⁰⁸

S sliko Trije na sprehodu (1931, olje) je Ivan Čargo opozoril na kruto stvarnost predvojne Jugoslavije, ki so jo karakterizirali naraščanje družbenih nasprotij, boj proti nosilcem naprednih družbenih tokov, politični nemiri, nasilje itd. Del te stvarnosti je začel prodirati tudi v likovna dela drugih slovenskih umetnikov, kot na primer opozarjajo risbe Vlasta Kopača (Sprehod kaznjencev, 1937, oglje), Fran-

¹⁰⁵ K(arel) Dobida, Brata Vidmarja, LZ, LIX, 1939, str. 77.

¹⁰⁶ Ljubo Ravnikar: Ogledalo (uvod Ivo Brnčič), Ljubljana, 1937 (ciklus linorezov). Ponatis uvoda: Ivo Brnčič o upodabljanju umetnosti, Socialistična misel, III, 1955, str. 107.

¹⁰⁷ Kot op. 106, str. 104.

¹⁰⁸ Prim. reprodukcije uničene stenske poslikave v hiši Silvestra Škerla na Tržaški cesti v Ljubljani v reviji Ilustracija, I, 1929, str. 206.

ceta Uršiča (Avtoportret iz zavora, 1937, litografija), Staneta Kumra (Mladinec Martin v zavoru, 1932, svinčnik). Nekdajni vesnan Maksim Gaspari je leta 1937 opozoril na sočasni gospodarski položaj s karikaturjo, ki ponazarja razvrednotenje jugoslovanske valute (Zmaj, 1937, kolorirana risba). V notranjepolitičnem razvoju Jugoslavije in Slovenije pa je bilo vedno bolj čutiti vpliv svetovnega in evropskega dogajanja, predvsem senco vedno bolj agresivnega nacizma, kar je prav tako odmevalo v sočasnem likovnem ustvarjanju: Vlasto Kopač (V tem znamenju boš zaslužjen, 1938, risba s tušem), Nikolaj Pirnat (Mrzle rose-ostre kose, perorisba s tušem, objavljeno v Koledarju Cankarjeve družbe za leto 1939 na strani 97).

V socialni, politični in družbeni nemir tega obdobja se vidno vključuje likovni opus Nikolaja Pirnata, ki je že leta 1928 na razstavi četrte generacije napovedoval angažirano usmeritev svoje umetnosti.

Pirnatov likovni kritični inventar, ki ga lahko spremljamo v njegovi bogati risarski dejavnosti, le redkokdaj služi enostavnemu označevanju socialnih, političnih in družbenih problemov časa. Pirnatov likovni rokopis je namreč poln vizualnih domislic, ki dokazujejo njegovo risarsko spretnost, pa tudi kritični miselni potencial.

Znano je, da je bila Pirnatu blizu Groszeva jedka likovna kritika. To odvisnost mu je očitala tudi sočasna kritika, in še to verjetno predvsem zaradi Groszeve znane levičarske usmerjenosti. Pirnat pa je znal to likovno odvisnost tudi preseči.

V povojnem času je bila v Pirnatovem socialno-kritičnem opusu deležna precejšnje pozornosti serija ilustracij za knjigo Igorja Torkarja Blazni Kronos iz leta 1940.

Analiza te serije kritičnih ilustracij mora upoštevati družbeni, politični in socialni okvir, v katerem so nastale. V teh risbah gre namreč za kritiko meščanske družbe v njenem najbolj kriznem obdobju, v času psihoze svetovnega spopada, ki je že trkal tudi na slovenska vrata. Mislim, da je vrednost Pirnatovega sporočila zlasti ta, da je predmet njegove kritike meščanska ideologija. Seveda Pirnat ni moralizator v tem smislu, da bi za njegovo kritiko

stala kakšna posebna, morda socialistična moralna ideologija. Njegova kritična ideologija se prej vpisuje v tradicijo meščanskega radikalizma, katere izvor lahko najdemo pri Cankarju in kasneje pri Kosovelu in ki je leta 1941 postala pomemben del frontovske ideologije in njene zahteve po preobrazbi slovenskega narodnega značaja.

Pirnatovo kritično likovno invencijo lahko spremljamo v številnih ilustracijah Blaznega Kronosa. Še posebej zanimiva je na primer v risbi Kam-Kavci, na kateri spoznavamo njegove žrtve, ki jim manjkajo centri razuma. Zgled za to vizualno domislico najdemo v Pirnatovi zgodnji ilustraciji po motivu narodne pesmi (Eden je brez roke, drugi je brez noge, Koledar Cankarjeve družbe, 1933, str. 83). Posrečeno likovno pomensko rešitev prinaša risba Debel vamp kameradje ni moj ideal, na kateri umetnik ponazori plehkost meščanske fraze v »vampu« svoje žrtve. Pirnat je bil znan tudi kot kritik s »čutom za mero«, na kar opozarja risba Dva simbola. Tako si lahko njegovo tihožitje s križanim kot domačim bogcem in petrolejko, ki visita v kotu komaj nakazanega prostora, razlagamo na več načinov, a vendar se ne bomo dosti zmotili, če v njem spoznamo tudi socialnokritični simbol.

Pirnatove ilustracije Blaznega Kronosa so tudi obračun z meščansko seksualno moraljo, meščanskim latentnim militarizmom, estetsko ideologijo in njenim odtujenim položajem v sodobnem umetnostno angažiranem svetu.

Na pragu druge svetovne vojne je vstopila v slovenski prostor likovna skupina, ki si je po zgledu takrat že ukinjene Zemlje zastavila likovne naloge, povezane z revolucionarnim bojem na Slovenskem. To je bila v letu 1938 ustanovljena skupina Gruda.¹⁰⁹ Sestavljali so jo študentje zagrebške likovne akademije, ki so dobili pomembno umetniško in idejno oporo v Krstu Hegedušiču – od leta 1936 tudi učitelju na likovni akademiji v Zagrebu.

V začetku so bili poleg nekaterih književnikov v skupini Stane Kumar, Lojze Šušmelj, Vlado Lamut in Mirko Lebez. Pridružili so se jim še Franjo Golob, Ciril Abram, Branko Zinauer, Ljubo Ravnikar, Vladimir Lakovič, Gabriela Spanring,

Rudi Rojc in Marjan Belec. Tik pred vojno je v Grudi deloval tudi kipar Janez Weiss. Gruda svojih ciljev zaradi izbruha vojne in mogla uresničiti. Vojna je tudi močno okrnila vrste članov skupine in zdesetkala njihove opuse.

Tako lahko danes sodimo o likovnem delovanju Grude v glavnem le iz deloma ohranjenih opusov Staneta Kumra, Vladimirja Lamuta, Mirka Lebeza in Ljuba Ravnikarja, ki pa se je skupini pridružil že kot formirani angažirani slikar. Dokaj zaokroženo likovno dediščino sta zapustila Lojze Šušmelj in Franjo Golob.

Najbližji ciljem, ki so si jih grudaši zastavili v svojem programu, je bil, vsaj tako lahko sklepamo iz njegovega ohranjenega likovnega opusa, Stane Kumar. Umetnikove risbe odkrivajo dokumentarista življenja na dnu, od tod prizori iz čakalnic, gostiln, cest in menz. Med kvalitetnejša dela iz Kumarjevega predvojnega opusa lahko uvrstimo risbo Brezposelni (1939, perorisba s tušem), ki z motivom razmišljajočega delavca opozarja na povezanost z začetki socialnokritičnega označevanja v slovenski likovni umetnosti.

Vladimirja Lamuta je v primerjavi s Kumrom s slikarskega in idejnega stališča privlačevalo podeželje kot pglavitna tema njegovega tedanjega slikarstva (Na vaškem dvorišču, 1941, litografija).

Mirko Lebez je bil socialni odslikovalec urbanega okolja in med njegovimi deli je vredna pozornosti risba matere z otrokoma na robu razpadajočega predmestja (Predmestje, 1939, litografija).

Za umetnost Lojzeta Šušmelja in Franja Goloba je značilno iskanje ljudskega izraza, kar je bilo povezano z vplivom učitelja Franceta Kralja. To potrjuje tudi naslednja ugotovitve raziskovalca umetnosti Franja Goloba in Lojzeta Šušmelja: »Zanimivo, da sta oba še v času študija v

Zagrebu vzdrževala zveze z učiteljem (Francetom Kraljem, op. pis.) in s svojo prvo skupno razstavo v Celju (9. do 18. maja 1937) že vsaj v nekaterih ozirih celo izpopolnila program 'Slovenskega lika'. Mislimo predvsem njuno oblikovanje umetnostno organizacijske poti, ki naj bi ju stopnjema popeljala v poglobljeno raziskovanje 'Slovenske vasi' in naprej v umetnostno obdelavo posameznih značilnosti.«¹¹⁰ Mislim, da sta slikarja presegla precej ozki in tudi ideološko vprašljivi program Slovenskega lika predvsem z večjim likovnim interesom za socialna vprašanja slovenskega in v njunem primeru še ožje koroškega podeželja. To je še posebej razvidno pri njunih delih, ki nam predstavljajo od vseh zapuščene kobanske kmečke prebivalce (F. Golob: Delavska družina, 1940, olje, Lojze Šušmelj: Kobansko dekletce, 1938, litografija). V smislu programa Grude in Zemlje pa kaže omeniti njuna organizacijska prizadevanja za ustanovitev vaških likovnih šol.

V drugi polovici tridesetih let je postalo vprašanje umetnostnega angažiranja glavni problem slovenskega kulturnega prostora. Ta pojav je seveda imel globlje vzroke, med katerimi je treba omeniti predvsem zaostrovanje družbenih in političnih razmer, ki je sprožalo tudi ostro ideološko diferenciacijo. V zvezi s situacijo na področju likovne umetnosti je treba poudariti, da je v specifičnem zgodovinskem kontekstu pomenilo biti angažiran že to, da je likovnik prisegel na »realistični« umetnostni kredo oziroma da je v svojih delih obravnaval aktualno socialno temo, kot je bilo na primer slovensko podeželje.

Povsem nesporen je podatek, da na Slovenskem skoraj ni bilo slikarja, ki bi se lahko ognil pereči socialni problematiki časa. To še posebej velja za slovenske likovnike, absolvente zagrebške akademi-

¹⁰⁹ O likovni skupini Gruda, njenem programu in delovanju je največ pisal Stane Kumar. V doslej še neobjavljeni monografiji omenja enega izmed glavnih ciljev grudašev: »Z likovnim ustvarjanjem so se želeli približati soljudem, ki so trpeli socialne krivice, ter poskušali tudi v njih zbuditi željo, da bi likovno izražali svoje občutke in zamisli.« Prim. Stane Kumar: Gruda (monografija v tisku).

¹¹⁰ Andrej Ujčič: Uvod v katalog razstave Golob-Šušmelj, Umetnostna galerija, Maribor, 1961.

je, pri katerih je zlasti močno odmevalo sporočilo naprednega zemljaškega gibanja. Tudi od tod izhaja prejkone velik likovni interes za slovensko podeželje, ki pa je seveda tudi ideološko pogojen. To velja na primer za slikarja Zorana Didka (V hlevu, 1938, olje) in Evgena Sajovica (Delo na polju, 1938, litografija), pa tudi za večino članov mariborskega kluba Brázda.

Zanimivo je, da se je v tem času v svojih delih dotaknil socialne problematike tudi slikar Marij Pregelj (Čistilka, 1933, linorez).

Pred vojno in med njo je arhitekt Boris Kobe ustvaril serijo akvarelov z naslovom Križev pot Slovencev, na katerih je s pomočjo ikonografskih motivov Kristusovega mučeništva upodobil sodobni čas in njegove krivice. Na akvarelu z naslovom Vstajenje, ki je podoba proletarske revolucije, je slikar napovedal dogodke, ki so v usodnih štirih letih silovito spremenili tok novejšje slovenske zgodovine. Pa tudi likovne umetnosti, ki ji je prav skušnja predvojne socialne angažiranosti omogočila naraven prehod v pomembno partizansko likovno umetnost.

dr. MILICA KACIN-WOHINZ

VLOGA KATOLIŠKE CERKVE PRI ZAŠČITI JUGOSLOVANSKE MANJŠINE V FAŠISTIČNI ITALIJI (1920–1940)

Tematika, ki jo obravnava referat, je specifična in sodi tako v slovensko in hrvaško kot v italijansko zgodovino in seveda v zgodovino cerkve. Nanaša se na slovensko-hrvaški katoliški tabor na tistem ozemlju italijanske države, ki je v letih 1918–1941 mejil na Jugoslavijo, to je na deželo Julijsko krajino. Na tem ozemlju je prebivalo okrog pol milijona Slovencev in Hrvatov, ki so že v predfašistični Italiji postali predmet asimilacije. Prav navzočnost jugoslovanske manjšine v Julijski krajini je povzročila polarizacijo političnih sil na dva nasprotujoča si nacionalna tabora: italijanski, ki je skoraj v celoti prešel v fašizem, in slovensko-hrvaški, ki je bil potisnjen na pozicijo samoobrambe. Ta ločnica je delila tudi katoliško cerkev in jo globoko vpletla v politične konflikte, ki so dejansko bili nacionalni.

Proti asimilaciji jugoslovanske narodne manjšine sta se v prvem desetletju po prvi vojni z legalnimi sredstvi borili slovenska in hrvaška politična stranka: tržaška narodnoliberalna in goriško-istrska krščanskosocialna. Jedro te katoliške stranke je bila slovenska in hrvaška duhovščina, ki si je, organizirana v Zboru svečenikov sv. Pavla, lastila kompleksno vlogo verskega in civilnega pastirstva tudi tedaj, ko so še obstajale laične legalne politične institucije manjšine. Za razliko od klerikalne ljudske stranke v Jugoslaviji je v slovensko-hrvaški klerikalni stranki v Julijski krajini takoj po vojni popolnoma prevladal krščanski socializem kot najbolj primerna nazorska podlaga za vsestransko zaščito ogrožene narodnosti. To zaščito je postavila za temelj gospodarsko socialnega programa, sprejemljivega za najširše ljudske sloje in namenjenega izpodpiranju socialistično-komunističnega monopola nad bojem proti kapitalizmu. Takole je zahteval krščanskosocialni program: »Blagostanje vsega naroda, pravična razdelitev dobrin, popolna zrušitev gospodarskega sistema in izgradnja novega reda, slonečega na socialni pravičnosti in enakosti vseh stanov.«¹ Na kulturnem področju je program vseboval varovanje krščanske vere v družini in šoli, na političnem pa avtonomijo Julijske krajine kot garancijo za ohranitev narodnih pravic manjšine.

Rezultat te usmeritve se je pokazal na parlamentarnih volitvah maja 1921 v goriškem volilnem okrožju, ko so Slovenci dobili štiri mandate nasproti enemu komunističnemu poslancu in popolnemu porazu italijanskega nacionalnega bloka. Odseval pa je tudi v razmahu množičnih kulturnih in gospodarsko-socialnih organizacij na Goriškem. Tako je goriško politično društvo Edinost leta 1924 imelo okrog 12.000 članov, tržaško liberalno društvo pa le 3.000, medtem ko je fašistična stranka v vsej Julijski krajini imela 8.200 članov. Krščanskosocialna Prosvetna zveza je imela 177 društev, Zadružna zveza 170 zadrug in denarnih zavodov s 75.000 člani, najširše je bila zasnovana Kmečko-delavska zveza, v katero se je včlanilo praktično vse katoliško usmerjeno prebivalstvo.

Do leta 1924 je bila krščansko socialna struja v skupni politični organizaciji z narodnimi liberalci, ki je sestavljala enotno fronto manjšinskega prebivalstva, izven katere so ostali le slovenski in hrvaški komunisti, vključeni v Komunistično partijo Italije. To enotno fronto je krščanskosocialna struja skušala vključiti v Don Sturzovo Italijansko ljudsko stranko, ki ji je bila nazorsko najbližja, vendar je od tega odstopila ne samo zaradi nasprotovanja liberalcev, temveč predvsem zaradi indiferentnosti popolarov do problemov narodne manjšine, posebej do avtonomije. Z nastopom fašistične vlade leta 1922 je bila perspektiva za avtonomijo dokončno pokopana. Krščanskim socialcem svojega programa ni uspelo vsiliti narodnim liberalcem, zato

so se odcepili in ustanovili samostojno politično društvo s perspektivo obvladati kmečko podeželje. Vendar sta stranki na zunaj, nasproti italijanski državi, nastopali enotno z vidika, da se more narodna manjšina ohraniti le, če bo neodvisno od političnih strank, sodelovala neposredno z italijanskim narodom, od katerega je pričakovala pravično in demokratično ravnanje.

V italijanskem parlamentu je od leta 1921 predstavljal katoliški tabor duhovnik Virgilij Šček, po letu 1924 pa Engelbert Besednjak. Njuna politika do italijanske države je bila enaka narodnoliberalni, in sicer lojalnost do države in oblasti, tudi fašistične, ter zakonita protiasimilacijska prizadevanja. Ta so vsebovala predvsem boj za pravico do uporabe maternega jezika zlasti v šolstvu, ki jo je leta 1923 odpravila Gentilejeva šolska reforma. To je bil skupni imenovalec slovenskih poslancev in nemških z Južnega Tirola, vendar še tako argumentirani nastopi niso v ničemer spremenili osnovne raznarodovalne politike fašizma. Legalen boj je trajal do leta 1928, dokler niso bile razpuščene vse politične, kulturne in socialno-gospodarske institucije narodne manjšine. Tedaj so Slovenci in Hrvati ostali brez lastnih predstavništev in prepuščeni raznarodovanju. Slovenska in hrvaška laična inteligenca je bila razgnana po zaporih in v emigracijo, med ljudstvom je ostala le še slovenska in v manjši meri hrvaška duhovščina. Medtem ko se je liberalno in nacionalistično usmerjena mladina odločila za illegalen narodnorevolucionaren protifašističen odpor z metodo individualnega terorja, se je katoliški tabor umaknil v religioznost in je v tem okviru, pod cerkveno streho in pod vodstvom duhovščine, gojil narodno individualnost.

Že v Avstro-Ogrski so bili interesi Cerkve tesno povezani z razvojem narodnosti in Cerkev je imela v slovenskem in hrvaškem katolištvu, kakor tudi v furlanskem, najtrdnjšo množično bazo. Slovanski duhovnik je bil po tradiciji dušni in civilni pastir – organski intelektualec, kot pravijo italijanski zgodovinarji. Po italijanski zasedbi Julijske krajine se je ta pozicija okrepila spricho prepričanja, da bo le v okrilju katolištva mogoče preprečiti asimilacijo narodne manjšine. Prva poteza slovenske in hrvaške duhovščine, s katero naj bi preprečili vdor italijanizacije v narodno tkivo manjšine, je bila spomenica duhovnikov papežu leta 1920, še pred aneksijo dežele k Italiji; v njej so postavili zahtevo po posebni neodvisni škofiji, ki bi združevala vse Slovence in Hrvate v Italiji, po uporabi slovanske liturgije in sodelovanja pri izbiri škofov. Odgovor Benedikta XV. poznamo iz dnevnika ljubljanskega škofa Jegliča, in sicer, da »italijanska vlada noče o tem nič slišati«, da zahteva italijanske škofo ali vsaj škofo italijanskega mišljenja, čemur se papež v splošno korist cerkve ne more upirati.² Ne vemo, kako je uradna Cerkev reagirala na internacije in izgone visokega števila duhovnikov furlanske, slovenske in hrvaške narodnosti v letih 1915 in 1919, vemo le, da je kardinal Gasparri interveniral in dosegel izpustitev interniranega krškega škofa Mahniča. Brez odlašanja pa se je Sv. sedež podredil zahtevi italijanske vlade in že leta 1919 iz tržaško-koprške škofije odstranil slovenskega škofa Karlina. Po mnenju ljubljanskega škofa Jegliča sta že tedaj nastopili navarnost, da se bo papežev ugled pri Slovencih zmanjšal in grožnja po odpadništvu v pravoslavje, če bi papež popustil tudi glede goriškega nadškofa Sedeja.³

Edina javna intervencija najvišjih cerkvenih oblasti v korist narodne manjšine je bila obsodba fašističnega terorja proti slovanskim duhovnikom ob parlamentarnih volitvah leta 1921. Tržaški škof Bartolomasi je ostro protestiral v pastirskem pismu, predsednika italijanske vlade Giolittija pa prepričeval, da bo samo s svobodo mogoče navezati Slované na Italijo; pri tem je izrazil upanje, da bodo tudi asimilirani. Benedikt XV. pa je protestiral proti nasilju nad tistimi duhovniki, »ki jih je mogoče obtožiti samo zločina, da pripadajo isti narodnosti in da govorijo isti jezik kakor zaupani jim verniki«, da te vernike ljubijo in branijo.⁴

Toda ti protesti so bili dejansko defenzivnega značaja, saj so bili argumentirani z interesi italijanske države in celo z željo po asimilaciji Slovencev in Hrvatov. To je pomenilo, da je Cerkev že tedaj sprejemala temeljno linijo asimilacije, dasi postopne in nenasilne. Hkrati se je trudila, da v očeh slovanskih vernikov v nobenem primeru

ne bi bila vpletena v raznarodovanje in odgovorna zanj, kakor razberemo iz navodila kardinala Gasparrija tržaškemu škofu Fogarju leta 1924.⁵ Na linijo raznarodovanja sta že v dvajsetih letih pristajala reški škof Sain in z indiferentnostjo poreško-puljski škof Pederzoli, eksplicitno ji je nasprotoval goriški nadškof Sedej, medtem ko ji je tržaško-koprski škof Fogar nehote podlegel v taktiziranju s krajevnimi in osrednjimi civilnimi oblastmi.

V iskrenem prizadevanju za zaščito pravic vernikov slovenske in hrvaške narodnosti je Fogar leta 1927 pristal na kompromis s krajevnimi oblastmi, na »srednjo pot«, kakršno so zahtevale »etnične preobrazbe« v deželi, pa tudi na zamenjavo »politikantskih« duhovnikov v duhovniki, ki bi bili z italijanskega nacionalnega vidika neoporečni.⁶ »Etnične preobrazbe« so pomenile raznarodovanje, »politikanski« duhovniki pa so bili za fašiste vsi, ki so v cerkvi uporabljali neitalijanski jezik. Ta taktika je Fogarja privedla do sprejetja temeljne fašistične premise: poitalijančenje. Namesto nasilne in nagle raznaroditve je priporočal »mirno in postopno« spreobrnitev drugorodcev najprej v »dobre državljane«, nato v »dobre Italijane«, kar je pomenilo nebolečo asimilacijo ob spoštovanju osnovnih človekovih pravic.

Fašizem je v delovanju nižje duhovščine upravičeno videl glavno oviro italijanizacije in fašizacije manjšinskega prebivalstva. Slovenska in hrvaška duhovščina je po razpustu manjšinskih političnih in družbenih institucij in po emigraciji in aretacijah laične inteligence ostala edina legalna opora zatiranega ljudstva.

Umik v čisto katolištvo brez političnih primesi je krščanskim socialcem pomenil garancijo za narodno preživetje pod zavetjem cerkvenega prava. Prvi inštrument za doseg tega namena je bila uporaba slovenskega in hrvaškega jezika v verskih obredih, verski vzgoji in verskem tisku. Ko je bil leta 1928 v osnovne šole uveden pouk krščanskega nauka v italijanskem jeziku, so duhovniki v Zboru svečenika sv. Pavla sklenili, da slovenskih otrok ne bodo nikoli potujčevali s krščanskim naukom v tujem jeziku. Slovenski nadškof Sedej v Gorici je v pastirskem pismu zapisal, da »državna oblast nima nikake pravice poniževati verski pouk v sredstvo za potujčevanje in italijanizacijo«. Zato so krščanski nauk prestavili iz šole v cerkev, v tako imenovane »farne« ali »župnijske šole«, kjer je bila vzgoja otrok kompleksna. Leta 1931 je nadškof Sedej s posebnimi navodili – Normae – uzakonil uporabo maternega jezika vernikov v liturgiji in verski vzgoji. Uporaba slovenskega in hrvaškega jezika v bogoslužju je sama po sebi pomenila vzdrževanje narodne zavesti in tradicij, vzgoja pa je vsebovala tudi odvrčanje od fašističnih mladinskih organizacij, bojkot italijanskega krščanskega nauka in večernih šol za odrasle z argumentom, da so nemoralne.

Druga oblika povezovanja verskega življenja z nacionalnim je bilo združevanje ljudi v verskih društvih, kongregacijah, na shodih, romanjih, v pevskih zborih in na prireditvah, zlasti po letu 1927, ko so bila razpuščena laična kulturna društva. Razpust teh društev je nadškof Sedej skušal preprečiti z njihovo vključitvijo v italijansko Katoliško akcijo, toda Vrhovni svet krščanskih organizacij je predlog odklonil, češ da

¹ Edinost, 20., 21. 1. 1921.

² A. B. Jeglič, Dnevnik, III/12, str. 67.

³ Ibid. III/11, str. 75–76, III/12, str. 10.

⁴ G. Botteri, »Questione nazionale« e nazionalismo nella posizione dei cattolici giuliani fra le due guerre, I Cattolici isontini nel XX secolo, II, 1918–1934, Gorizia 1982, str. 235. Original: ... »che si possono soltanto accusare del delitto di appartenere alla medesima nazionalità e di parlare la stessa lingua dei fedeli loro affidati, ... di amarli e di difenderli...«

⁵ G. Miccoli, La Chiesa cattolica di fronte alla politica di snazionalizzazione, Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nella Venezia Giulia, IV/1976, št. 2–3, str. 30.

⁶ Historijski arhiv Pazin – HAP –, k. 115/1931, XV-B-3.

»ima naša Katoliška akcija še en vzvišen namen, ki se mu ne sme nikdar in pod nobenim pogojem izneveriti: vršiti mora narodnoobrambno delo, ki je bistveni del našega krščansko-socialnega programa«. ⁷ Tako so torej vlogo razpuščenih kulturnih društev prevzela verska društva, ki so tako kot verski tisk vzdržala ves čas fašizma in so bila edini legalni množični branik pred italijanizacijo in obenem konkurenca fašističnim množičnim organizacijam.

Potemtakem pritožbe lokalnih fašističnih in državnih funkcionarjev, ki so deževali v Rim v vsem času fašističnega režima, niso bile brez podlage. »Dejavnost slovanskega klara lahko smatramo danes za najbolj resno in težko oviro naši penetracijski dejavnosti... ki jo ponekod paralizirajo in zaničujejo slovanski duhovniki, zvesti služabniki irendentističnega mita... jezni paladini neke problematične slovenske kulture, jezika in tradicij,« je zapisal goriški fašistični sekretar Godina leta 1929 in nadaljeval, da duhovniki s krščanskim naukom v slovenskem jeziku vcepljajo otrokom sovražstvo do fašizma in »čustva zvestobe slovenski, srbski in hrvaški domovini«. Dokler torej ne bo odstranjena ta dejavnost, ki jo podpira nadškof Sedej, asimilacija prek šol, Balile, Dopolavora in ženskih fašijev ne bo dala rezultatov. ⁸ Podobno je ugotavljal istrski fašistični sekretar Relli in med drugim očital, da ne gre samo za protiiitalijanska dejanja duhovnikov, marveč tudi za nič manj nevaren pasiven odpor zoper vse, kar je fašističnega, in za tajno delovanje v senci zvonov in cerkvenih sten. ⁹ Takole je pisal Relli: »Edini okop, ki je hermetično zaprt našemu jeziku, je še vedno cerkev,« v njej se je utrdil slovanski duhovnik kot trdovraten odpor. Gre za sistem, ki obvladuje vse prebivalstvo, in to se razvija nemoteno in neobčutljivo za vsako grožnjo, »tako se rana, namesto da bi ozdravela, razvija v nevarno gangreno«. Če Italija ne bo hitro ukrepala, se bo še v daljni bodočnosti znašla »pred presenečenji, ki bodo še bolj boleča od tistih... v preteklosti. ¹⁰« Sledile so zahteve italijanski vladi, da pri cerkvenih oblasteh doseže zamenjavo slovenskih in hrvaških duhovnikov z nacionalno zanesljivimi italijanskimi duhovniki.

Nadškof Sedej, zadnji slovenski cerkveni hierarh v Julijski krajini, se je napadom fašizma upiral celih trinajst let. Ni bil »jugoslovanski nacionalist«, »slavofil«, »avstrijakant«, kot so mu očitali, marveč konsevatevec, trdo zakoreninjen v svojem narodu, in zaščitnik pravic svoje črede, v kateri so bili tudi Furlani in Italijani. Strogo je bil privržen centralni cerkveni oblasti, do italijanske države pa lojalen in spoštljiv. Toda odobravanje in podpora protiraznorodovalne akcije duhovščine in krščansko socialnega laikata sta pomenila protirežimskost in protifašizem. Italijanska vlada je ostro pritiskala na Sv. sedež, da odstrani Sedeja iz Gorice, vendar je Sv. sedež vztrajno odlašal s to odločitvijo, do oktobra 1931. V Sedejevi osebnosti je imel zvestega izvajalca cerkvene politike in zagotovljen vpliv na slovensko prebivalstvo. Bistveno pa je bilo, kot kažejo viri, zavarovanje prestiža in avtoritete cerkve, ne toliko med verniki kot nasproti italijanski državi. Z zavlačevanjem je Sv. sedež prikrival ukrepe, ki jih je hotel sprejeti samostojno in brez pritiskov, ukrepe, ki so bili docela v skladu z zahtevami režima, to je odstop Sedeja in tajno imenovanje njegovega naslednika, profašističnega Sirottija. ¹¹

Medtem so bili sklenjeni konkordat in Lateranske pogodbe med Vatikanom in italijansko državo, ki so po soglasnem mnenju italijanskih zgodovinarjev postavili Cerkev v zavezništvo s fašizmom in torej tudi z njegovo raznarodovalno politiko. Vatikan je v konkordatu pristal na določilo, da morajo biti duhovniki italijanski državljani, kar je pomenilo sprazniti nekatere župnije v Julijski krajini in jih zapolniti z italijanskimi duhovniki. Odrekel se je tudi prvotnemu namenu, da zagotovi versko vzgojo v šoli v maternem jeziku. S konkordatom se je povečala možnost pritiskov italijanske vlade na Vatikan po diplomatski poti. Poslanik v Vatikanu De Vecchi De Val Cisman je leta 1930 ugotavljal, da pri Sv. sedežu ni mogoče doseči zahtev, saj se je cerkvena oblast »vkopala za kanonske uredbe, ki predpisujejo versko vzgojo v cerkvi v maternem jeziku«. Zato je zahteval, da vsi državni in fašistični organi uskladijo vse zadeve glede cerkve v Julijski krajini tako, da bo vsakemu ukrepu cerkve sledil

proti ukrep in da bo na razpolago orožje za trgovanje po diplomatski poti ter da bodo enotne direktive naglo ustvarile nacionalni kler, ki je »kapitalno vprašanje za režim«. ¹²

Sedej je po konkordatu upravičeno zapisal, da bo za slovanske duhovnike položaj slabši, saj so civilne oblasti pri priči začele s policijskimi represalijami proti duhovnikom, tudi s konfinacijami, na drugi strani pa s podkupovanjem tistih, ki bi se odrekli uporabi slovanskih jezikov v cerkvi. Iz Julijske krajine je bilo konfiniranih 17 slovenskih in hrvaških duhovnikov, od tega 9 iz goriške province, mnogi so bili kaznovani z opominom (*diffida*) in svarilom (*ammonizione*). Obtoženi so bili, da so propagirali bojkot fašističnega plebiscita, da so vcepljali vernikom »kult rasne tradicije in zvestobe svojemu izvoru«, da so odklanjali udeležbo mladine v bogoslužju v baliliških uniformah, da so bili v stiku s slovenskimi teroristi in da so poveljevali justificarane žrtve tržaškega procesa, da so delili slovensko literaturo ljudem, bojkotirali italijanski verouk v šolah itd. Sv. sedež je formalno sicer protestiral proti konfinacijam, vendar le zato, ker se je zdel omadeževan ugled cerkvenega oblačila in ker o ukrepih ni bila obveščena cerkvena oblast. Dosegel je ločitev konfiniranih duhovnikov od civilnih konfinirancev in za nekatere tudi amnestijo. Poleg policijskih ukrepov so bili pogosti tudi vdori fašistov v cerkve med obredi v slovenskem ali hrvaškem jeziku in napadi na vernike. Zaradi slovenske pesmi, pri polnočnici leta 1936, so fašisti s strojnim oljem napojili pevovodjo Alojza Bratuža, da je umrl zaradi zastrupitve.

Na stopnjujoči se pritisk fašizma na slovensko in hrvaško cerkev je leta 1931 reagirala jugoslovanska katoliška javnost. Množično se je odzvala pozivu zagrebškega nadškofa Bauerja in se udeležila molitev za preganjane vernike in duhovnike v Italiji. Akcija je odmevala po svetu in Mussolini je zahteval od papeža, da jo obsodi. Sv. sedež je odgovoril, da »ne more ustvariti v katolikih vsega sveta vere, da odobrava ukrepe, ki jih italijanska vlada... izvaja proti slovanskemu kleru... Če bi... obžaloval akcijo zagrebškega nadškofa, bi moral po vesti obžalovati tudi vladne ukrepe v Julijski krajini, zlasti tiste, ki zadevajo versko oskrbo«. ¹³ Stališče Cerkve je bilo torej

⁷ R. Klinec, *Primorska duhovščina pod fašizmom*, Gorica 1969.

⁸ Archivio Centrale dello Stato, Partito nazionale fascista – ACS, PNF –, b. 2. Original: »L'attività del clero slavo può considerarsi oggi il più serio e grave ostacolo alla nostra opera di penetrazione... paralizzata, annullata in qualche zona dai preti sloveni, servitori fedeli del mito irredentistico... paladini arrabbiati di una problematica cultura e della lingua e delle tradizioni slovene.«

⁹ HAP, k. 115/1931, XV-B. 3.

¹⁰ ACS, PNF, b. 15. Original: »L'unico recinto ermeticamente chiuso alla lingua nostra è ancora la chiesa ove il prete slavo s'è trincerato opponendo accanita resistenza... È un sistema che coinvolge tutta la popolazione, che continua indisturbato... con ostinata resistenza, refrattario di ogni minaccia... Così la piaga, anziché guarire, svolge pericolosamente in cancrena.«... »in un lontano domani, davanti a sorprese ancora più dolorose di quelle che dovemmo constatare nel passato.«

¹¹ Prim. L. Tavano, *La Chiesa goriziana tra autonomia e inserimento v I Cattolici isontini*, op. cit.

¹² Archivio storico del Ministero degli esteri – ASME –, Santa Sede, 1930, b. 7/4., »L'autorità religiosa si trincerava dietro le norme canoniche che prescrivono doversi provvedere alla istruzione religiosa in Chiesa nella lingua materna.« Zato je zahteval... »in modo che ad ogni partita in un campo possa immediatamente corrispondere una contropartita magari in altro campo, si da dare armi per negoziare con sanzioni in via diplomatica, ed in modo, che le direttive unitarie giungano rapidamente a creare un clero nazionale, che è una questione di capitale importanza per il regime.«

¹³ ASME, S. S. 1931, b. 1 »non è in possibilità di farlo, perchè non poteva far credere ai cattolici di tutto il mondo che approvava le disposizioni adottate da tempo dal R. Governo contro il clero slavo... Se dunque il Santo Padre avesse deplorato la notificazione dell'Arcivescovo di Zagabria, avrebbe dovuto in coscienza deplorare anche le misure del R. Governo nella Venezia Giulia per quello in specie che riguarda l'assistenza religiosa dei fedeli.«

distanciranje od raznarodovalne politike v očeh katoliškega sveta, toda ker Cerkev te politike nikoli ni obsodila, je dejansko soglašala z njo. Posledica jugoslovanske akcije je bila, da je papež odtlej zavračal vse prošnje in pozive slovanske duhovščine, ki je v številnih spomenicah zahtevala intervencijo in pomoč Cerkve. Vsaj tako so zagotavljali cerkveni hierarhi italijanski vladi.

V spomenicah papežu se je slovensko-hrvaška duhovščina zavzemala za zaščito kompleksnega narodnega življenja manjšine pred »nacionalističnim imperializmom«, ki je deloval tudi v škodo verskega življenja. Rotila je, naj cerkev »ne nudi niti videza, da kakorkoli sodeluje s civilno oblastjo pri zatiranju«. ¹⁴ Svoje zahteve je podprla z argumenti o potrebi po rešitvi ugleda in avtoritete cerkve, ki sta bila med slovenskim in hrvaški prebivalstvom že močno omajana, saj so verniki resno grozili z odpadništvom. Odkrit protifašizem so duhovniki izražali v obtožbi stranke, ki je že devet let vladala Italiji, ker »se je odločila, da se slovenski in hrvaški narod v mejah Italije uniči«, in ki »sili celo cerkveno hierarhijo, da pomaga temu iztrebljanju«. Opozarjali so, da ljudje že obtožujejo Sv. sedež, da se je »usužnjil italijanskemu nacionalizmu«, da sklepa pogodbe z nasilniki, ne da »bi kdaj obsodil preganjanje narodnih manjšin, zato mnogi odstopajo od vere in celo prehajajo k pravoslavnim«. ¹⁵ Leta 1933 so slovenski duhovniki iz Julijske krajine in nemški z Južnega Tirola predložili spomenico katoliškemu kongresu na Dunaju z opozorilom, da je zatiranje narodne manjšine na verskem področju »edini primer v zgodovini evropskih narodov«. S protesti se je odzval tudi Kongres evropskih narodnosti, na katerem je poleg predsednika Josipa Vilfana vneto sodeloval voditelj primorskih krščanskih socialcev v emigraciji Engelbert Besednjak. Spomenice so poudarjale sodelovanje Vatikana in italijanskih škofov ter italijanskih duhovnikov pri raznarodovanju manjšin. Italijanska policija je tem akcijam pripisovala politični značaj, češ da pod versko masko napadajo italijansko vlado in poskušajo »razbiti solidarnost med cerkvijo in državo«. ¹⁶

Odnos najvišje cerkvene oblasti do narodnih manjšin v Italiji se najbolj jasno kaže v dejstvu, da so bili v tridesetih letih za vse škofije Julijske krajine imenovani italijanski in celo profašistični škofje, ki so naglo poskušali romanizirati cerkev. Sedejevega naslednika, apostolskega administratorja goriške škofije Giovannija Sirottija, je De Vecchi ocenil takole: »Ne sme se pozabiti, da navzočnost msgr. Sirottija v Gorici predstavlja težaven položaj za cerkev in izredno ugodnega za nas, kajti četudi bi bil naš agent, ne bi mogel storiti več...«. ¹⁷ Njegov naslednik nadškof Carlo Margotti je v pozdravnem govoru namenil posebno pozornost Mussoliniju, ker je »dvignil italijanski narod do take slave. Njemu gre naš pozdrav in naša želja, naj živi in naj vedno zmaguje«. ¹⁸ Civilna oblast iz Gorice je o njem poročala, da je iskreno in globoko »zvest savojski hiši, duceju in režimu«, ki ga občuduje, in da ob vsaki priložnosti slavi duceja v popolno zadovoljstvo fašističnega ambienta. Le glede uporabe slovenskega jezika v liturgiji je »intransigenten«. ¹⁹ Margotti si je zaman prizadeval doseči preklíc prepovedi slovenskega petja pri procesijah in izpust konfiniranih duhovnikov. ²⁰

Leta 1936 je moral odstopiti tudi Luigi Fogar, zadnji cerkveni poglavar, ki je ščitil narodne pravice vernikov. Sledil mu je Antonio Santin, ki je že v reški škofiji poitalijančeval slovensko cerkev, o čemer priča obsežna dokumentacija, ki jo je izdal Lavo Čermelj. ²¹ Tudi poreško-puljski škof Trifone Pederzoli in reški Ugo Camozzo sta popuščala civilnim oblastem, zlasti kar zadeva zamenjavo domačih duhovnikov z italijanskimi. V reški škofiji je bilo v tridesetih letih le še 12 slovenskih in hrvaških duhovnikov, v Istri pa za okrog 180.000 duš hrvaške narodnosti le še osem. Popolnoma se je podredil režimu videmski škof Nogara, ko je leta 1933 privolil v odpravo slovenskega jezika v cerkvi v Beneški Sloveniji. Sv. sedež je na pritožbo duhovnikov odgovoril, da ne more vplivati na to odločitev italijanske vlade, saj je Beneška Slovenija že več kot pol stoletja v Italiji. ²²

Navzlic temu fašizmu problema slovenske in hrvaške duhovščine in njune dejavnosti za ohranjanje nacionalne identitete ni uspelo nikoli rešiti. Še leta 1939 in 1940 je goriški fašistični funkcionar poročal, da se »skoraj v vseh cerkvah... moli, poje, pridiga

in poučuje katekizem v slovenščini... Kler pa aktivno propagira za izstop mladih iz organizacij GIL in Balille, olajšuje širjenje jugoslovanskih časopisov in omogoča sestanke, na katerih se govori o osvoboditvi drugorodnega ozemlja in o izgonu Italijanov. ... Opazen je gluhi, pasiven odpor dejavnosti politične penetracije... Ves kler gornjegoriškega... ima slavofilske tendence z iredentističnim ozadjem...²³ Tedaj je bilo na Goriškem še vedno 169 slovenskih duhovnikov, 23 italijanskih, toda le štirideset jih je bilo »italijansko mislečih«. Izbira slovenskega in hrvaškega klera je bila skoraj brez izjeme: odpor proti raznarodovanju in s tem režimu oziroma fašizmu. Ta odpor je omejevalo zavezništvo Cerkve s fašističnim režimom pa tudi protikomunizem cerkve, zlasti po izidu protikomunistične enciklike *Divini redemptoris*. Duhovščina je bila razpeta med strogo pokornostjo svoji hierarhiji in dolžnostjo zaščitnice zaupanega ji ljudstva, vendar pri večini ni bila odločilna samo dolžnost, marveč iskreno narodno čustvo in pogled na trpljenje. Kot nosilci socialno-kulturnega življenja svoje okolice so bili duhovniki nujno zaviralci asimilacijskega in raznarodovalnega procesa in kot taki glavna tarča režima, ne glede na njihovo morebitno političnost, saj je bil že odpor zoper italijanski jezik v cerkvi politični zločin. Preganjanje duhovščine je bila slepa politika režima, saj je bila cerkev najboljšo sredstvo režima za vzdrževanje socialnega ravnotežja in za njegovo kontrolo.²⁴ Zavezništvo cerkve s fašizmom in z njegovo raznarodovalno politiko je odvrčalo ljudi od cerkve, zlasti mladino, ki se je pridruževala levičarskemu in nacionalističnemu gibanju. Po mnenju tržaškega pisatelja Alojza Rebule je bila denacionalizacija manjšine hkrati njena dekristianizacija.²⁵

¹⁴ R. Klinec, op. cit., str. 62-63.

¹⁵ Zgodovinski arhiv Ljubljane, Zbirka J. Vilfan, fasc. 20.

¹⁶ ACS, Ministero degli Interni, Direzione generale di Pubblica sicurezza, Polizia politica, 1935, b. 2.

¹⁷ ASME, S. S., 1935, b. 25. »Non si deve dimenticare la situazione grave per la chiesa ed estremamente favorevole a noi la presenza a Gorizia di Mons. Sirotti che se fosse un nostro agente, non potrebbe fare di più...«

¹⁸ Istra, 28. 9. 1934.

¹⁹ ACS, PNF, b. 2. »sincero ammiratore del Regime, non lascia passare occasione per inneggiare al Capo del Governo con espressioni tali da incontrare la piena soddisfazione dell'ambiente fascista.«

²⁰ Arhiv Inštituta za zgodovino delovskega gibanja, PNF Gorica, fasc. 1033.

²¹ L. Čermelj, Il vescovo Antonio Santin e gli Sloveni e Croati della diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria, Ljubljana 1953.

²² L. Čermelj, Slovenci in Hrvati v Italiji, Ljubljana 1965, str. 240-242.

²³ ACS, PNF, b. 2. »In quasi tutte le chiese della provincia si prega, si canta, si predica e si insegna il catechismo in sloveno... il clero svolge attiva propaganda per allontanare i giovani dalle organizzazioni della G.I.L. e dell' O.N.B. ... facilita la diffusione dei giornali jugoslavi e favorisce riunioni in cui si parla di liberazione delle terre allogene e di cacciata degli italiani... Si avverte una sorda, passiva resistenza all': opera di penetrazione politica... Tutto il clero dell'alto goriziano è di tendenze slavofile a sfondo irredentistico.«

²⁴ Prim. T. Matta, La Chiesa cattolica e la snazionalizzazione degli sloveni e croati durante il fascismo, L'Imperialismo italiano e la Jugoslavia, Urbino 1981, str. 391.

²⁵ Prim. A. Rebula, I cattolici sloveni tra le due guerre, I cattolici isontini, op. cit., str. 222.

REFERAT JE BIL PREDSTAVLJEN NA ITALIJANSKO-SLOVENSKEM ZNANSTVENEM POSVETOVANJU DVE KULTURI ZA EVROPO JUTRI V SKLOPU TEMATIKE VLOGA KRŠČANSTVA NA PODROČJU SEVERNE ITALIJE IN SLOVENIJE. POSVETOVANJE STA PRIREDILA DEŽELNI SVET VENETA IN REPUBLIŠKA SKUPŠČINA SOCIALISTIČNE REPUBLIKE SLOVENIJE V BENETKAH 12. IN 13. NOVEMBRA 1988.

DR. DUŠAN NEČAK

Jugoslavija in anšlus

Jugoslovansko zgodovinopisje se je s problematiko nacizma, vpliva nacizma na jugoslovanske politične razmere med obema vojnama, nacifikacijo nemške narodne manjšine v Jugoslaviji in jugoslovanskim odnosom do avstrijskega vprašanja relativno veliko ukvarjalo. Med največje strokovnjake te problematike štejejo prav gotovo slovenskega zgodovinarja dr. Dušana Bibra, ki je to tematiko doslej najpopolneje in najceloviteje orisal v delu *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933 do 1941*, Ljubljana 1966. Del podatkov mojega prispevka je zato prevzet iz tega dela.

Jugoslovanski pogled na problematiko anšlusa karakterizirajo vsaj štiri značilnosti. Prva je razlika med ocenjevanjem anšlusa s strani vladajočih političnih struktur in opozicije ter prebivalstva. Druga je odnos slovenske politike in slovenskega naroda v primerjavi z odnosom drugih delov Jugoslavije do novonastalega položaja. Tretja je razpetost uradne jugoslovanske politike med odnosom do Italije in odnosom do Nemčije ali, točneje, izbiranje med fašizmom in nacizmom. Četrta pa je vloga nemške narodne manjšine pri kreiranju jugoslovanskega uradnega odnosa do anšlusa.

Ne moremo trditi, da je priključitev Avstrije nemškemu rajhu pomenila preseñčenje za jugoslovansko politiko ali prebivalstvo. Lahko pa poudarimo, da je ta akt nemškega nacizma povzročil val vsepšošnega vznemirjenja in strahu za nadaljnjo usodo naše države in še posebej za usodo slovenskega prebivalstva, tako v Jugoslaviji kot v Avstriji.¹ Posebej je to razumljivo pri Slovencih in pri tistih narodih Jugoslavije, ki so bili pred prvo svetovno vojno v sestavi dvojne monarhije. Slovenska izkušnja z germanizacijskim pritiskom, ki je od 15. do 19. stoletja močno potisnil slovenske etnične meje proti jugu, je bila zelo slaba in slovenska javnost je pričakovala, da je anšlus sestavni del stare nemške politike *Drang nach Osten* oziroma uresničenja veliko-nemške težnje po izhodu v Jadransko morje.

Vlada dr. Milana Stojadinovića, ki so ga nekateri zaradi njegove pronacifašistične politike imenovali tudi »jugoslo-

vanski Mussolini«, je bila osnovana 24. junija 1935 in je padla 5. februarja 1939. Stojadinović je sodil med tiste jugoslovanske predsednike, ki so vladali najdlje. To med drugim dokazuje, da ni bilo malo takratnih jugoslovanskih meščanskih političnih sil, ki so s simpatijami gledale na italijanski fašizem in nemški nacizem. Nezanemarljiv pri tem je bil delež nemške narodne manjšine, katere pripadniki ali, točneje, organizacije so bile po prihodu Hitlerja na oblast izrazito pronacistično usmerjene. Simpatije velikega dela jugoslovanske meščanske politike do nacizma so se jasno pokazale že leta 1934, ko se je bilo treba opredeliti do vprašanja poskusa nacističnega puča v Avstriji julija tega leta in do nekaj tisoč nacističnih beguncev, ki so po neuspehu pribežali v Jugoslavijo. Ker gre za problematiko, pomembno tudi za razumevanje časa in dogodkov ob anšlusu, je prav, da najprej osvetlim dogajanja v Jugoslaviji ob neuspelem nacističnem puču leta 1934.

Nacistični begunci iz Avstrije so začeli prihajati v Jugoslavijo dva dni po začetku puča, 27. julija 1934. Na začetku so se praviloma zadrževali v manjših obmejnih krajih in v okolici Celja, Ptuja in Maribora, kjer so mnogi imeli sorodnike in znance. Prav v Mariboru je še v začetku avgusta svobodno, to je pri sorodnikih oziroma znancih, živelo kakih 10 vodilnih udeležencev julijskega puča, pa čeprav v stalnem – po mnenju zagrebškega nemškega konzulata neupravičenem – strahu, da jih bodo jugoslovanske oblasti izročile Avstriji.² Toda nemški konzulat v Zagrebu je pravilno predvideval. Jugoslovanske oblasti so begunce sprejemale, ne da bi jim povzročale sitnosti. Zanje so ustanovili posebna taborišča. Glavno je bilo v Varaždinu, drugi dve pa v Bjelovaru in Slavonski Požegi. Politično vodstvo naci-

stičnih beguncev je približno do novembra delovalo v Mariboru pod imenom Zentralleitung des Flüchtlingshilfswerkes, kasneje pa je bilo prestavljeno v Varaždin.³ Maribor je v vsem času begunstva bil glavno oporišče, kraj od koder so razporejali begunce in kjer je bila propagandna centrala. Nacisti so imeli razporejene svoje ljudi ali postojanke zlasti na široko v Sloveniji, pa tudi na Hrvaškem. Ko je avstrijska policija oktobra 1934 izdelala natančen zemljevid taborišč in oporišč nacističnih beguncev, jih je bilo najti od Kranjske Gore na avstrijsko-italijansko-jugoslovanski trimeji vzdolž vse meje z Avstrijo z Ljubljano vred do Ljutomera na vzhodu slovenskega ozemlja ter seveda na Hrvaškem v Zagrebu, Varaždinu, Bjelovaru, Lipiških toplicah, Slavonski Požegi, Varaždinskih toplicah, Čakovcu in še kje.⁴

Nekaj tisoč beguncev ni trpelo ne pomanjkanja in ne kakega drugega nasilja jugoslovanskih oblasti. Beograjski nemški poslanik je že 13. avgusta 1934 sporočil v Berlin, da ima vtis, da jugoslovanske oblasti ne bi ovirale akcije pomoči, s katero bi beguncem posredovali denar, obleko in živila. Po njegovem mnenju so se želele jugoslovanske oblasti čim prej rešiti teh beguncev in bi bile vesele, če bi se našla kakšna pot, ki bi jih odvezala odgovornosti, ki jo nalaga varovanje pravice azila.⁵

Jugoslovanske oblasti niso stražile taborišč, policija in vojska sta na taboriščnike in njihove probleme gledali prijazno. Visoki jugoslovanski oficirji so se udeleževali športnih prireditev v taboriščih, policisti in oficirji pa so na nacistične pozdrave pogosto odgovarjali s »Heil Hitler«. Poročila avstrijskih varnostnih organov govorijo o močni nacistični usmerjenosti švabsko-nemškega kulturbunda in nemških krogov na Štajerskem in delu

¹ Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, 1933–1941. Ljubljana 1966, str. 129. (Dalje Biber...)

² Dušan Nečak: Prispevek k problematiki nacističnih beguncev v Jugoslaviji (1934), Zgodovinski časopis, 1986, št. 1–2, str. 105. (Dalje Nečak...)

³ Allgemeines Verwaltungssarchiv, BKA Zl 313929/G.D./St.

⁴ Ibid.

⁵ Nečak, str. 108.

Hrvaške. Poudarjajo, da je najti nacional-socialistične celice ne le v Mariboru, Celju in na Ptuj, temveč tudi v manjših krajih in na podeželju. Zato tudi ni presenetljivo, da so se begunci lahko svobodno gibali in da so dobivali veliko gmotno podporo tudi od domačih nacistov, kot sta bila varaždinski posestnik Kisch in celjski veleindustrialec August Westen, ter da so jih propagandistično in politično podpirali krogi okrog »Marburger Zeitung«, med njimi novinar Krainz. Te okoliščine so bile ključne za to, da se je politično vodstvo avstrijskih nacističnih beguncev po pobegu v Jugoslavijo tako hitro znašlo. Politične povezave Nemcev na Štajerskem z nemškim poslaništvom pa so bile v tistem trenutku nenadomestljive (npr. odvetnik Leo Gozani iz Maribora). Povedano nam dovoljuje trditev, da so se avstrijski nacistični begunci v Jugoslaviji dobro počutili, kar pa seveda ne pomeni, da jih je enako kot oblasti sprejelo tudi prebivalstvo nemške narodnosti.⁶

Tako je bilo stališče jugoslovanskih oblasti do prvega neposrednejšega stika z nacizmom izven Jugoslavije, predsednik vlade v tistem času pa je bil Nikola Uzunović, katerega politična usmeritev ni bila niti približno tako pronacistična, kot je bila v času anšlusa Stojadinovičeva.

Očitno se je predsednik jugoslovanske vlade dr. Milan Stojadinović o načrtovanem anšlusu pogovarjal s Hitlerjem že januarja 1938, ko je bil na uradnem obisku v Berlinu, čeprav je to zanikal. Prepričan je namreč bil, da je anšlus neogiben in da je naloga Jugoslavije to dejanje kar se da zavirati, vendar na tak način, da ne bi prišlo do neposrednega konflikta z Nemčijo.⁷ Iz uradnega komunikeja ob obisku Stojadinovića v Nemčiji ni neposredno razbrati, da sta se oba politika pogovarjala o anšlusu, čeprav je Stojadinović jasno izrazil mnenje, da se je »Jugoslavija vedno zavedala dejstva, da igra Nemčija odločilno vlogo v donavskem prostoru in da rešitev tako imenovanega vprašanja donavskega prostora ne bi bila mogoča brez sodelovanja Nemčije«. ⁸ Če k temu dodamo, da je bil ministrski predsednik dr. Stojadinović pripravljen glede habsburškega vprašanja absolutno podpreti Nemčijo in po potrebi z njo tudi

korakati ter da je imel avstrijsko vprašanje za povsem notranje nemško vprašanje,⁹ potem lahko brez prevelikega tveganja zatrdimo, da jugoslovanska vlada ni bila posebej odločna nasprotnica anšlusa. Točna je ocena nemškega poslanika v Beogradu, ki je konec februarja 1938 stališče jugoslovanskih oblasti do priključitve označil takole: »Tudi princ regent in ministrski predsednik bi na ‚samostojno‘ Avstrijo gledala kot na jugoslovanskim interesom najbolj ustrežno rešitev, če bi si mogla misliti, da bi bila ‚samostojna‘ Avstrija življenja zmožna... Toda ker uvidevata, da vsi ti pogoji niso dani, gledata na ‚nemško‘ rešitev avstrijskega vprašanja kot na razvoj, ki je navsezadnje neizogiben in ki je hkrati edino trajno jamstvo proti Habsburžanom ali Italiji, v Avstriji...«¹⁰

Svojo naklonjenost nacistični Nemčiji je jugoslovanski ministrski predsednik potrdil tudi pri pogovorih med obema ministroma za tisk, saj je bilo 18. januarja 1938 sklenjeno, da »bosta tiska obeh držav opustila objavo novic in člankov, ki bi utegnili motiti dobre odnose med obema državama«.¹¹

Stojadinović je politiko dobrih odnosov z Nemčijo podčrtal kot enega od treh temeljev jugoslovanske zunanje politike še tik pred anšlusom, 10. marca 1938, ko je v skupščini pojasnjeval svojo zunanjo politiko. Takrat je v kontekstu varovanja jugoslovanskih meja zatrjeval, da k temu prispevajo prijateljski odnosi med obema državama in obojestranski obiski državnikov.¹² Tako politiko do prodirajočega nacizma pa niso podpirali niti koalicijski partnerji jugoslovanskega ministrskega predsednika. Tako slovenska klerikalna stranka (SLS – Slovenska ljudska stranka) na čelu z dr. Antonom Korošcem kot tudi opozicionalna hrvaška kmečka stranka (HSS – Hrvatska seljačka stranka) na čelu z dr. Vladkom Mačkom nista zagovarjali Stojadinovičeve politike približevanja k nacistični Nemčiji. Nasprotno, slovenski klerikalci so v svojem časopisu tik pred anšlusom ostro kritizirali svojo vlado in Hitlerjevo Nemčijo. Prepričani so bili, da bodo z izginotjem Avstrije v smrtni nevarnosti tudi severna območja Jugoslavije in z njimi njihovi prebivalci,

posebej Slovenci, ki živijo na avstrijskem Koroškem. Hrvaški politični voditelj dr. Maček pa je odkrito pozival k zrušitvi Stojadinovičevega režima, češ da bi s tem zahodne demokracije lahko uspešno zaustavile nemški Drang nach Osten.¹³ Devet dni pred koncem Avstrije je ameriški poslanik v Beogradu takole ocenil jugoslovansko vladno politiko do grozečega anšlusa in odnos drugih do nje: »Po glediščih, ki so mi jih izrazili vladni uradniki, češ da je za Jugoslavijo nevarna skupna meja z Nemčijo, sklepam, da Stojadinovičeva politika, ki se je pustil pretentati od nemških dobrikanj, ni samo nepopularna med njegovimi kolegi, marveč, da jo v luči nedavnega razvoja smatrajo za napačno«.¹⁴ Stojadinović je očitke zavračal pragmatično. Bil je mnenja, da Jugoslavija ne more ničesar storiti, če Nemčija s svojo politiko do Avstrije spreminja ravnotežje v Evropi. Tisti, ki to lahko preprečijo, so velesile, je zatrjeval, dokler pa sta o tej politiki enakega mnenja Nemčija in Italija, ni mogoče niti pomisliti na kako reakcijo na jugoslovanski strani.¹⁵

Ob anšlusu je jugoslovanska vlada izdala uradno izjavo, »da ima Jugoslavija združitev Avstrije z Nemškim rajhom za

čisto notranjo zadevo nemškega naroda, da je ta država trajno borec za narodno združitev vseh plemen enega naroda in da je Jugoslavija v prijateljskih odnosih do Nemškega rajha. Prijateljstvo potrjuje tudi jugoslovansko zadržanje, odkar je postala njegov neposredni sosed«.¹⁶

Izjava je logično nadaljevanje Stojadinovičeve politike, ki bi morda našla pravo mesto v takratni evropski politični situaciji, če bi jo primerjali z nekaterimi izjavami drugih držav. Kraljeva madžarska vlada je poslala »Führerju in Reichskanzlerju najtoplejše čestitke k združitvi Avstrije z Nemškim rajhom in izrazila upanje, da bodo odnosi še naprej ostali prijateljski«.¹⁷ Zunanji minister ZDA pa je objavil »da so Združene države de facto priznale združitev Avstrije z Nemškim rajhom«.¹⁸ Jugoslovanska uradna izjava v tistem času torej ni bila kaj posebnega, toda kljub temu je Hitler v svojem govoru 3. aprila 1938 v Gradcu poleg Italije pohvalil tudi Jugoslavijo in Madžarsko zaradi njunega odnosa do anšlusa.^{18a} Jugoslovanska vlada je uradno priznala anšlus že 19. marca, ko je sklenila svoje poslanilstvo na Dunaju ukiniti in ga zamenjati z generalnim konzulatom. O tem je bila

⁶ Ibid, str. 109.

⁷ Biber, str. 129.

⁸ Archiv der Gegenwart, 1938, 3785 G (dalje A. G. ...).

⁹ Biber, str. 130.

¹⁰ Ibid.

¹¹ A. G., 1938, 3387 D.

¹² Ibid, 3467 B.

¹³ Biber, str. 132.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ A. G., 1938 3478/79 A.

»dass die Vereinigung Österreichs mit dem Deutschen reich als eine rein innere Angelegenheit des deutschen Volkes von Jugoslawien betrachtet werde, dass sich dieser Staat als ein Vorkämpfer der Nationalen Vereinigung aller Stämme eines Volkes betrachte und dass Jugoslawien in freundschaftlichen Beziehungen zu dem Deutschen Reiche stehe. Diese Freundschaft bestimme auch die jugoslawische Haltung, seit das Reich sein direkter Nachbar, geworden sei«.

¹⁷ Ibid, 3479 A.

»dem Führer und Reichskanzler die wärmsten Glückwünsche zur Wiedervereinigung Österreichs mit dem Deutschen Reich und der Hoffnung Ausdruck gegeben, dass die beziehungen weiterhin gute und freundnachbarliche bleiben werden«.

¹⁸ Ibid

»dass die Vereinigten Staaten die Wiedervereinigung Österreichs mit dem Deutschen Reich de facto anerkannt haben«.

^{18a} Biber, str. 138.

javnost obveščena šele tri dni kasneje, nemško vlado pa je o tem obvestila 3. aprila 1938.^{18b} Obširneje pa je Stojadinović spregovoril o anšlusu že 15. marca, ko je na sestanku z opozicijskimi poslanci pobliže predstavil svoje poglede na to problematiko. V glavnem je ostal pri starih trditvah, da gre za interno nemško vprašanje, na katero naj reagirajo velesile, in zagotavljal, da ni skrbi za jugoslovanske meje. Zanimiva pa je bila novost, češ da je anšlus koristen za notranjepolitični položaj Jugoslavije, saj bodo v Avstriji razpuščene komunistične organizacije, jugoslovanski komunisti tam zaprti, nacistični rajh na mejah Jugoslavije pa naj bi vendarle pomenil nevarnost, ki jo bodo uvidili tudi Hrvati in zato spoznali nujnost notranje konsolidacije in sloge. Odklonil je vsako povezovanje zoper nacistično Nemčijo v okvirih male antante in je zato brez omahovanja zavrnil predlog češkoslovaškega predsednika Beneša, da se v Bukarešti skliče izredno zasedanje stalnega sveta male antante, ki naj bi proučil novi položaj. Tako politiko sta nemški strani predstavila tudi ministra Miletić in Janković, ko sta bila v začetku maja 1938 na obisku v Berlinu. Zagotavljala sta, »da priključitev Avstrije k Nemčiji predstavlja za Jugoslavijo vprašanje, ki ga naj uredi le nemški narod. Jugoslavijo združitev Avstrije zanima le toliko, kolikor je s tem dokončno rešeno večno habsburško vprašanje in bo nacionalsocializem uničil komunistične centrale na Dunaju«. ^{18c}

Indolencija in pristanek uradne jugoslovanske politike na konec Avstrije pa ni bil pravi odsev reakcije jugoslovanskega prebivalstva in opozicije. Uradna cenzura je sicer preprečila vsak pisni protest zoper anšlus, pa tudi vsako poročilo, ki bi govorilo o manifestacijah zoper to dejanje nacistične Nemčije. Vendar to ni pomenilo, da jugoslovanske demokratične sile niso aktivno protestirale. Slovenski študentje v Mariboru, slovenski študentski klub Triglav v Mariboru, Društvo slovenskih intelektualcev v Parizu in še kdo so zahtevali od vlade naslonitev na Francijo, Anglijo in Sovjetsko zvezo in protestirali zoper anšlus¹⁹ kljub temu, da je dr. Stojadinović v senatu 19. marca 1938 poslancem zago-

taavljal, »da mu je Führer in Reichskanzler že pred anšlusom zagotavljal željo in interes Nemčije po močni Jugoslaviji in da so po anšlusu uradni predstavniki nemškega rajha potrdili načelo popolne nedotakljivosti jugoslovanskih meja« in »da bo mogoče morebitna vprašanja reševati po prijateljski poti«. ²⁰ Prav v Parizu je Slovenec Risto Jelačin zbral v napredni reviji *Les Voix Européennes* proteste slovenskih javnih in kulturnih delavcev proti anšlusu. Protestirali so veliki slovenski pesnik, predstavnik moderne Oton Župančič, impresionist Rihard Jakopič, literarni zgodovinar in univerzitetni profesor dr. France Kidrič, pisatelja Ferdo Kozak in Edvard Kocbek itd. ²¹ Protestirali so izobraženci različnih starosti in različnih političnih smeri. V Ljubljani, glavnem mestu Slovenije, so bile takoj po anšlusu velike protinemške demonstracije, ki jih je Stojadinović v pogovoru z nemškim poslanikom von Heerenom označil kot delo komunistične mladine. ²² Čeprav je bila komunistična stranka v ilegali, je treba reči, da je vodila odločno protinemško akcijo in med prvimi obsodila anšlus, podobno kot so to storili levi katoliki – krščanski socialisti. Posebej aktivni pa so bili predstavniki narodnih združenj koroških emigrantov, ki so takoj po anšlusu, da bi rešili problem koroških Slovencev, od Stojadinovića zahtevali, da Jugoslavija uradno zahteva priključitev slovenskega dela Koroške. Tako zahtevo je podprla tudi skupina poslancev skupščine in celo člani senata. Toda vladna cenzura ni dovolila, da bi takšne zahteve ugledale luč sveta, notranji minister Slovenec dr. Anton Korošec pa je v celoti podpiral Stojadinovićevo politiko in prepovedal delegaciji koroških emigrantov vsak stik z domačimi in tujimi novinarji. Ministrski predsednik Stojadinović se je tako bal spora z nacistično Nemčijo, da je na sestanku s predstavniki opozicije, ki so od njega prav tako zahtevali rešitev koroškega vprašanja s korekturo meje, zatrjeval, da ne bi bilo pošteno zahtevati od Nemčije spremembe meje ali kake druge koncesije glede Koroške. ²³

Če je anšlus na jugoslovanski strani zbudil upanje v rešitev koroškega vprašanja s priključitvijo spornega ozemlja, pa

so se tudi na nemško-avstrijski strani porodile zahteve po priključitvi »izgubljenih« spodnještajerskih mest z Mariborom, kar je vehementno podpirala tudi nemška manjšina v teh krajih. Nastal je položaj, v katerem sta najvidnejša politika obeh držav poskušala obdržati videz, kot da ne podpirata takih teženj. Hitler je v že citiranem govoru zatrjeval, da je Nemčija srečna, ker ima tu meje, ki jih ni treba vojaško varovati. Stojadinović pa je želel z manifestacijami prijateljstva na meji in s pomirjevalnimi izjavami opoziciji, da so meje na severu varne, prepričati javnost, da Jugoslaviji od nacistične Nemčije ne grozi nikakršna nevarnost. Na meji pri Gornji Radgoni je prišlo do prijateljske manifestacije jugoslovanske in nemške vojske, kar je naša stran zabeležila takole: »Potem, ko je Nemčija postala neposredni sosed Madžarske oziroma Jugoslavije, je prihajalo na obeh straneh meje do srečanj med enotami nemške in madžarske oziroma jugoslovanske armade. Višji častniki obeh strani so si izmenjevali tovariške, pozdravne govore.«²⁴ Jugoslovanski ministrski predsednik je ob anšlusu uradno čestital nemškemu poslaniku von Heerenu in mu zagotovil, da se s tem strinja tudi

notranji minister dr. Korošec, jugoslovanskim oblastem pa je posebej naročil, naj prisrčno sodelujejo z novimi nemškimi oblastmi ob meji. Zdelo se mu je potrebno, da je o tem prek jugoslovanskega poslanika v Nemčiji Cincar-Markovića obvestil nemško zunanje ministrstvo.²⁵

Omejitev na kratek oris po večini uradnega reagiranja na anšlus in prikazovanja uradne jugoslovanske politike se mi zdi za to priložnost upravičena. Anšlus pa je seveda imel v jugoslovanski zgodovini med obema vojnama tudi druge, širše razsežnosti in kontekste. Na glavne od njih sem opozoril v uvodu. Posebej zanimiv bi bil prikaz vpliva anšlusa na politični razvoj nemške manjšine v Jugoslaviji, popolnejšo historično podobo pa bi dobili tudi z opisom nihanja jugoslovanske politike tistega časa med italijanskim fašizmom in nemškim nacizmom glede na dejstvo, da so bili zlasti severni deli Jugoslavije v zgodovini ogroženi tako od italijanizacije kot tudi od germanizacije. Vsekakor pa je pomenila nacistom prijazna politika ministrskega predsednika Stojadinovića do anšlusa in s tem do vse agresivnejšega nacizma tisto politiko, ki je 25. marca 1941 pripeljala do pristopa

^{18b} Ibid in A. G. 1938, 3479 A.

^{18c} Biber, str. 138/139 in A. G., 1938, 3541 E.

»dass der Anschluss Österreichs an Deutschland für Jugoslawien eine Frage darstelle, die allein das deutsche Volk regeln hatte. Jugoslawien sei an der Wiedervereinigung Österreichs nur insofern interessiert, als hiedurch die ewige Habsburgerfrage definitiv liquidiert wurde und der Nationalsozialismus die Vernichtung der kommunistischen Zentralen in Wien herbeiführte«.

¹⁹ Biber, str. 134/135.

²⁰ A. G. 1938, 3479/80 E.

»dass der Führer und Reichskanzler Hitler bereits vor dem Anschluss ihm gegenüber Wunsch und Interesse Deutschlands an einem starken Jugoslawien betont hätte und dass nach dem Anschluss amtliche Vertreter des Deutschen Reiches den Grundsatz der absoluten Unverletzlichkeit der jugoslawischen Grenze bestätigt hätten« in »dass alle etwa auftauchenden Fragen auf freundschaftlichem Wege gelöst werden können«.

²¹ Biber, str. 135.

²² Ibid.

²³ Ibid, str. 137.

²⁴ A. G., 1938, 3484 B.

»Nachdem Deutschland nunmehr zum direkten Grenznachbar Ungarns bzw. jugoslawiens geworden ist, fanden an den beiderseitigen Grenzen Begegnungen von Abteilungen der deutschen Wehrmacht mit ungarischen bzw. jugoslawischen Truppen statt, wobei auf beiden Seiten höhere Offiziere kameradschaftliche Begrüßungsansprachen wechselten«.

²⁵ Biber, str. 138.

Jugoslavije k trojnemu paktu, 27. marca 1941 do puča prozahodno usmerjenih oficirjev, do sočasne spontane in od komunistov vodene protinacistične in protifašistične vstaje, do napada nacifašističnih sil na Jugoslavijo 6. aprila 1941 ter do njenega konca s kapitulacijo 17. aprila 1941. Do teh usodnih dogodkov, ki so v temeljih spremenili jugoslovansko zgodovino, pa je Jugoslavija postala to, kar ji je jugoslovanski senator dr. Andjelković prerokoval v ostri kritiki Stojadinovićeve politike: »Mi postajamo sporno področje italijanske in nemške politike, postajamo eksploatacijsko področje nemškega in ita-

lijanskega kapitala. Osamljeni smo in naše zveze, najsi se z njimi gospod minister še tako hvali, niso nikakršne. Zveza z malo antanto obstaja samo proti Madžarski, balkanski sporazum obstaja samo proti Bolgariji. S Francijo smo se povsem ohladili, z Anglijo imamo zvezo lepih vljudnostnih odnosov, Rusija za nas ne obstaja. Gospodje, mi nimamo sovražnikov, vendar prav tako nimamo prijateljev.

Toda jaz trdim, da je ekspanzivna sila velikih narodov, ki so na naši meji (mislim je predvsem na Italijane in Nemce, op. p.), sama zase sovražnik za majhen narod.«²⁶

²⁶ Ibid, 139/140.

PRISPEVEK JE PREDAVANJE AVTORJA, KI GA JE IMEL NA MEDNARODNEM SIMPOZIJU O ANŠLUSU V PARIZU IN ROUENU, OD 29. FEBRUARJA DO 4. MARCA 1988. SEMINAR JE IMEL NASLOV »LE CINQUANTENAIRE DE L'ANSCHLUß«, VEČ O TEM ZNANSTVENEM SREČANJU PA JE MOGOČE NAJTI V POROČILU ISTEGA AVTORJA V ZGODOVINSKEM ČASOPISU, LJUBLJANA 1988, ŠT. 2, STR. 294–297.

MAG. ZDENKO ČEPIČ

IGRA BRIDKE RESNIČNOSTI

Predstavljati dramsko delo v reviji Borec ni običaj, vendar je tokrat treba storiti izjemo, in to iz več razlogov. V knjižici, ki jo je izdala mariborska založba Obzorja v zbirki Znamenja, v nakladi 800 izvodov, sta objavljeni dve drami Borisa A. Novaka, bolj znanega kot pesnika in pisca iger ter pesmi za otroke: VOJAKI ZGODOVINE (dramska kronika 1918–1948) in Hiša iz kart. S stališča zgodovine in zgodovinopisja je zanimiva predvsem prva. Zanimiva je tako s časovnega kot vsebinskega vidika. Gre namreč za dramatizirano kroniko tridesetletnega obdobja, ki je omejeno z zelo pomembnima letnicama slovenske zgodovine. Letnici označujeta konec neke dobe, ki je pustila močne zgodovinske korenine, hkrati pa pomenita začetek nečesa novega v zgodovinskem dogajanju. Prva, leto 1918, označuje na eni strani konec tistega, kar radi prikazujemo kot tisočletno narodnostno sužnost, na drugi pa vstop v novi državni okvir, ki naj bi prinesel slovenskemu narodu več svetlobe v narodnostnem pomenu. Druga letnica, leto 1948, pa ima tudi nekaj osvobodilni značaj in začetek večpomensko novega. Tedaj se je Jugoslavija vsaj formalno duhovno osvobodila bivanja v »komunističnem imperiju« in ideološke nadvlade njenega »vladarja«. Leto 1948 nam pomeni vsaj formalno pomembno zgodovinsko ločnico. Gre torej za dve »osvobodilni« letnici. V tem tridesetletnem obdobju so vladali Slovencem številni vladarji – od zadnjega Habsburžana na prestolu črno žolte monarhije Karla I., srbskega in nato jugoslovanskega kralja Petra I. Karadžordževića, njegovega sina Aleksandra in nato Petra II. pa do Tita, ki sicer ni imel vladarskih insignij. Vsi ti igrajo v drami Borisa A. Novaka posredno, a vidno simbolično vlogo. Na neki

način so »spiritus agens« celotnega dramskega dogajanja in označevalci dobe, v kateri se dramska kronika dogaja. Značaja zgodovinskosti pa drami ne daje samo časovni okvir, marveč predvsem vsebina in njeno sporočilo.

Obdobje vladanja teh zgodovinskih osebnosti z vsemi značilnostmi dobe je piscu predstavljalo časovni okvir za prikaz življenja slovenske družine v Mariboru. Drama ima pet dejanj. Prva tri zajemajo čas med obema vojnama, četrto posega v obdobje druge svetovne vojne, okupacije in nacističnega terorja, peto dejanje pa se odvija po vojni.

V delu Borisa A. Novaka gre za dramsko kroniko resnične mariborske družine. To je prikaz življenja oziroma so to slike iz življenja članov treh generacij te družine. Avtor je družino poimenoval Grudnovi. Osrednja oseba družine je oče, v drami nadporočnik avstroogrske vojske, borec za severno mejo, kapetan starojugoslovanske vojske in nato dolgoletni upokojenec. Nič manj pa niso pomembni drugi družinski člani, mati in šest otrok. S stališča zgodovine je pomen nekaterih vsekakor večji, kot je očetov, ki ima v drami glavno vlogo povezovalca obdobj in dogajanj. Dramsko in zgodovinsko aktivnih je vseh šest otrok Grudnovih. Njihove življenjske zgodbe in usode so vsebinski okvir dogajanj v tridesetletnem obdobju. Najstarejši sin (Ivan) je praporščak avstroogrske vojske, nato letalski major starojugoslovanske vojske. Drugi sin (Rudi) je tudi avstroogrski častnik, med obema vojnama pa uradnik v Sisku, kjer je bil mobiliziran v domobransko vojsko Neodvisne države Hrvatske. Kot mobilizirani »satnik« pade pri Stalingradu, kamor je Neodvisna država Hrvatska poslala wehrmachtu v pomoč proti Rdeči armadi svoje enote legionarjev. Tretji sin (Maksim) je kadet avstroogrske vojske, po študiju pa komponist in dirigent, komunist in član komunistične partije. Večina moških članov družine so torej začeli svojo življenjsko in s tem tudi dramsko pot kot vojaki. Četrti (Tone) je študent pedagogike na ljubljanski univerzi, komunist, med vojno partizan, komisar in partizanski major. Najmlajši (Andrej) je študent, komunist in partizanski komisar. Edina hči (Vida)

je invalidka, profesorica nemščine, komunistka in interniranka v koncentracijskem taborišču.

V drami imajo pomembno mesto tudi osebe, ki imajo za družino, za njene posamezne člane in za njihovo življenjsko pot nemajhno vlogo. To so: oficir protiobveščevalne službe starojugoslovanske vojske, med okupacijo sodelavec gestapa; specialni preiskovalni sodnik sodišča za zaščito države in stari Jugoslaviji, med vojno visok policijski uradnik v kvizlinški upravi, po vojni upokojenec z borčevsko pokojnino, in medvojni ilegalec, povojni oficir Ozne. V igri je tudi lik gestapovca. Vsi ti simbolizirajo državno oblast v posameznem obdobju. So antipod posameznim članom družine Gruđen, ki usodno določajo in pogojujejo njihovo življenje. To je bilo v resnici v veliki meri krojljivo od tistih, ki jih običajno, tudi malce zaničljivo, imenujemo policaji. Dejansko je imel s posameznimi predstavniki teh organov državne oblasti v posameznem obdobju opraviti domala vsak član družine.

Dogajanja v drami temeljijo na resničnosti, na resničnih osebah, njihovih usodah in na resničnih dogodkih. Tako pri tej drami običajni pristavek, da je vsaka podobnost zgolj naključje, ni potreben. Prej velja obratno. Res pa je, da se marsikatera situacija – prizor, v drami zdi neverjeten, »za lase privlečen« in sad avtorjeve domišljije ali morda celo njegove spogledljivosti z našim političnim vsakdanom. Tak je na primer prizor, v katerem oče pove, zakaj ga preganja vojaška protiobveščevalna služba. Zaradi odkrite besede o napačni narodnostni politiki v stari Jugoslaviji. Na manevrih starojugoslovanske vojske se je namreč sprl s poveljujočim »djeneralom«. Temu je pojasnil, da so v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev plemena oziroma narodi enakopravni. »Djeneral«, Srb, je namreč zagovarjal metodo nasilja nad drugimi narodi, da bi se v državi napravil red. Ta »upor« je v resnici prinesel očetu takojšnjo odpustitev iz kraljeve vojske in upokojitev, kar je pomenilo za družino materialni udarec. Za veliko večino dogajanja velja, da jih je mogoče podpreti s stvarnimi dokazi.

Avtor je seveda do neke meje, a resnično v majhnem obsegu, napravil nekaj

zgodovinskih konstruktov (npr. vpletenost očeta in dveh sinov v Maistrov prevzem oblasti v Mariboru) in nekaj kronoloških pomikov dogajanja. Seveda si je dovolil tudi nekaj umetniške svobode in zgodovinskih netočnosti, vendar to v ničemer ne zmanjšuje ali omejuje dramske zgodbe. Pa tudi zgodovinska verodostojnost ne trpi zaradi tega.

V celoti je drama – družinska kronika Borisa A. Novaka zvest odsev likov in življenja mariborske družine v tridesetletnem obdobju. Glavne osebe so predstavljene brez olepševanja in prikrievanja njihovega resničnega obstoja, in to vsega njihovega privatnega, javnega, revolucionarnega in političnega delovanja. To velja tudi za »policajsko« skupino, ki ima veliko skupnega s še živimi ljudmi. Takšen je na primer lik Varge, predvojnega preganjalca komunistov, ki je pod drugim, praviim priimkom verjetno znan vsej generaciji predvojnih komunistov. Avtor je spremenil prava imena protagonistov oziroma združil v enem liku dve usodi, ni pa spreminjal resničnih biografskih podatkov, od poklica do politične dejavnosti.

Čeprav je osrednji lik v drami oče, glava družine, na eni strani upornik in življenjski realist, na drugi pa idealist, so za zgodovinskost družine Gruđen in za zgodovino nasploh bolj zanimivi in pomembni otroci – bratje in sestra. Ti so s svojo politično oziroma revolucionarno dejavnostjo postali del slovenske zgodovine. To velja predvsem za trojico komunistov. Ker pa pišejo zgodovino ali jo vsaj narekujejo, prišepetavajo in bedijo nad njo živi, preživeli, ni čudno, da je postal eden za zgodovino izdajalec, drugi partizanski vojvoda, domala simbol vsega zla, ki se veže na ta nečedni pojav iz slovenskega partizanstva, tretji pa si je prislužil oznako »prakomunist«. Bili pa so predvsem predstavniki napredne slovenske inteligence. Kljub meščanskemu poreklu so se zavestno življenjsko opredelili za marksizem, delavsko gibanje in komunistično partijo. Zaradi socialnega izvora jim je bilo tudi večkrat očitano, da so salonski komunisti. Pač niso bili rojeni proletarci. Eden je bil komponist in dirigent, drugi študent pedagogike, tretji študent geografije. Zlasti za drugega velja, da je bil

aktiven in viden v študentskem gibanju na ljubljanski univerzi, predvsem v zvezi z močnim stavkovnim oziroma protestnim gibanjem, ki je bilo v prvi polovici tridesetih let usmerjeno proti Aleksandrovcu »krvavemu režimu«.

Za komunizem se je opredelila tudi njihova sestra, invalidka in ločenka s tremi otroki. In predvsem politična opredelitev ji je povzročala nemalo eksistenčnih težav, saj prav zato ni mogla dobiti stalne zaposlitve.

Najstarejši sin je šel po očetovih stopnjah in postal profesionalni vojak, major letalstva v starojugoslovanski vojski. Zapletel se je v razkrivanje lumparij starojugoslovanskega generalštaba in obrambnega ministrstva, ki sta kupila v Franciji stara in za letenje smrtno nevarna letala. S tem da je pokazal na korupcijo v vojaških vrhovih, se jim je zameril. Da bi se ga na lep način znebili, so ga poslali v Francijo za vojnega atašeja. O tem zgodovini molči; morda je to ne zanima, saj gre za dejavnost posameznika, pa še ta ni revolucionar, komunist. Vseeno bi bilo zanimivo vedeti, to pa pomeni raziskati, kakšna je bila politika kupovanja orožja v predvojni Jugoslaviji in kakšna je bila stopnja korupcije pri tem. To bi bilo potrebno, da ne bi neprestano brez stvarnih dokazov govorili o korupciji v starojugoslovanski vojski, ki jo je pripeljala do zloma aprila 1941. Morda bi prav lik majorja Grudna lahko uporabili za iztočnico pri raziskovanju tega vsekakor zanimivega pojava v zgodovini starojugoslovanske države. Za zgodovino je najmanj pomemben sin, ki je postal uradnik na Hrvaškem, pa tudi njegova nadaljnja življenjska pot, predvsem smrt nista docela zgodovinsko potrjeni.

Dramsko dogajanje se začne leta 1918, v zadnjih dneh habsburške oblasti, ki jo simbolizira podoba cesarja Karla I. Ti dnevi so bili pomembni in usodni prav za Maribor, kjer se drama dogaja. Avtor je v to dogajanje vpel tudi družino Gruden. Dogajanje se nato preseli v sredo dvajsetih let, v čas Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Narodnostne in politične razmere je avtor ponazoril z besedno oziroma situacijsko igro, to je z anekdoto o tem, da so te kratice v imenu države pomenile

Srbe, kar se je pisalo z zelo velikimi črkami, Hrvate z manjšimi, Slovence pa s povsem majhnimi. Razmere tridesetih let, za katere je bila značilna krepitev komunistične partije in nasploh revolucionarnega hotenja ter reakcije oblasti na to, so značilnost tretjega dejanja. Vojna in okupatorski odnos do Slovencev, ki je bil izrazito negativen prav v Mariboru, sta prikazana v četrtem dejanju. Čas od osvoboditve do spora s Stalinom, ki se ujema s smrtjo očeta, je vsebina petega dejanja. Drama se konča z očetovo smrtjo, z njegovo katarzo, potem ko mu sin komunist prizna, da Stalin nima prav; s tem zgodovina potrdi mnenje starega moža, ki je svoje sinove in hčer imenoval »rdeči klerikalci« in »verniki v templju revolucije«, zato ker so verjeli v Stalina. Bil je v prvi vrsti vojak, ki je aktivno in nato pasivno »služil« celi vrsti vladarjev. Slike teh vladarjev je natančno zlagal v okvir za slike, tako da bi potomci videli, komu vse je prisegel kot vojak zgodovine. To je tudi njegova oporoka. Tako je drama vpeta med dve očetovi osvoboditvi: prva je njegova nacionalna emancipacija, druga pomeni njegovo duševno osvoboditev. Pa ne le njegovo.

Dramsko kroniko VOJAKI ZGODOVINE je mogoče označiti za dramo o naši politični zgodovini v obdobju zorenja in delovanja komunističnega gibanja. Komunistična partija predstavlja v njej tudi posebni okvir dramskega dogajanja, nekakšno protidružino. V drami avtor naniza vrsto življenjskih resnic, ki bodo prej ali slej morale postati tudi zgodovinske, seveda če to že niso. Za uradno zgodovino pisje obdobja, ki ga obravnava drama, še niso povsem. Drama je tako na eni strani izraz avtorjevega umetniškega sporočila, na drugi pa odslikavanje realne preteklosti. Marsikatera beseda, stavek, izjava ali misel, ki jo je avtor položil v usta temu ali onemu liku, je trpka in za marsikatero še živečega sodobnika resničnih oseb iz drame težko priznana resnica o zgodovini naše revolucije. Trpka pa je bila velikokrat tudi resničnost in ne le avtorjevo osebno sporočilo, izraženo v drami. Resničnost je bila trpka v odnosu do posameznika, ki je za zgodovino in tudi za revolucijo le članek, zobec in stroju, imeno-

vanem revolucija. V njej šteje, kot vemo, le monolitnost organizma, članek–človek ne pomeni dosti. Revolucija potrebuje vojake, ki ustvarjajo zgodovino. To resnico izpričuje tudi dramski tekst *Vojaki zgodovine*, ki pa vsebuje še eno ost, ki jo najenostavneje predstavimo z znano sintagmo o revoluciji, ki žre lastne otroke. V konkretnem primeru so bili to trije člani družine Gruden.

Žrtve, ki jih je za zmago revolucije dala družina Gruden, so bile velike. Vojno sta preživela le dva od petih otrok in starša. Major Ivan Gruden se je smrtno ponesrečil v prometni nesreči pred vojno. Bolj kot ta številčnost, pa je grozljiva na eni strani oblika oziroma način smrti, na drugi pa potrditev načela o kanibalizmu revolucije. Ni tako zastrašujoča in opozarjajoča smrt posameznih družinskih članov, kot so način oziroma vzroki zanjo in njene posledice za mrtve, pa tudi za žive družinske člane.

Maksim, poklicni revolucionar, ki se ves predaja revoluciji, umetnik, komponist, je v drami postal leta 1941 sekretar mariborskega partijskega mestnega komiteja. V tem je avtorjev malenkostni odmik od resničnosti, vendar to ni pomembno niti za zgodbo, pa tudi za zgodovino ne. Gestapo ga je ujel, mučil in ga nato kot talca ustrelil, staršem pa izročil žaro s pepelom sina. Obenem so ga tovariši obtožili izdajstva. Ta obtožba je postala zgodovinska »resnica«, edina ostalina, ki je ostala o njegovem predanem partijskem delovanju. Usoda se je namreč kruto poigrala tudi z njegovo glasbeno zapuščino. Ta je bila uničena v edinem bombardiranju Ljubljane med vojno, marca 1945. Bomba je padla prav na hišo, kamor je spraval svoj komponistični opus, da bi na varnem preživel vojno. Vojne ni preživel niti sam niti njegova dela, v spominu in tudi zgodovini je ostal zapisan le kot komunist in izdajalec. Okupator mu je vzel življenje, njegovi tovariši pa dobro ime.

Prav enako usodo, morda še hujšo, je doživel najmlajši brat, v drami Andrej. Ta lik združuje v sebi dve usodi članov družine. Prva je usoda partizanskega komisarja, zaletavega in pefanatičnega uresničevalca revolucionarne teorije v praksi,

ki mu prinese oznako partizanski vojvoda. Za sodobnike na naši in drugi strani in tako tudi za zgodovino je postal poosebljenje tega negativnega pojava v slovenskem narodnoosvobodilnem boju in revoluciji. Videti je, da dobrodošlo poosebljenje. Njegova smrt je zavita v meglo, saj so podatki protislovnii. Uradni ne dopuščajo dvoma – padel je kot borec v boju s sovražnikom. V liku Andreja pa je zajeta usoda prav tako mladega partizana, tudi komisarja, ki je postal žrtev »napake« v narodnoosvobodilnem boju oziroma v revoluciji. Gre namreč za žrtev tako imenovane »pohorske afere« iz leta 1944, ki je danes še premalo znana, verjetno zaradi spretnega prikrivanja storjenih napak v imenu revolucije pred zgodovino. Čeprav je šlo v tem primeru za najbolj odkrit kanibalizem revolucije nad lastnimi otroki, je pred leti eden od vodilnih slovenskih politikov označil to za napako, »kakršne se sicer dogajajo v revoluciji«, in ne za zločin. Da pa bi bil cinizem še večji, so vsi ti, »izdajalec«, »vojvoda« in »pohorski plavogardist« po vojni dobili posmrtno spomenico »v večem spomin in slavo padlim borcem narodnoosvobodilne vojske«.

Človeško ponižanje in razžalitev je po vojni doživela tudi Vida. Oblast, v drami jo simbolizira oficir Ozne jo je namreč sumničila ali kar obtoževala, ker je kot invalidka preživela »taborišče«, v katerem je bila od leta 1941. Tudi nad njo je visel Damoklov meč izdaje, sodelovanja z gestapom, pač tistega, kar je vse bolj ali manj znano iz obtožb tako imenovanih dachauskih oziroma lagerskih procesov. Sumničenje in obtoževanje tistih, ki so šli čez golgote »taborišč«, je vpliv stalinizma ali, natančneje, enkavedejevskega razmišljanja in metod. Da je takšno razmišljanje in udejanjanje tega bilo znano tudi pri nas, potrjujejo že omenjeni dachauski procesi in v njih glavna obtožba – sodelovanje z gestapom. V liku Vide je tako prikazana tudi ta bridka resnica našega revolucionarnega povojnega zanosu, pri čemer je še bolj bridko to, da avtorju pri tem ne gre za simboliko, marveč za dramsko odslikavanje resničnosti iz življenja osebe iz krvi in mesa.

Poleg Vide je preživel vojno tudi Tone, ki pa je v svoji partizansčini tudi doživljal

vzpone in padce. Med drugim je bil enkrat obsojen na smrt od lastnih tovarišev. Da smrtna obsodba ni bila izvršena, se je lahko zahvalil le človečnosti in nedisciplini tistega, ki je bil določen za eksekutorja, oziroma temu, da ta ni verjel obtožbam višjih. Vojno je dočakal s činom partizanskega majorja.

Avtor dramske kronike družine Gruden Boris A. Novak je prav temu liku, ki na neki način simbolizira zmago revolucije, dal v zadnjem dejanju, ki se dogaja po vojni, glavno težo. V dialogu s predvojnimi policajem, simbolom predvojne oblasti, nizata vrsto življenjskih in tudi zgodovinskih resnic, predvsem glede oblasti, ki ostaja to, čeprav se oblastniki menjajo. V tem duelu dveh enakovrednih nasprotnikov iz različnih svetov, simbolov prejšnje in nove, zmagovite oblasti, zvemo za vso zgodovinsko tragiko družine Gruden oziroma njenih posameznih članov. Odkrije se, da so bili nepopoljšljivi idealisti, ki jim oblast osebno ni bila cilj njihovega revolucionarnega delovanja in boja. Bili pa so ves čas v gibanju, v središču bitke. Bili so vojaki zgodovine. V resnici je Tone kljub vsem atributom zmage in simbolom zmagovalca moralni poraženec, zlasti ker v svojem idealizmu, kljub temu da je marksist, ne razume, da oblast ostane oblast, pa čeprav jo poseeblja nova podoba, slika na steni. Tega pa ne razume zato, ker se je sam, kakor tudi njegovi bratje in sestra, vključil v revolucionarni boj zavestno kot

vojak, kot del množice, ki bo preobrnila kolo zgodovine. Vojaki pa so tisti, ki so ves čas v središču bitke, medtem ko generali ali kako drugače imenovani vodje zgodovinskim obdobjem dajejo ime in značaj. Ti tudi pišejo zgodovino, v kateri je ponavadi za Grudne ali njim podobne vojake zgodovine bolj malo prostora.

V drami je to jasno povedano. In to potrjuje tudi življenje, praksa, saj je v naši polpretekli zgodovini veliko Grudnov. Boris A. Novak je dramsko predstavil eno družino, po eni strani niti ne tako tipično, po drugi pa prav to.

VOJAKI ZGODOVINE, dramska kronika 1918–1948 v petih dejanjih je zanimiva tako z gledališkega stališča kakor tudi s stališča zgodovinopisja. Avtor je napisal na eni strani dramsko, umetniško delo, na drugi pa kar dokumentarno, saj temelji na dokazljivih zgodovinskih dejstvih. Vojaki zgodovine so izraz tistega, kar je mogoče najbolje imenovati »strici so mi povedali«. Je nekakšna saga slovenske družine v naši sodobni zgodovini, ki jo je označila predvsem ideja in izvedba revolucije. Tema pa bi bila verjetno bolj primerna za roman, pa tudi za filmsko upodobitev v obliki nadaljevanke.

V gledališki sezoni 1987/1988 je VOJAKE ZGODOVINE uvrstila v svoj spored Drama Slovenskega narodnega gledališča Maribor. V režiji Jožeta Babiča je dramska kronika doživela premierno uprizoritev 23. marca 1988.

MILICA STRGAR

PARTIZANSKI KORIDOR

Ko mi je pred leti uredniški odbor Litijskega zbornika NOB I. predlagal sodelovanje, sta me v že zbranem gradivu prevzeli zlasti dve temi: partizansko civilno taborišče in prehodi čez Savo.

O prvi nisem vedela ničesar, ne med vojno in ne po njej. Pozornost in naklonjenost, vsaj moja, pa sta zbujali imenitna organiziranost in ganljiva prisrčnost tudi v njihovih družinskih odnosih. Navsezadnje: koliko slovenskih očetov pa se lahko pohvali, da je v trdi vojni zimi na svojem telesu sušilo mokre plenice svojega otroka?

O drugi temi sem do tedaj seveda vedela že marsikaj. Imela sem celo nekaj izkušenj, s kakršnimi se ni mogel hvaliti čisto vsak partizan. Na svojih partizanskih poteh sem morala proti koncu zadnje vojne zime zabresti tudi v Sočo, tam nekje med Tolminom in Kobaridom. Prav toplo ob tem srečanju z našo »bistro hčerjo« ni bilo, pogreli pa so nas na drugem bregu vsaj suhi čevlji, ki smo jih lahko prenesli čez vodo. Toda ko smo se čez nekaj dni vračali po približno isti poti, je bila stiska na soških bregovih tako huda, da ni bilo misliti na sezuvanje na enem bregu in obuvanje na drugem. Nekaj soške vode je tako šlo z nami, in ko smo ji čez čas primešali še tisto iz Bače . . .

Ko sem prebirala gradivo za Litijski zbornik NOB I., je bil tudi še vedno kar živ spomin na led, ki je nastajal v žilah, ko je v partizanski koloni »po vezi« prišlo do ušes: »Tišina!« Ali še raje: »Stroga tišina!« Če že prej nismo vedeli ali mislili, je bilo tedaj jasno, da smo pred nevarno pastjo. Včasih je bila železnica, včasih cesta, večkrat kar obe. In ko smo bili na drugi strani, je bilo, kot bi se na novo rodili.

Toda tu, med Lazami in vasjo Sava,

na komaj nekaj deset kilometrov dolgem in ponekod komaj nekaj sto metrov širokem svetu, so bile cesta, proga, reka Sava, spet cesta ali pa v obrnjenem vrstnem redu in za povrh največkrat, bodisi na začetku ali na koncu, še meja, tista meja, ki je še oba zaveznika, ki ju je razmejevala, nista lepo gledala, kaj šele partizani. Če si tu prišel npr. samo čez cesto in železnico, si šele zares prišel v past.

To pa mi je vzbudilo spoštovanje in občudovanje tako tistih, ki so morali »čez«, in še bolj tistih, ki so jim pri tem pomagali. Pa je bilo v gradivu o tem zapisanega komaj za vzorec, komaj za opozorilo, kakšen »promet« je bil na tem področju.

Zato pozdravljam prizadevanja aktivistov litijskega okrožnega odbora Osvobodilne fronte, da nam, ne najboljšim poznavalcem takratnih razmer, približajo tisti čas, tisto organizacijo in predvsem tiste ljudi, ki so ji z vsem srcem služili. Mnogi zanje tudi umrli. Priporočam objavo do slej zbranega gradiva, saj nam potrjuje, da sta sovražniku nevarna tako tank kot majhen čoln na reki, tako top kot veslo, če so le pravi ljudje v njem in okrog njega.

Štiri vojna leta so noč za nočjo, včasih tudi podnevi, v zimskem mrazu ali poletni pripeki, po presušenih ali prepolnih rečnih strugi Save prehajali z levega brega na desni, z desnega na levi in naprej po vse bolj utečenih poteh, stran od sovražnika in čim bliže k tistim, ki so se mu upirali. Prehajali so posamič, morda kar izgubljeni sredi neznanih ovir, sčasoma pa vse bolj družno, včasih tesno oprijeti, da ne bi zgubili drug drugega in da bi vsi prišli »čez«. Spočetka so jim lahko pomagali le posamezniki, občutljivi za prve okupacijske človeške stiske, pozneje pa vedno bolj prepričani in vse bolj trdni člani verige, speljane po obeh bregovih in še daleč onkraj njih. Zato jih je bilo tudi vedno več, ki so znali, mogli in hoteli opraviti, kar so od njih pričakovali. Pričakovali pa s(m)o veliko.

Ko so začeli, so znali predvsem izrabljati šibkosti v sovražnikovem (in naravnem) kljubovanju, nato pa vse bolj moč in organiziranost gibanja, na litijskem in vsem slovenskem območju.

Sestavljalci tega zbornika so si res prizadevali, da bi nam prikazali, kako veliko delo je bilo opravljeno. Številke so zgovorne, čeprav so včasih morda le približne. Vseeno, vsaj mene, prepričajo. Toda še bolj kot deset in deset tisoč prehodov zbuja občudovanje, da je to veliko in nevarno delo (prehodi brigad in velikih partizanskih enot so potrebni še drugačnega razmisleka) opravila komaj kaj več kot peščica ljudi, in prav je, da smo zvedeli zanje. Če se raziskovalcem tega področja le še ni posrečilo zvedeti prav za vse, ki so sodelovali pri tem, bodo gotovo našli še priložnost, da tako ali drugače spregovorijo tudi o njih. Škoda bi bilo, če ne bi.

Natis tega gradiva podpiram tudi zato, da bi z njim opogumili tudi druge poznavalce; da bi nam še več napisali o terenu, zaledju, od koder so »popotniki« prihajali in kamor so nato odhajali; da bi še več povedali, kdo, kje in kako je svetoval tem »popotnikom«, kateremu prehodu naj se približajo in kateremu ognejo; kdo so bili tisti, ki so skrbeli, da so na pravih mestih in pravi ljudje skoraj pri priči vedeli, kdaj je sovražnik na tem področju spremenil svoje navade, kdaj ga je bilo več, kdaj manj, in tako preprečevali, da mu »popotniki« niso prihajali naravnost pred puške; morda bi nam o tem kaj napisali tudi tisti, ki so morali hoditi »čez«, kako so se na primer počutili, kaj pričakovali, so kdaj dvomili o sposobnosti tistih, ki so se jim morali prepustiti na milost in nemilost. Iz

svojega spomina lahko dodam, da sem takrat res verjela in sem še danes prepričana, da nas je »naš« vodnik spravil po najboljši možni poti na drugi soški breg.

Vsi, ki so sodelovali, so morali biti sposobni presojati razmere, ločiti pomembno od nepomembnega, predvsem pa so morali imeti radi narodnoosvobodilno gibanje in njegove udeležence. Šteti so jih morali za svoje. Oporo za izrečeno misel nahajam tudi v samem gradivu. Zdi se mi, da po vzponih ni bilo padcev, padcev namreč, ki bi bili posledica medsebojnih nasprotij in slabosti v gibanju. Če ni šlo, kot bi moralo iti, ni šlo, ker se je tudi sovražnik prilagajal našemu delu, ker se narava ni hotela pokoravati in ozirati na naše potrebe. V neprestani bitki z obojima so se utrjevali in zoreli v človeški povezanosti brodarji in čolnarji, kurirji in obveščevalci, ljudje na javkah in drugi, ki so sodelovali pri tem. Nihče jim njihovega ravnanja ni predpisal, nihče ukazal, zahteval ga je boj, neprestan boj.

In slednjič podpiram objavo tega gradiva zato, da bi se tudi na drugih področjih in območjih lotili podobnih raziskav. Prijetna pa bi bila tudi misel in upanje, da bomo kmalu dočakali slovensko monografijo o takih prehodih; verjetno litij-skemu prehodnemu ozemlju drugi niso bili nič podobni, razen po tem, da so povsod morali eni »čez«, drugi pa so jih vodili in pri tem imeli eni več, drugi pa manj žrtev.

Zbornik: PARTIZANSKI KORIDOR

Podatke sta zbrala Ciril Godec in Henrik Ribič. Prispevke je povezal in uredil Mitja Ribičič. Zasnovo kart je pripravil Vili Kos. Likovno je delo opremil Vladimir Lakovič, na ovitku pa je posnetek detajla spomenika akademskega slikarja Zlatka Rudolfa. Delo sta izdala Skupščina občine Litija in Odbor aktivistov nekdanjega okrožja OF Litija. Partizanska knjiga. Ljubljana 1988. Strani 212.

JOŽE DEŽMAN

PODOBE SOŠKE FRONTE 1915–1917
+ CENTRALNA TEHNIKA
KOMUNISTIČNE PARTIJE
SLOVENIJE
= MUZEJSKA OSVEŽITEV

Razstava Podobe soške fronte 1915–1917 v Goriškem muzeju v Solkanu, razstavi Pokrajinskega muzeja in univerzitetne knjižnice v Mariboru o prvi svetovni vojni, razstava Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru o bojih za slovensko severno mejo 1918–1920, leto 1918 kot nosilna tema zborovanja slovenskih zgodovinarjev na Ptuj, ponatis Mesesnelove Soške fronte, kataloga Janeza Švajncerja ob mariborski razstavi in Marjana Sedmaka ob goriški, spominski zborniki o boju za Maribor 1918/1919, več podlistkov o koncu prve vojne, o slovenski vojski, zapisi iz prve vojne v reviji Borec, RTV Ljubljana snema z Italijani televizijsko oddajo, v Bohinjski Bistrici pripravljajo zbirko o Alpah v prvi vojni itd. – toliko odmevov morda nakazuje, da prva vojna in njene posledice ne bodo le modna muha v vrenju slovenskega družbenopolitičnega samospraševanja in novega opredeljevanja položaja naroda, ampak trajnejša usmeritev v raziskavo prve vojne (in njenih posledic), ki so jo politična razmerja zrinila na rob kolektivnega spominjanja. Prva vojna s svojimi izidi nedvomno zasluži pozornost raziskovalcev in več javnega prostora.

I

Osrednji lanski dogodek med navedenimi je solkanska razstava Podobe soške fronte 1915–1917. Pomembna je v mednarodnem okviru. Namreč, zanimanje za prvo vojno je veliko tudi pri sosedih. Tako Italijani revidirajo svoje dosedanje videenje prve vojne. V tem okviru so lani spomladi v Muzeju prve vojne v stari Gorici pripravili več predavanj: Cadorna

in Diaz – dve osebnosti na čelu italijanskih čet, Duhovni svet vojaka v veliki vojni, Totalna vojna – analiza vojnega fenomena, Velika vojna in lokalna skupnost.

Naslovi predavanj kažejo, da velja pri sosedih osrednja pozornost novega raziskovalnega zanimanja analizi položaja človeka v vojni. In ko ocenjujemo solkansko razstavo, ne moremo mimo dejstva, da pomeni uspešno muzejsko realizacijo takega pristopa.

Slovenci nimamo dorečenega odnosa do vojne. Večina pripovedi o naši vojaški preteklosti se suče okrog druge svetovne vojne. Odnos do nje je polariziran med mnjenji, da ta pomeni vzpostavitev Slovencev kot zgodovinskega naroda in udejanjenje celovite slovenske državnosti, pa do tistih, ki vidijo v razpletu druge vojne usodno nesrečo za Slovence. Prevladujoča in znotraj naših meja do nedavna izključno prisotna v javnosti je bila prva inačica razlage vojne, ki vidi naše vojskovanje v drugi vojni kot odrešilno početje. Ob ideološkem ključu ocenjevanja, ki idealizira dosežke zmagovalcev in udriha po sovražnikih, je le težka uveljaviti kritično distanco do svinjarij, ki jih prinese vojna.

Solkanska razstava prinaša v naš prostor inačico angažirane pripovedi o vojni in proti njej. Ob pomoči sodelavcev sta razstavo zasnovala muzealec Marjan Sedmak in arhitekt Dorče Simčič. V razstavi sta udejanila zamisel, da bo predstavila človeka v vojni ne glede na uniformo, ki jo je nosil.

Šotorska krila, obešena na vodovodnih ceveh in obtežena s prodniki, so razstavni panoji, ki že uvedejo obiskovalca v vojni čas. Duha tedanjega časa oživljajo tudi stilne obrobe na ročno izpisanih podnapisih.

Razstavna celota ponuja v svojih treh etažah pravzaprav več razstavnih enot. Obiskovalca sprejme vitrina – razstavni prostor, s frontnimi spominki. Nato si v šotoru ogleda nekolikantj zastarelo televizijsko oddajo o soški fronti in serijo dia pozitivov, ki predvsem problematizirajo usodo frontnih ostalin in grobišč danes.

V pritličju so na ogled razglednice in likovno gradivo (tudi Vavpotič, Jakac),

literatura o soški fronti, predstavljena je usoda 80.000 primorskih izgnancev, ki so jih razselili s frontnega območja. Množica razglednic je strnjena v sporočilne snopice po sporočilih, ki jih nosijo, na primer življenje na fronti, vojakovo slovo, Rdeči križ, vojaki in živali, humor.

Po uvodnih taktih (atentat v Sarajevu, vstop Italije v vojno) teče nato v zgornjih dveh etažah pripoved o dveh letih vojskovanja na 100 km dolgem in več kilometrov širokem bojišču, ki je požrlo 300.000 vojakov. Ob osrednji pripovedi razstave, ki je posvečena vojakom, so ob robu (zidovih) predstavljene bistvene spremembe, ki jih je prinesla vojna v zaledju.

Pripoved o fronti je razumno strukturirana, kdo se je boril – portreti vojskovedij in vojakov, priprave na vojno – proizvodnja orožja, opremljanje in gradnja komunikacij vseh vrst, velik zemljevid bojišča z maketami pomembnejših objektov, prikaz dvanajstih ofenziv, življenje vojakov v zaledju, oskrba fronte, prehrana, čistoča oziroma nesnaga, zdravstvo. In na koncu – zmaga in poraz, cena vojne z uničenjem ljudi in okolja.

Pripoved sloni predvsem na fotografskem gradivu. V vsako poglavje uvede obiskovalca povečana uvodna fotografija – te so posrečena ilustracija osnovne vsebine poglavja, ki zadostijo manj pozornemu obiskovalcu, kdor pa si vzame več časa, zve številne podrobnosti z vrste razglednic in dokumentov.

Predmeti so razdeljeni v nekaj skupin – osebna oprema, znaki in odlikovanja, rekonstrukcija rova. Predvsem izstopa količina orožja vseh vrst, napadalnih in obrambnih naprav, ki v vsej svoji moči kažejo človekovo razdiralno sposobnost. Na bestialnost spopada opozarjajo predvsem mnogovrstne inačice frontnih orožij – med njimi na primer bogata ponudba buzdovanov.

Ta razstava dokazuje, da vojna, če pripoveduje sama o sebi in če je ne osmišljamo in opravičujemo na tak ali drugačen način, priča sama proti sebi. In taka pripoved o vojni je prispevek k miru. Zato je po mojem solkanska razstava pomemben prispevek k oblikovanju odnosa Slovencev do vojne, organizaciji njihove mirovniške, protivojne zavesti. Slovensko

protivojno izročilo ni ravno bogato, vendar menim, da naj tudi v slovenskem kulturnem prostoru dobi svoj prostor upor proti militarizaciji in vojni tudi v pripovedih o naših rojaki v vojni. Ali ni značilno, da je Galicija, imenitno protivojno delo Maksa Simončiča, bojevnika iz prve vojne, domala pozabljeno. Zato spomnimo na njegove uvodne misli: »Iz sovraštva do krvi, pa iz ljubezni do življenja sem pisal te bežne misli; če je morda nekaj nesoglasij, za današnji čas nerazumljivih in odvrtnih izrazov, naj ostanejo. Saj je bila vojna najogabnejše nesoglasje, najkru-tejša odvratnost – anahronizem v razkričani evropski kulturi. Knjiga naj bo starim spomin na žalostne dni, mladim pa opomin, da se jim zagnusi že papirnato junačenje in da vsaj v mladih dušah znova vzraste zavest: človek je po božji podobi ustvarjeno bitje, ljubi svojega bližnjega, je zapoved glasnika ljubezni – Kristusa – ...« Simončičevo sporočilo je – kljub možnim svetovnonazorskim in drugim pomislekom – sprejemljivo napotilo tudi raziskovalcu druge vojne in vojn nasploh.

II

Da je tridimenzionalna obnova zgodovinske stvarnosti osnovna naloga muzeja, so slovenski muzealci pri predstavitvah vojne že upoštevali – predvsem pri prvi predstavitvi druge vojne v Muzeju ljudske revolucije Slovenije. V šestdesetih letih in kasneje pa so zbirke o drugi vojni pretežno dvodimenzionalne – so stenčas. Od prvin stenčasa pa je prisotna tudi redukcijska shema pripovedi, pri kateri muzealci poslušno sledijo družbenopolitičnim razmerjem moči. Tako postavljene razstave so obiskovalcu breme, poleg tega pa so v današnji medijski ponudbi povsem nekonkurenčne. Zato kot drugi lanski pomemben prispevek muzealcev k predstavljanju vojne pozdravljam razstavo Centralna tehnika Komunistične partije Slovenije v Ljubljani, ki jo je oblikovala naveza Mestnega muzeja Ljubljana (Tatjana Čepič, Janez Kos, Evgen Ravbar, Irena Žmuc) z arhitektko Ulo Vehovar-Kendovo.

Čeprav so partijski agitprop opisovali prav pogosto in sodijo propagandna dejavnost in izdelki med obvezna poglavja

razstav o narodnoosvobodilnem boju, pa se na tej razstavi obiskovalcu svet ilegalnih tiskarjev prvič znajde na dlani. In to predvsem skozi bogastvo predmetov, skrbno izdelanih rekonstrukcij.

Predmeti in rekonstrukcije so smotrno porazdeljeni po osnovnih poglavjih razstave (pirotehnika, delavnice, gradbeni sektor, tiskarski sektor, dokumentarni sektor, ciklostilni sektor, nabave, radijski sektor). Mizarska delavnica in njeni izdelki za tehniko, bunker v Romihovi hiši, skrivališče tiskarne Toneta Tomšiča, skrivališče risalnice dokumentne tehnike, ciklostilna tiskarna v kuhinji, prikaz kolportaže ilegalnega tiska po Ljubljani, pregled na bloku so rekonstrukcije v naravni velikosti, ki obiskovalca potegnejo za sabo. Tiskani izdelki, ponaredki, petarde, načini skrivanja, radijske aparature, zemljevidi. Omenimo tudi dokumentiran in dobro predstavljen prikaz dela kurirke (Vilme Bebler-Pirkovič) kot ene iz množice, ki je vzdrževala ta impresivni aparat. Vse to sestavlja razstavno celoto, ob kateri lahko damo razstavi oceno, da je obisko-

valcu prijazna. In če bomo zgodovinarji narodnoosvobodilnega boja in z nami muzealci v zvezi s sestopom partije z oblasti začeli akcijo za sestop zgodovine z oblasti, potem lahko za to razstavo uporabimo oznako, da je po meri obiskovalca. In kot tako to razstavo lahko brez sramu pošljemo v Evropo.

III

Kljub kakovostim, ki jih razstavi prinašata v slovenski muzejski trenutek, pa ostane na koncu grenko vprašanje: ali bosta razstavi udejanili svojo sporočilno vrednost, ali bosta ostali v kolektivnem spominu ali pa bosta neopazno prešli v pozabo? Razstavi sta zasnovani kot priložnostni. Toda ali ne bi bilo smotrno, da ju, vsaj dokler ju nismo sposobni nadgraditi, pustimo, opozarjamo nanju in ju uveljavimo v javnosti? Solkanska razstava sicer še stoji in morda se ji le obeta trajnejša povest, ljubljanska pa je gostovala v Beogradu, nakar so jo podrli. V Ljubljani je stala v mrtvi sezoni z redkimi obiskovalci. Ali ni škoda?

NADA GABOROVIC

SILA SPOMINA

So spomini, ki ne zastarijo. Tudi jih ne morejo prepljuskati drugi, mlajši. Tako je, kakor bi postali živi del organizma, zato neprenehoma opozarjajo nase.

To živo in nenehno prisotnost usodnih medvojnih izgnanskih let Slovencev v Srbiji, točneje skupine v Kraljevu, občutimo iz pisanja Mariborčana Rudija Steinbücherja, ki je, skoraj petinosemdesetletnik, doživel natis svojih spominsko-dokumentarnih zapisov z naslovom OJ, ZDAJ GREMO. Ta verz naše ljudske pesmi, ki jo je pel transport za transportom, je bil namreč izraz upanja in prepričanja, da se bodo pregnanci nekoč vrnili, kakor tudi poje pesem. Vsi tisti, ki jih je nemški okupator hotel za zmerom odtrgati od domovine, da bi ta del Slovenije dokončno ponemčil in pripojil Nemčiji, so v pregnanstvu šteli dneve, ki so jih ločevali od vrnitve. Od nje jih je mogla odvrniti le smrt. Res se leta 1945 mnogi Slovenci, ki so se po izgnanstvu nastanili v Kraljevu zlasti zaradi možnosti zaslužka in s tem preživetja, niso vrnili. Kraljevo je namreč zapisano v srbski zgodovini in zgodovini slovenskega pregnanstva kot mesto črne žalosti. Sredi oktobra našega prvega vojnega leta so Nemci namreč prav v tem mestu razvite železničarske industrije krvavo uresničili svojo grožnjo o povračilnih ukrepih zoper vstajniške akcije. Sto domačih prebivalcev za ubitega Nemca. Petdeset za ranjenega. Polovili in s prevaro so zbrali nekaj tisoč prebivalcev Kraljeva in jih ustrelili (z izjemo delavcev, starejših od petdeset let). Tako je ni bilo družine, ki ne bi izgubila člana, mnoge celo več, saj so ubijali tudi otroke, starčke, ženske, ko so še in še iskali žrtve.

Rudi Steinbücher zapisuje dogajanje kronološko, od trenutkov, ko so ga v Mariboru na domu aretirali, pa do vrnitve po

štirih letih. Vso pozornost je posvetil tistemu, kar ga je peklilo skoraj pol stoletja: tragediji svojih sotovarišev v železniških delavnicah Kraljeva. Skušal je orisati čas, okoliščine. Pri tem se je opiral zlasti na svoj spomin, beležke, pa tudi na pogovore in nekatere dokumente, s katerimi je preverjal doslej znano.

Knjiga, ki je razdeljena na tri dele, brez dvoma napisana v spomin preminulih kraljeviških žrtev in sotovarišev, želi pojasniti vse dogodke, njihov potek, medsebojno povezanost, včasih tudi nenačelna in nepričakovana naključja, kakršnih je v življenju več, kot si predstavljamo.

Pisec se je prepustil spominom in njihovem teku. Zato je izbrskal dostopne podatke o vseh, s katerimi je sodeloval ali so tedaj kakorkoli stopili v njegovo življenje. Tako je naredil verjetno dovolj natančen seznam oseb, ki bi delno brezimne utonile v orjaški gomili znanih in nezanih v grobišču Kraljeva, saj o mnogih ni bilo natančnih podatkov, domači so jih čakali še leta v varljivem upanju, da se jim je posrečilo ubežati peklu.

Knjiga je kljub rdeči niti, kronološkemu nizanju dogodkov, bolj zbir spominskih utrinkov kot homogena celota. Ob težišču svojega popisovanja, tragediji ljudi, je avtor nízal vsakdanje doživljanje, vživljanje v novo okolje, nov način življenja, kakor jih je imel priložnost opazovati in presoјati. Izstopajo trenutki, ki orisujejo usodo njegove družine in najbližjih prijateljev, znancev. Pri tem je dostikrat preveč ponavljanj ali nepotrebnih dodatkov, ki niso pomembni za osvetlitev povedanega.

Verjetno bi avtor moral izdelati tudi trdnější koncept za ustvaritev takšne zamisli, kot je OJ, ZDAJ GREMO. Pripravljeno gradivo bi bilo mogoče trdnее povezati, utruјajoče sprotne podatke pustiti za konec, za dodatek ali opombo. Delo bi s tem zaradi racionalnosti samo pridobilo. Ker pa je sila spomina gnala avtorja kot sodoživljalca in očividca predvsem do uresničenja zamisli, posredovanja tragedije širši javnosti, temu pač ni posvetil svoje pozornosti. Kar je po svoje škoda, saj bi delo preraslo ožje okvire spominsko-dokumentarnega in bi tudi po svoji

ubeseditveni plati seglo na višjo raven. Je pa seveda tudi takšno silovito vznemirljivo branje opozorilno, vredno, da ga berejo tisti, ki se jim komaj kaj ali pa nič ne sanja o nemških grozodejstvih, o nečlovečnosti nacizma, s tem pa o krutosti vojn nasploh. Najimpresivnejši, osrednji del drugega dela knjige, tisti, ki govori o pomoru v Kraljevu, nosi tudi največjo težo. Občutljivost dogajanja je terjala od peresa skrajno zadržanost, nič napihnjenih besed, le opis neizprosne, neusmiljenega, okrutnega teka časa, ki je kazal k morišču. Čutiti je, kako se je zarezal globoko v zavest avtorja, da je neverjetno natančno podoživljal tisto, kar se je iztekalo pred skoraj pol stoletja, česar pa tudi ni mogel izprati iz sebe, zato je moral udejaniti svojo zamisel o tej knjigi.

OJ, ZDAJ GREMO je zaradi natančnih zapisov o času in razmerah gotovo tudi

prispevek k zgodovini Slovencev, tistega njenega pretresljivega vojnega obdobja, ko je bila usoda Slovenije in Slovencev na hudi preizkušnji. Takrat se je zares kalilo jeklo. Vsak zapis je kot kamenček v mozaik te naše zgodovinske preteklosti. Trdnejši ko je zgodovinski spomin, več se lahko naučimo.

Delo Rudija Steinbücherja zapolnjuje enega izmed praznih prostorčkov v našem mozaiku.

Jezikovno je knjigo pregledala profesorica Marija Saje, slovenska pregnanka iz Maribora v Srbijo, v Kraljevo. Upravičeno jo je kot eno najbolj nesebičnih, hrabrih bojevnic tam avtor izrisal posebej natančno. Zaslužila bi si posebno knjigo. Kar dokazuje, da je še veliko zakopanega pod plastmi polpozabe, čeprav bi si zaslužilo svetlobo dne.

DR. MIROSLAV STIPLOVŠEK

NOVA OBOGATITEV ZGODOVINOPISJA NOB NA ŠTAJERSKEM

Monografija prof. dr. Milana Ževarta vsestransko in dokumentirano prikazuje predzgodovino nastanka Lackovega odreda in njegov razvoj, bojno delovanje in druge aktivnosti od ustanovitve do razpustitve maja 1945. Pri tem naj uvodoma poudarimo, da je obsežno delo o Lackovem odredu rezultat avtorjevega dolgoletnega raziskovalnega dela, pri čemer je tudi že sproti v razpravah in člankih oblikoval delna dognanja svojih preučevanj. Lotil se je zelo zahtevne monografske študije, zlasti ker je moral proučiti tudi nekatere probleme in razmere, ki so vplivali na delovanje Lackovega odreda, pa v zgodovino pisju narodnoosvobodilnega boja še niso ustrezno osvetljeni. To je terjalo še posebne avtorjeve napore pri zbiranju virov. Monografija je pregledno razdeljena na dvajset poglavij, v še petih razdelkih pa so seznami in kazala.

V uvodnem poglavju 1. knjige je dr. Ževart najprej osvetlil poimenovanje in genezo Pohorskega – Lackovega odreda, nato pa je obdelal nastanek in delovanje Lackove čete oziroma bataljona od konca 1943 do junija 1944, s katerim je bil ta povezan v dveh pogledih: bataljon je postal jedro odreda in je prevzel tudi njegovo operacijsko območje, ob preureditvi pa se je tudi poimenoval po narodnem heroju Jožetu Lacku. V tem poglavju je avtor še posebno pozornost posvetil načinu nastanka Lackove čete in bataljona, ki ju v posebnih razmerah zaradi tako imenovane pohorske afere ni ustanovil štab 4. operativne cone, temveč vodstvo mariborskega okrožja Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte.

Razmah narodnoosvobodilnega gibanja na Štajerskem in odhod Zidanškove brigade s Pohorja na Moravsko sta vplivala na odločitev štaba 4. operativne cone,

da ustanovi Pohorski odred, ki naj bi bil teritorialna enota za območje Pohorja in Kozjaka, pa tudi Slovenskih goric in Dravskega polja, kasneje pa se je njegova dejavnost razširila še na Prekmurje, posebej tudi na del vzhodne Koroške na obeh straneh senžermenske meje in tudi na del avstrijske Štajerske. To je bilo izjemno obsežno operativno območje, na njem so vladale zelo različne razmere, ki so vplivale na intenzivnost in oblike delovanja odreda. Dr. Ževart si je prizadeval za vsa območja in obdobja delovanja Pohorskega – Lackovega odreda osvetliti tudi stanje organiziranosti terena, odnos prebivalstva do narodnoosvobodilnega gibanja ter moč in oblike sovražnikovega delovanja, vse to v funkciji prikaza pogojev za delovanje odreda. Prav tako pa je posvetil veliko pozornost prikazu pomena akcij odreda za razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na posameznih območjih kot tudi odnosom med političnimi in vojaškimi forumi, saj je občasno ponekod prihajalo tudi do trenj in medsebojnega nerazumevanja.

Organizacijski razvoj in bojno delovanje Pohorskega – Lackovega odreda od ustanovitve 27. junija 1944 do maja 1945 je podal v okviru štirih obdobj, za katera je poiskal pomembne prelomnice (preureditev Pohorskega odreda v Lackov odred in odhod njegove glavnine na območje severno od Drave 22. septembra 1944, začetek velike nemške ofenzive proti odredu 18. novembra 1944, ponovna preureditev odreda 8. decembra 1944, razpust odreda 22. maja 1945). Ta štiri poglavja (str. 111–424) so jedro prve knjige. Velika posebnost delovanja Lackovega odreda v Slovenskih goricah, vzhodno od ceste in železnice Maribor–Šentilj ter v Prekmurju je terjala, da ga je prikazal posebej, v prvem poglavju 2. knjige, in v njem torej uveljavil teritorialni princip. V posebnem razdelku tega poglavja je s številnimi novimi podatki osvetlil tudi razvoj četništva na Štajerskem, proti kateremu pa so imele enote Lackovega odreda le skromne uspehe. V navedenih petih poglavjih je pisec temeljito prikazal na eni strani organizacijsko problematiko (nastanek in številčno stanje enot, oborožitev, sestavo poveljstev, značilnosti operacijskih območij), na

drugi pa bojne akcije, od velikih napadov na sovražnikove postojanke in objekte do diverzantskih in zavarovalnih akcij, izvajanje mobilizacijskih, prehranjevalnih in drugih nalog. Pri opisu vseh pomembnejših akcij si je prizadeval za njihovo plastično osvetlitev s tem, da je pritegnil tudi veliko število spominskih virov. Pri vseh velikih akcijah je prikazal tudi pomembne deleže posameznikov, pa tudi napake, ki so povzročile neuspehe ali žrtve.

Po prikazu bojnih akcij dr. Ževart osvetli tudi posebne službe v odredu (obveščevalno, zveze in kurirje, preskrbo, zdravstvo), propagandno in kulturno dejavnost ter delovanje organizacij Komunistične partije Slovenije in Zveze komunistične mladine Jugoslavije. Posebno v zadnjem razdelku, pa tudi na nekaterih drugih mestih, avtor v prizadevanju po objektivni podobi delovanja posameznih funkcionarjev in forumov navaja in z viri dokumentira tudi njihove napake, slabosti in nasprotovanja, pri čemer poudarimo, da se po navedbi različnih podatkov in njihovi kritični analizi izogiba črno-belim in poenostavljenim sodbam. V posebnem poglavju opisuje sodelovanje Lackovega odreda z avstrijsko skupino Avantgarda oziroma bojno skupino Steiermark. Ta oris je prispevek k osvetlitvi internacionalistične pomoči protifašističnemu boju v Avstriji. Obravnava navedenih dejavnosti Lackovega odreda v osmih poglavjih (str. 496–637) je pomemben sestavni del celotne podobe delovanja odreda in posebej prispevek k prikazu nekaterih njegovih posebnosti v primerjavi z drugimi narodnoosvobodilnimi teritorialnimi enotami.

Za širšo uporabnost monografije je dragocen časovni pregled dogodkov iz zgodovine Lackove čete, Lackovega bataljona in Pohorskega – Lackovega odreda, od nastajanja skupine ubežnikov iz nemške vojske v Račah leta 1943 do razpusta odreda 22. maja 1945 v Mariboru. V naslednjem, 18. poglavju, je dr. Ževart v povzetku podal sintetični oris vseh pomembnih oblik dejavnosti odreda in tudi njegove posebne vloge in pomena v razvoju narodnoosvobodilnega gibanja na severnovzhodnih pobočjih slovenske narodne meje, pri čemer naj pripomnimo, da

tudi prikazuje posameznih obdobij delovanja odreda sklene s kratkimi poudarki glavnih razvojnih in akcijskih značilnosti. Partizanske enote, ki jih je prikazal v monografiji, so delovale 17 mesecev na tako obsežnem operacijskem območju, da ga niso mogle akcijsko enakomerno obvladati, zlasti ne Prekmurja. Dr. Ževart je poudaril, da je imel odred severno od Drave dve pglavitni nalogi, »širjenje in utrjevanje osvobodilnega boja in mobilizacijo novih borcev« (str. 652). Delovanje na obmejnih območjih je nalagalo odredu tudi politične naloge, pri mobilizaciji pa tudi vključevanje pripadnikov drugih narodnosti v protifašistični boj, posebej pa podporo avstrijskim partizanskim skupinam. Z mobilizacijo se je Lackov odred številčno okrepil do srede oktobra 1944 na 405 borcev v treh bataljonih in minerskem vodu, v tem številčnem stanju pa ni upoštevana njegova Pohorska četa, poleg tega pa je veliko novih borcev pošiljal v druge enote 4. operativne cone. Akcije odreda ob pomembnih prometnicah v dolini Drave in severno od nje so bile tudi vojaško zelo pomembne. Ker severno od Drave brigade niso delovale, je moral odred poleg običajnih nalog terenskih enot izvajati tudi večje ofenzivne akcije. Uničenje desetih sovražnikovih postojank priča, da je bil odred uspešen tudi na tem področju. Ločitev od drugih enot 4. operativne cone – deloval je na drugem bregu Drave – pa je terjala, da je odred tudi nekatere posebne službe razvil v večji meri kot druge enote. Lackov odred se je na svojem osnovnem operacijskem območju severno od Drave, kot poudarja avtor, »lahko zanašal le nase in na podporo prebivalstva« (str. 652). Njegovo delovanje na izpostavljenem mejnem ozemlju s pglavitno bazo na Kozjaku, občasno tudi znotraj meje nemškega rajha na avstrijskem Štajerskem in vzhodnem Koroškem, je povzročilo – ne le iz vojaških, temveč tudi nacionalnopolitičnih razlogov – številne hajke in večje zasledovalne akcije; v nekaterih so tudi zaradi nepravilnih odločitev poveljstev ali preslabega zavarovanja enote odreda doživele celo hujše izgube. Zlasti jih je oslabila velika sovražnikova ofenzivna operacija v drugi polovici novembra 1944, ko je imel odred

v dveh bataljonih in prištabnih enotah le 253 borcev. Lackovemu odredu je tudi v zadnjem obdobju vojne, ko je nemški okupator »čistil« zaledje svoje fronte, uspelo ohraniti udarno moč za akcije ob osvoboditvi, ko je bil »del najsevernejše zapore Jugoslovanske armade, ki je preprečevala umik sovražnikovim enotam«, njegove enote pa so poleg obmejnih območij avstrijske Štajerske, zasedle »tudi znaten del tistega ozemlja, ki ga je potem Jugoslavija na mirovni konferenci z Avstrijo zahtevala zase« (str. 656).

Za velik prispevek k narodnoosvobodilnemu boju je Lackovemu odredu pet občinskih skupščin, in to Dravograd, Lennart v Slovenskih goricah, Maribor, Ptuj in Radlje ob Dravi, izreklo priznanje s podelitvijo domicilov. Dr. Ževart je v posebnem poglavju opisal tudi druge oblike ohranjanja izročila odreda (pomniki, razstave, poimenovanja), pri čemer sta opravila največ nalog skupnost borcev Lackovega odreda in Muzej narodne osvoboditve Maribor, ki sta bila posebej aktivna tudi pri zbiranju zgodovinskega gradiva. Iz orisa virov in literature je videti, da si je pisec prizadeval osvetliti razvoj in delovanje Lackovega odreda z vsem dostopnim gradivom, z nekaj primeri pa je opozoril tudi na problematiko njegove kritične uporabe. Med arhivskimi viri, ki jih avtor zaradi nedostopnosti ni mogel uporabiti, je gradivo v graškem arhivu. Sicer pa je uporabljen vire in literaturo podrobno navedel v okoli 1250 opombah, in to kaže, da si je prizadeval rekonstrukcije dogodkov in ugotovitve vsestransko dokumentirati.

Najobsežnejše poglavje 2. knjige je seznam borcev in funkcionarjev Lackove čete, Lackovega bataljona in Pohorskega – Lackovega odreda (str. 682–913). V njem so podatki (rojstni datum in kraj, datum vstopa v narodnoosvobodilno vojsko, socialni izvor, razporeditev v enotah) o 1794 borcih in borkah odreda. Ta pregled pa kljub vsem prizadevanjem pisca, odbora skupnosti borcev Lackovega odreda, sodelavcev Muzeja narodne osvoboditve in drugih zaradi pomanjkanja virov ni popoln, npr. zlasti za Slovence, ki so prišli v odred z območja avstrijske Štajerske, in za Madžare, ki so prišli vanj tik pred

koncem vojne. Druga knjiga se konča s kazalom oseb, krajev in drugih geografskih imen, enot, ustanov in organizacij, s kazali preimenovanj krajev ter slovenskih in nemških krajevnih imen na avstrijskem Štajerskem in vzhodnem Koroškem. Monografija je bogato ilustrirana s fotografijami, faksimili dokumentov, skicami in zemljevidom operativnega območja Lackovega bataljona in Pohorskega – Lackovega odreda. Pri zbiranju gradiva, ilustracij in sestavljanju kazal so avtorju pomagali njegovi sodelavci iz Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

Dr. Milan Ževart je torej v svoji monografiji pregledno in izčrpno prikazal razvoj in delovanje Lackovega odreda kot tudi vse značilnosti, ki dajejo tej enoti posebno mesto v narodnoosvobodilni vojski na Slovenskem. Njegovo delo je velik prispevek k osvetlitvi narodnoosvobodilnega gibanja na vsem operativnem območju odreda, še posebej na ozemlju severno od Drave, ki je v nekaterih pogledih v zgodovini še skopo obdelano. Njegova posebna odlika je osvetlitev tudi notranjih odnosov v obravnavanih enotah, kar jim daje bolj živo in objektivno podobo. S svojimi izsledki je popravil tudi nekaj napak v dosedanjih zgodovinskih orisih. Ževartovo delo je tako nov dragocen prispevek k zgodovinopisju narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem oziroma na Štajerskem.

Izid Ževartovega dela je povečal število monografskih obdelav zgodovine narodnoosvobodilnega boja na območju Štajerske operativne cone. Zato je to tudi priložnost za ugotovitev, da so številni raziskovalci v obliki monografij in razprav obdelali posamezna vprašanja in obdobja iz zgodovine narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem, tako npr. različne vidike okupacijske politike, prve partizanske enote na slovenskem Štajerskem, delovanje Pohorskega bataljona, Pohorskega odreda, Zidanškove in Šlاندrove ter Prekmurske brigade, 14. divizije, enot Vojske državne varnosti in teritorialnih enot 4. operativne cone, s sklepnimi operacijami vred, razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na posameznih območjih, zgodovino posameznih osvobodilnih dejavnosti, pri čemer je precej razi-

skav še v teku, nekatere tudi v obliki magistrskih nalog. Monografske obdelave temeljnih problemov so eden poglavitnih pogojev za sintetične orise, in če stanje zgodovinopisja narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem poskušamo vrednotiti s tega vidika, potem lahko ugotovimo, da že prihaja čas za zastavitev načrta o celostni sintetični obdelavi narodnoosvobodilnega boja na pokrajinski ravni, zanj pa imamo že tudi dobro dispozicijo v osvetlitvi velikega deleža Štajerske v narodnoosvobodilnem boju dr. Toneta Ferenca in dr. Milana Ževarta.

Promocija monografije o Lackovem odredu se ujema s 30-letnico Muzeja narodne osvoboditve Maribor, ki ga od leta 1958 vodi dr. Ževart, in njen izid je tudi lepa počastitev njegovega delovnega jubileja. Zlasti po njegovi zaslugi so sodelavci

muzeja v večji meri kot druge sorodne ustanove razvili tudi obsežno raziskovalno delo, ki obsega okrog 500 bibliografskih enot, med katerimi jih je skoraj dve petini napisal dr. Ževart. Z okrog 180 znanstvenimi, strokovnimi in poljudnimi članki ter drugimi prispevki, monografija o Lackovem odredu je že njegova 17. samostojna publikacija – z vsem tem bogatim ustvarjalnim opusom sodi dr. Milan Ževart med najplodnejše in najuspešnejše raziskovalce zgodovine narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem.

Za izid monografije o Lackovem odredu zaslužita priznanje tudi skupnost borcev Lackovega odreda in Založba Obzorja, saj sta prispevala, da smo dobili pomembno delo v največji zbirki del o narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem, v Knjižnici NOV in POS.

Milan Ževart: LACKOV ODRED

Lackova četa, Lackov bataljon, Pohorski – Lackov odred. Založba Obzorja. Maribor 1988, Knjižnica NOV in POS, št. 29/2, 1. in 2. knjiga. Opremil Bronislav Fajon. Strani 963.

JANEZ GRADIŠNIK

ŽIVELA NEMČIJA!

Na dan, ko je Hitlerjeva vojska vkorakala v Avstrijo (12. marca 1938), je Janko Messner dobil od svojega brata Štefana debel zvezek, da bi si pisal dnevnik vanj. Pisal si ga je potem skoraj tri leta in je bratu še »danes ta dan hvaležen«, saj mu je dnevnik postal ne samo prostovoljna jezikovna šola, temveč tudi zaupna spovednica, duševni sproščevavec in duhovni spodbujevavec. Tako je vsaj rečeno v avtorjevi spremni besedi, napisani skoraj pol stoletja pozneje.

Rosen mladenič, kakršen je Messner tedaj bil (rojen 1921), si je torej občasno, ne vsak dan, zapisoval, kar je mislil in občutil v razburkanih časih na pragu druge svetovne vojne in v njeni prvi dobi. Messnerja poznamo kot moža ostrega peresa, ki brez prizanašanja zapiše vse, kar mu pride na misel, kadar opazi nekaj, kar se mu zdi vredno graje in obsojanja – Leksikon Slovenska književnost pravi, da piše »satirične groteskne novele z motivi koroškega slovenstva, polemične spise, satirično poezijo...«. Zato smo toliko bolj presenečeni, ko se v tem dnevniku predstavlja kot tako rekoč zgleden fant, namenjen duhovniškemu poklicu in sploh poln dobrih namenov in načrtov. Zelo ga sicer privlačujejo dekleta, vsak čas se navduši za katero (težko jih je razločevati), a ta čustvena navezovanja so nekako prekrita z narodnim navdušenjem – »Zame T. predstavlja zgled poštene, prijazne Slovenke.« Prav to T. Janko naposled »odstopi« prijatelju Stanku, ki jo ljubi (»Vse to sem storil zato, da bo tudi Stanko srečen v našem mladinskem krogu«), še isti dan pa lahko v dnevniku preberemo zapis o neki drugi »prelepi prijateljici«: »Tako težko sem se premagal, da se nisem zaljubil vanjo čez glavo.« Čeprav se še ni odločil, ali bi šel za duhovnika ali ne...

Če nam gre ob teh dogodbah rahlo na smeh, pa moramo z vso resnobo sprejemati poročilo o Jankovem narodnostnem delovanju, saj vsemu nacističnemu pritisku nakljub zbira okoli sebe mlajše sosolce in druge šolarje in jih narodno prebujajo s pripovedmi iz slovenske zgodovine, z učenjem materinščine in s petjem slovenskih ljudskih pesmi. Dvaindvajset let pozneje pravi Messnerju eden izmed tedanjih antinacističnih tovarišev, danes zdravnik v Celovcu: »Saj ti si bil že tedaj norec. Gestapo bi nas lahko vse po vrsti polovil in pozapr. Tvegati si ne samo svoje, ampak tudi naše življenje!« Tako hudo najbrž le ni bilo, marsikomu se nevarnost, potem ko je minila, zdi večja in hujša. A res so si ti fantje in dekleta veliko upali, in lahko si mislimo, da je bila večina izmed njih ohranjena slovenski skupnosti samo po zaslugi tega druženja in shajanja.

Če pomislimo, kako je bil avtor dnevnika mlad, je osupljivo, kako je imel slovenščino tedaj v oblasti. Za natis je, kakor pravi, »popravljal edinole kako prehudo slovnično napako«, in res jih v knjigi ni. Čudim se pa, ko berem na 59. strani: »Ali božja pravica bo neki dan tudi njih doletela...« Ali mladi Janko res ni imel v ušesih prave rabe »tudi njé doletela« ali pa je celó zdaj »popravljal« v napačni »njih«? In radi mu verjamemo, ko v spremni besedi pravi, da je besedilo dnevnika avtentično, saj zveni enotno in ubrano, noben stavek ne moti podobe, ki jo dajejo te strani o duševnosti mladeniča, kakršen je Messner pač bil. Ob vsej obilici dnevniške literature, ki jo premoremo Slovenci, je ta dnevnik vendarle redkost in dragocena izjema glede na zapisovavčevo mladost.

Prišlo mi je na uho, da sta rokopis odklonili kar dve Mohorjevi, in mislim si, da pač predvsem (ali samo) zato, ker se jima ni ujemal z duhovno podobo poznejšega Janka Messnerja. Škoda, saj tudi ta podoba ni tako enobarvna, da bi dnevnik zato zaslužil odklonitev. Mnogi so Messnerju zamerili njegovo angažiranje v Nikaragvi. Priznam, da sem sam večkrat izrekel misel (tudi avtorju), koliko več bi bilo vredno, ko bi se namesto tega bolj angažiral doma na Koroškem, si recimo

zadal nalogo, da odpravi ali vsaj zmanjša nasprotstva med razprtimi Koroškimi Slovenci. A navsezadnje ne moremo nikomur predpisovati, čemu naj namenja svoje življenje, in gotovo je vredna spoštovanja Messnerjeva misel, izražena v spremni besedi, ko na vprašanje, »ali je to zdaj vse Messnerjevo levičarstvo?«, odgovarja, da

mu za orientacijo v njegovem komunizmu »popolnoma zadošča ta sklenjen lok – od Murijeve človeške dobrote brez računov do Cardenalove revolucije ljubezni«.

Knjižica je bogato opremljena s fotografijami (Messner sam je veliko fotografiral), ki so prava obogatitev besedila.

Janko Messner: Živela Nemčija!

Iz dnevnika od 14. marca 1938 do 21. januarja 1941. Izdali Založba Drava v Celovcu in Partizanska knjiga, Ljubljana 1988.

JANEZ J. ŠVAJNCER

ZA VČERAJ, DANES IN JUTRI

Pred vsem drugim je treba najprej zapisati takole:

Knjiga Lada Ambrožiča-Novljana PO ČEM JE ZMAGA je knjiga spominov slovenskega partizanskega generala, knjiga zapisov o njegovih vtisih z življenjske poti, spoznanj ob dolgoletnih izkušnjah, vodil, do katerih je prišel. Narekovalo jo je piščevo korakanje skozi življenje – kako bi potem lahko sodil o njej nekdo, ki pripada popolnoma drugim časom, nekdo, ki še ni bil niti rojen, ko je Novljan že nosil zlate generalske trakce in zvezdice, ki ni sam skusil nič od tistega, kar je generala pripeljalo do njegovih razmišljanj in spoznanj, in ki bi mu bile natisnjene vrstice lahko dopolnilo k podobni, kot si jo je sam izoblikoval. In ker tak res ne more soditi, ta zapis ni ocena. Če bi bilo treba najti pravih besed, bi dejal, da je samo odgovor na izziv, ki ga knjiga ponuja, spet samo razmišljanje ob osebnem odnosu, brez kakršnihkoli želja po objektivnem. Kako tudi meriti s kalupom objektivnosti vse tisto z generalove ali katerekoli življenjske poti, kar je osebno in zato neustrezno za vkalupljanje v objektivnost, ko pa je tudi objektivnost zelo raztegljiva; včerašnja ni današnja in še manj jutrišnja.

Dejstvo pa je, da bodo knjigo PO ČEM JE ZMAGA še dolgo citirali.

Zakaj?

Že ob izidu je naletela na precejšen odmev. Za svojo jo je sprejela, če nekoliko poenostavim, zlasti naša alternativna misel, tudi v tisku so bili natisnjeni vroči, kritični odlomki. Knjiga partizanskega generala je izšla v letu, ko so bila najbolj usodna vprašanja na Slovenskem videti povezana z vojsko. V Ljubljani se je sodilo Janši in tovarišem, vojaška varnostna služba je sfabricirala Bogataja in še kate-

rega podobnega prevratnika, slutnja morebitnega vojaškega udara je delovala precej verjetno in zato ni nič čudnega, da si bralec Novljanove knjige išče na njenih straneh tudi odgovore, ki bi mu ob védenju o preteklosti pomagali razumeti sedanjost. Reče si, da se torej o slovenskem vojaškem vprašanju ne sprašujeta samo Nova revija in Mladina, sprašuje se celo general partizanske vojske in Jugoslovanske armade. Poleg tega je videti, da tako, kot razmišlja, ne razmišlja samo on, in če tako razmišlja vsaj del njegove partizanske generacije, nenadoma Nova revija in njeno pisanje o Slovencih in vojski ni več sovražni glas z nasprotnega brega, ampak opozorilo na odmik od izročila narodnoosvobodilnega boja. In če nas Novljan spominja na izvirno izročilo narodnoosvobodilnega boja pri vojaški organiziranosti Slovencev, potem je naš nasprotnik ta izkrivljenost in ne tisti, ki opozarja nanjo.

Kje je prišlo do izkrivljanja izročila?

Novljanov odgovor je zelo jasen, včasih celo tako zelo, da je mogoče zraven nehote pomisliti na Novo revijo in Mladino in je človeku kar nekako žal, da to ni jezik in način razmišljanja na primer Teorije in prakse, Komunista, Narodne armije in strokovnih publikacij Jugoslovanske ljudske armade, saj bi bilo tako nekaj upanja, da se bo kaj spremenilo, ne pa zdaj, ko so to samo glasovi tistih, ki stopajo po nevarni ostrini med dovoljenin in že prepovedanim.

Novljan namreč piše tudi nam, ki nismo mogli biti v partizanski vojski, saj nas še ni bilo, vendar ne ve, kako je fantu, če te pošljejo nekam daleč na jug (čeprav imaš lahko ta jug rad) v vojsko, ki ti pove, da si ji zaradi jezika tuj (čeprav imaš vojsko rad kot tako), in ki ti poleg osebne samozvesti (kar je v vojski razumljivo) vzame tudi narodno samozavest (kar je popoln nesmisel, saj naj bi se proti morebitnemu sovražniku boril prav zaradi svoje pripadnosti domovini). Partizanski slovenski generali in polkovniki, o katerih piše Novljan, so prišli v mlin nove povojne armade le kot generali oziroma polkovniki, mi za njimi pa smo prišli kot nič.

Drugi razlog:

Knjigo PO ČEM JE ZMAGA bodo še dolgo citirali zaradi faktografskih ele-

mentov. Več jih je, kot pove prvi vtis ob prebiranju in zaustavljanju predvsem ob aktualno vročih temah. Najbolj razvidni so seveda v poglavjih, ki so namenjena začetkom Ljudske tehnike, Letalske zveze in civilnega letalstva. Ta so tako zgodovinska, napisana nekako časopisno, da bi bolj sodila v katero od jubilejnih številk ustreznih glasil, toda ker so tu, jih je treba sprejeti. Problemskost, kolikor je je, je nekako tuja odnosu do drugih vprašanj v knjigi, čeprav je avtorja mogoče razumeti. Gre za pomemben del njegovega življenja in zakaj ne bi pokazal na nekaj, na kar se lahko ozre s ponosom, po drugi strani pa je res, da bi izpovedni moči knjige samo koristilo, če bi se pisec tem stranem odrekel. Z vsem drugim bralca tako zelo pri-tegne, da hoče čim več Novljana in mu je malo mar za Ljudsko tehniko.

Zanimivo pa je, da je prvo, ampak čisto zares prvo poglavje v knjigi namenjeno prav opisu smrti Franca Rozmana-Staneta, kot da bi pisec hotel odgovoriti vsem tistim, ki so pričakovali ali pričakujejo odgovor od njega, ki je bil zraven. Če se ne motim, je to v zadnjih letih drugi natančni opis dogajanja, kot ga je videl udeleženec sam. Preizkušanje novega orožja je skrit opazoval tudi črnogledi humorist Igor. Smrt poveljnika slovenske partizanske vojske je te pozornosti seveda vredna, ne nazadnje buri duhove na Slovenskem vse od leta 1944. Nesmiselno se je delati, kot da ne vemo, kako je sovražni tisk takoj po dogodku smrt predstavil kot likvidacijo poveljnika Staneta. Tudi marsikateri partizan je tako mislil in še tako misli. Mislim ni mogoče prepovedati, da ne bi videle na primer v pošiljanju 14. divizije na Štajersko pozimi tiho likvidacijo elite slovenske partizanske vojske, v mini, ki je raztrgala Staneta, odstranitev poveljnika, ki verjetno ne bi kar tako pustil razpustiti svoje vojske, kot je to storil kasneje Kveder itd. Novljanovo pisanje se možnosti nenaključnosti eksplozije seveda ne dotakne, toda opis je tak, da za kaj takega ne pušča skoraj nobene verjetnosti. Sicer pa po Novljanovem opisu potrebe po morebitni likvidaciji Franca Rozmana-Staneta niti ni bilo, saj se je Rozman »z vsem žarom priklanjal partijskim odločitvam«. Bralec ne more

drugače, kot da si odgovori, da bi tak Rozman gotovo izvršil tudi ukaz o ukinitvi svojega štaba, razpustu večine enot in razslovenjenje tistih, ki bi ostale; tudi na svoje oficirje bi pozabil in bi mu bilo vseeno, kako jih bodo novi časi metali sem ter tja.

Tudi druge občutljive teme se knjiga dotakne, to je pohoda 14. divizije na Štajersko, čeprav je general Novljan o tem napisal že posebno knjigo. Spet razbije mit o 20.000 sovražnikih, torej partizanski mit, ki je o pohodu ustvaril legendo. Doda tudi, da se je teme lotil, ker je bilo v zvezi s pohodom »veliko vprašljivih in skrivnostnih zadev«, toda veliko naprej od tega ne gre. Ali je še kaj naših vojaških strokovnjakov, ki bi morali bolj upravičeno kot on odgovoriti na vprašanje, ali ukaz o zimskem pohodu na Štajersko ni bil dejansko tudi smrtni ukaz enoti?

V zgodovinskega je pač tako, da je treba od a tudi k b in v knjigi je toliko drugih korakov, ki gredo še dlje od b, da bralec hkrati z avtorjem tudi sam vedno bolj razmišlja. Vzpon h generalu in pot vojne z revolucijo k zmagi postajata manj pomembna kot tisto, kar strani ponujajo o tistem potem, predvsem o padcu vrednot, ki bi morale ostati.

Te so tretji razlog.

Knjiga je vračanje k izvirom naše revolucije, čeprav bo mogoče pisec sam ob tej oznaki zmajal z glavo. Vendar res pomeni vračanje k idealom, zaradi katerih so stotine naših fantov in deklet odšle v gozdove, trpele in umirale, vrednot, zaradi katerih je slovenski kmet to vojsko držal pokonci. Zlasti o kmetu je napisano veliko lepega in zato bi bilo mogoče prav, da bi knjiga izšla pri Kmečkem glasu. Z njegovimi paketi bi tako prišla v tisoče slovenskih hiš na vasi, kjer bi si ob zimskih večerih, ko bi brali, rekli, da vsi tisti, ki so po zmagi odšli iz gozdov, nanje le niso pozabili. Mesta vedo malo o tem, kako zares je naša oblast zatolkla kmeta in da niso bile samo zadrage krive za prepad med njim in državo. Še danes je ostalo, da so slovenske ravnine z lepimi polji namenjene predvsem agrokombinatom, kmet pa naj bo po obrobjih in po hribih. Lepe so besede in misli, ki jih je Novljan namenil našemu kmetu in kmetijstvu.

Vračanje k izvirom revolucije je tudi njegov odnos še do česa drugega, tudi do osebnosti. Pri njem Franc Leskošek-Luka ni videti samo kot heroj. Iz opisa razgovora pri Titu, kjer je Leskošek gromko pritrdjeval popolnoma različnim stališčem, ker je pač tako kazalo, bodo pisci anekdot gotovo naredili ustrezno anekdoto. Celo smešna bo, toda po drugi strani je grozljivo brati o tem, da funkcionarji, ki so postavljali stvari na glavo, ki so odločali o usodnih vprašanjih, sploh niso mislili. Seveda ne gre samo za Luko. Novljan bi moral biti enako neprizanesljiv tudi do živečih veljakov nedotakljive vrste iz tistih časov (čeprav potem knjiga verjetno ne bi mogla iziti, kot ni na primer Fortjeva in gotovo še katera...). Tako pa je videti, kot da je po vojni oblast stopila v glavo samo tistim, ki so že mrtvi, ali pa je mogoče seveda res, da sta bila najbolj značilna predstavnika teh Leskošek in Boris Kraigher. Sicer pa Novljan lepo zapiše: »Kot komunist si nikakor nisem mogel predstavljati, da bomo po vojni postali tako ošabni, da se bomo oddaljili od ljudstva, da bomo ... tako hitro izgubili vse, kar je odlika komunista, to je skromnost v privatnem življenju, pripravljenost na odrekanje in zmožnost vzdrževanja pristnih in poštenih odnosov do ljudi. Tako pa smo se začeli z neznansko naglico obdajati z razkošjem in se razporejati ter deliti po stopnjah politične pomembnosti. Stanovali smo v vilah, ki so bile last nekdanje buržoazije, navzemali smo se tudi njenih navad in običajev... Razcvetela sta se komolčarstvo in pohlep po funkcijah. Začel se je boj za politične in družbene ter upravne položaje...« Torej

ne ta ali oni, »mi« smo bili tisti. Ali smo dandanes kaj drugačni? te sili Novljan k razmišljanju.

In še pri nečem je zelo neposreden – pri lovu.

Ne obračunava z lovom kot takim, samo s streljaštvom, ko so imeli naši imenitnejši privilegij postreliti čim več in priti do čim boljših trofejev. Njegova odkritost in kritičnost je zelo velik korak naprej od tistega, kar je o imenitnosti generalskih lovov na primer napisal Svetina v nadaljevanju Ukane. Med lovci Novljanove vrstice ne bodo našle veliko prijateljev, zlasti ne med funkcionarji, ki se še vedno gredo goste po raznih loviščih in na raznih lovih. Stari privilegij fevdalcev, ki ga je po vojni v kar najbolj izmaličeni podobi prevzela tudi naša nova gospoda, je general Novljan razgalil, kot je bilo potrebno. Ne gre samo za zajce, fazane, medvede in kar že mora pasti zaradi strasti po ubijanju, gre za značaj človeka, ki se s tem kaže, za druge lastnosti, ki so povezane s tem. In ko bomo prej ali slej tudi pri nas imeli splošne neposredne tajne volitve, bodo naši »lovci« hitro spoznali, kaj si ljudje mislijo o njih.

Vidite, tovariš Novljan, razmišljam! Mogoče tudi drugače, kot ste pričakovali, da bodo razmišljali bralci vaše knjige, toda na to, da bralec ob knjigi ne bi tudi sam razmišljal, gotovo nihče ne more računati. Za konec bi dejal, da je bila mogoče prav zato tudi natisnjena. Ali pa kot obračun s preteklostjo? Nauk za prihodnost? Za prenavo zveze komunistov? Ali pa kar za vse skupaj in za vsakega bralca, ki bo segel po njej, in kot jo bo razumel. Seči po njej pa je vredno.

ROMANTIČNI ŠARM SVOBODE

Ideja svobode je v času romantike bila posebej privlačna za južnoslovanska ljudstva, ki na začetku 19. stoletja niso imela niti še svoje države. Tako je nek Francoz, ki jih je imel priložnost sam spoznati, opozarjal angleški popotniki: »Če bi vedeli, kako monotoni so pogovori teh Slovanov! Postalo je moderno, chez nous, imeti jih za bistro in duhovite; mi pa se zdi, da jim gre po glavi le eno – misliti o ničemer drugem kot o njihovi večni nacionalnosti in svobodi!«¹

Doba romantike je imela za razvoj etnologije oziroma antropologije posebej pomembno vlogo, saj se je tedaj razvila simpatija do starodavnih družb na eni strani in interes za kulturo, jezik, običaje in življenje neznanih in daljnih ljudstev na drugi. Romantično hrepenenje po individualni svobodi, neodvisni od socialne in materialne realnosti, je gnalo romantike v iskanje neznanih dežel in odkrivanje davnih, čarobnih časov, ko so ljudje živeli v miru in sreči v svetu, ki ga civilizacija še ni pokvarila. Nič presenetljivega tedaj, če je Evropa »odkrila« Črno goro, to neznatno in ubožno, a svobodno krščansko deželico sredi mogočnega turškega cesarstva, ki se je kljub svoji neznatnosti ponosno imenovala Slobodna Crna Gora i Brda.

Na moč nenavadna je bila tam že sama pokrajina, ki jo je sir John Gardner Wilkinson angleškemu bralstvu predstavil z opisom, kakor ga je slišal od domačinov: »Ko je Bog razdeljeval kamenje po zemlji, je počila vreča, v kateri ga je nosil, in potem je vse padlo na Črno goro.«² Takšna skopa narava ni bila radodarna in življenje tam je bilo zelo trdo, vendar so bili njeni prebivalci kljub temu ponosni in dostojanstveni, ker so živeli v svobodi. »Reči, da so bili ljudje revno oblečeni, je malo; oblačila nekaterih so bila že v cunjah in v vsaki civilizirani deželi bi povečini bili boljše opravljeni kot berači. Toda zaradi tega se nihče ni čutil manj vrednega in vsi so nas pozdravili z resnostjo in spoštovanjem, vendar brez sledu servilnosti.«³ Vse to, in še posebej »dejstvo, da je Črni gori vladal edini preostali militarni škof, ki je vodil svoje drzne gorjance v vojne in zmage, jo je storilo za eno najbolj zanimivih dežel na svetu.«⁴

Že poveljnik francoskih čet v Kotorju polkovnik Violla de Sommiere, ki je kot eden prvih tujcev v drugem desetletju 19. stoletja prehodil dobršen del deželice in imel ob tem priložnost spoznati številne njene prebivalce, je poročal o njih z veliko mero naklonjenosti, čeprav je bila svobodna Črna gora potencialna ovira za širjenje francoskega vpliva na Balkanu. »V kakšno veliko zmoto so zapadle tiste osebe, ki so brez razmišljanja opisovali te ljudi kot komaj kaj boljše od barbarov in kanibalov. Črnogorci predobro poznajo slabo mnenje, ki so ga popotniki izrazili o njih, in njihov ponos je globoko prizadet zaradi tega. Zavedajoč se, da ne zaslužijo te slabe predstavitve, izkoristijo vsako priložnost, da bi odpravili njene neprijetne učinke s pogostimi pojasnjevanji.«⁵

Tuji popotniki so tedaj v Črnogorcih odkrivali ljudi, ki so živeli od civilizacije še nepokvarjeno življenje. Vajeni formalizma v medsebojnih odnosih so občudovali pristnost in toplino, ki so ju imeli priložnost opazovati in ki jih je spominjala na otroško dobo človeštva. Tako so občudovali običaj sklepanja pobratimstva, pri katerem sta se dva posameznika s slovesno zaobljubo zavezala k medsebojni pomoči, vdanosti in zvestobi. »Takšen odnos ni lasten samo Črnogorcem; je splošno človeški, star toliko kot svet; njegove najbolj znane primere predstavljata Ahil in Patraklos, David in Jonatan.«⁶

Hrepenenje po prvinskem in pravičnem svetu pri tujih popotnikih, ki so obiskali to hribovito deželico, gostoljubje, s katerim so jih sprejemali njeni revni prebivalci, je povzročilo, da je podoba Črnogorca kot barbara v njihovih poročilih spodrinila podoba prvinskega, ponosnega človeka, ki je pripravljen narediti in prestati vse, samo da bi ohranil svobodo. Ali kakor je zapisal nek angleški dopisnik Timesa z Balkana: »Zapustil sem Cetinje z občutkom, da sem razširil svoj horizont z odkritjem ljudi starega junaškega kova – prežitek Homerjevih časov, nedvomno z razvadami junakov, ki pa so preživele tudi drugod, vendar z nekaterimi vrlinami, ki bodo težko preživele nadaljnjo civilizacijo. Menim, da se je le malo Angležev moglo upreti temu vtisu in da so si mnogi zaželeli, da bi Črna gora mogla biti ohranjena nedotaknjena in nespremenjena s civilizacijo v razmišljanje, kakršno je bilo nekoč človeštvo.⁷

Namesto s prezirom in zaničevanjem, s katerim so sicer imeli evropski popotniki navado poročati o ljudstvih, ki niso bila mogočna in bogata, so s simpatijami poročali o črnogorskem občutku za čast in osebno dostojanstvo. Tako si celo angleški popotniki, ko sta na božično jutro v Črni gori videli prepevati ljudi v uniformah, nista mogli drugače, kot spoznati besede stare srbske balade za resnične v enaki meri kot so bile v časih Ivana Cernojeviča: »Latini (tj. Evropejci oziroma katoliki – op. B. J.) so bogati, oni imajo zlato in srebro ter so spretnih rok pri delu, toda Srbi imajo ponosno in kneževsko držo ter srečne, neustrašne oči junakov.«⁸

Takšna podoba ponosnih in dostojanstvenih ljudi je bila izrazito nasprotje stanju, kakršno je vladalo v drugih turških deželah. Vsi popotniki in vsi drugi, ki so poznali razmere v Turčiji, so vedeli, da so bili pripadniki podjarmljenih ljudstev tam »ponižani in malodušni«, in to celo v tolikšni meri, da so mnogi izgubili pogum in postali pohlevno podložni splošni nepravici.⁹ V nasprotju z velikimi razlikami med Turki in rajo pa razlike med uglednejšimi Črnogorci in njihovimi revnejšimi sodeželani v ničemer niso nakazovale gospodstva na eni in servilnosti na drugi strani. »Vsak Črnogorec je pred zakonom enak; vsak ima pravico nositi orožje in pravico do glasovanja v skupščini. Z izjemo družine suverena ni nobene takšne stvari kot je dedna služba; iz z izjemo suverena samega, vsakogar... kličejo preprosto po njegovem krstnem imenu.«¹⁰

V kolikšni meri je bila skicirana podoba plod romantičnega idealiziranja ali zmotnega oziroma nenatančnega opazovanja, na tem mestu ni smotno obravnavati. Za naše potrebe zadošča ugotovitev, da ni bila povsem v skladu z dejstvi, saj o kakšni enakopravnosti tudi v tedanji Črni gori ni mogoče govoriti.

¹ G. Muir Mackenzie & A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, London 1877, vol. II, p. 263.

² John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, London 1848, vol. I, p. 412.

³ W. J. Stillman, *Herzegovina and the late uprising: the cause of later and the remedies*, London 1877, p. 18.

⁴ John Gardner Wilkinson, op. cit., vol. I, pp. 3–4.

⁵ L. C. Vialla de Sommiere, *Travels in Montenegro*, in: *New Voyages and Travels*, vol. IV, London 1850, p. 55.

⁶ G. Muir Mackenzie & A. P. Irby, op. cit., vol. II, p. 270.

⁷ W. J. Stillman, op. cit., p. 26.

Njihovi stari sovražniki, »Turki«, so jih seveda videli v nekoliko drugačni luči. Tako jih je npr. Osmanpaša Resulbegović nekoč takole okarakteriziral: »Vi znate Črnogorce koji su hajini. Oni su jedni ljudi kako i zmiije; kada se ufati ciči, a kad se pusti zviždi.« (Cit. Vladislav Skarić, *Trebinje u 18. vijeku*, str. 64, v: *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 45, Sarajevo 1933, str. 39–70.)

⁸ G. Muir Mackenzie & A. P. Irby, op. cit., vol. II, p. 234.

⁹ William Denton, *The Christians of Turkey. Their condition under Musliman rule*, London 1876, p. 171.

¹⁰ G. Muir Mackenzie & A. P. Irby, op. cit., vol. II, p. 277.

Enakopravnost je namreč bila privilegij, rezerviran le za manjši del populacije. »V Turčiji in v Črni gori pomeni moški enako kot ‚despot in ženska kot suženj‘; toda razlika med dvema deželama je v tem, da je v eni ona objekt kapric in del gospodinjstva kakor je konj del gospodarjeve črede; v drugi pa je tovarna živina in njegov nadomestek pri opravljanju vseh del.«¹¹ Pri Črnogorcih je bil v veljavi tudi običaj kot drugje po vzhodu, da moški ni omenjal žene pred tujcem in se je vedno opravičil, kadar jo je moral omeniti, češ: »Da prostite, moja žena...«, kakor da bi že samo omenjanje žene pomenilo napad na njegovo digniteto.¹² Suženjski položaj žensk v črnogorski družbi je prišel morda najbolj do izraza v običaju, ki ga imenajo mnogi popotniki, namreč da je morala gospodarjeva žena poljubiti gostom roko, ko so prišli v hišo. In ko je tedanji knjaz Danilo skušal uvesti določen pravni red ter v zakoniku iz leta 1855 predpisal kot kazen za krajo »šibljikanje«, je bila novost med ljudstvom sprejeta z malo razumevanja. Batine so predstavljale »najbolj strašno sodbo, ki je bila nepredstavljiva za moškega junaka in viteza, ... zlasti za krajo kot nekaj, kar je bilo po njihovem mišljenju ne samo dopustno, ampak celo viteško. Poleg tega so smatrali, da so batine samo za živino, navadne izprience, za ženske in otroke, ne pa tudi za ljudi.«¹³

Kakor je bila podoba Črnogorcev na ta način v določeni meri ozaljšana, tako so se tuji avtorji zvečinoma zadovoljevali z dejstvom, da je bila Črna gora krščanska država in v glavnem vprašanja črnogorske svobode niso problematizirali. Sam poznam samo primer nekega francoskega zdravnika, ki naj bi po navedbah Mackenziejeve in Irbyjeve pripomnil: »Pogosto se vprašam, ‚Qu'est-ce que c'est que la liberté monténégrine? Ali ne more biti vsakdo samostojen, kdor si izbere za bivališče vrh skale? Priznam, da bi tisočkrat raje, kot da negujem takšno svobodo, bil podložnik Turku.«¹⁴ Njegova pripomba, ki se je v bistvu nanašala na možnost svobode v revščini, je bila zavržena »s precejšnjim vznemirjenjem«, vendar tudi brez pravih argumentov.

Vemo, da je francoska revolucija, ki je vzpostavila svobodo kot največjo vrednoto, njej ob bok postavila tudi potrebo po ekonomski enakopravnosti. Prepričanje, da zgolj politična svoboda še ne pomeni osvoboditve človeka, je zasidrano tudi v samo jedro marksistične misli.

Iz naslednjega primera pa bomo videli, da citirana pripomba francoskega zdravnika ni bila tako zelo neumestna. Družbe, v katerih velja osebna svoboda dejansko za najvišjo vrednoto, ne potrebujejo smrtnih kazni: nasilen odvzem prostosti velja že sam po sebi za dovolj veliko zlo. In obratno. Tako Hamurabijev zakonik, na primer, sploh ni predvideval kazni zaporov. Po navedbah Mackenziejeve in Irbyjeve pa so v tedanji Črni gori hujše prestopnike ustrelili in le za manjše prestopke krivce pošiljali v državni zapor na Cetinju. Še bolj pomenljivo je dejstvo, da je bil zapor pogosto prazen in je v času njunega bivanja v Črni gori le redko imel več kot dva ali tri prebivalce; dejansko, v revni deželi, kakor je Črna gora, so bili pozorni, da ne bi ujetništvo izrabljali lahkomišelni in leni«. Črnogorska vlada je zato terjala od zapornikov, da so si sami plačevali svojo hrano.¹⁵ In tako s tem razkrila drugo plat bleščeče medalje.

Podobne težave kot črnogorska vlada so imele nekaj desetletij kasneje tudi oblasti na Velikonočnih otokih. Tam so sicer tudi imeli zapor za najhujše tatove, vendar je tudi bil največkrat prazen, saj po besedah tamkajšnjega guvernerja »vse skupaj nič ne pomaga, ker moramo zapornike za vsak obrok jedi spuščati domov. Kakor hitro bi namreč začeli streči s hrano v zaporu, bi hotel vsakdo zagrešiti kakšno hudodelstvo, samo da bi ga vtaknili pod ključ in bi se lahko zastonj preživljal.«¹⁶

¹¹ John Gardner Wilkinson, op. cit., vol. I, p. 421.

¹² Ibidem, vol. I, p. 422.

¹³ Ilija Jelić, Šta znači kamen o vratu? Istorisko-pravna studija, Beograd 1931, str. 21.

¹⁴ Cit. G. Muir Mackenzie & A. P. Irby, op. cit., vol. II, p. 262.

¹⁵ Ibidem, vol. II, p. 264.

¹⁶ Cit. Thor Heyerdahl, Aku-aku, Ljubljana 1959, str. 40.

Kakor lahko beremo v opisu avantur dveh Angležev v Črni gori, je bila še leta 1902 izguba prostosti edina prava kazen in še te niso izvajali prestrogo. »Princ je rekel, da je omejitev, ki jo trpijo (zaporniki – op. B. J.), zadosti in tako lahko zaporniki razmeroma prosto občujejo z zunanjim svetom, dovolj hrane in ob praznikih vino in celo žganje in ples s prijatelji zunaj.«¹⁷ To pa že samo po sebi dovolj zgovorno pove, da je človek bolj preprosto in bolj zapleteno bitje hkrati kot so ga imenovali romantiki.

44 1500
25

¹⁷ Reginald Wyon & Gerald Prance, *The Land of Black Mountain*, London 1903, pp. 49–50.

Iztok Durjava, dr., kustos, Muzej ljudske revolucije Slovenije, YU, 61000 Ljubljana, Celovška 23

Socialistična likovna umetnost na Slovenskem

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 3-4, str. 393-436, slov. (angl.)

Sestavek o socialistični likovni umetnosti na Slovenskem je zgolj v podrobnostih spremenjeno in nekoliko okrajšano doktorsko delo, ki ga je avtor zagovarjal jeseni 1985. V uvodnih poglavjih se srečamo z nekaterimi teoretskimi problemi, ki so spremljali in tudi ovirali preučevanje tovrstne ustvarjalnosti. Besedilo v nadaljevanju govori o zgodovinski kontinuiteti pojava v obdobju od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne. Z novimi izsledki pri preučevanju socialnokritične likovne umetnosti se je razširil seznam njenih avtorjev. Pisec obravnava pojav kot konstitutivni del sodobne likovne prakse na Slovenskem in kot posledico njenega socialnega in družbenega angažiranja.

Avtorski izvleček

UDK 75(497.12) »189-/1941«

Iztok Durjava

Social-Critical Art in Slovenia

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 3-4, pp. 393-436

This essay on social-critical art in Slovenia is a somewhat shortened doctorate thesis, changed only in a few details, made by the author in autumn, 1985. In the introductory chapters we face some theoretical problems which accompanied the study of such creativity. The text then continues to speak about the historic continuity of this phenomena in the period at the end of the 19th century to the Second World War. With new discoveries in the study of the social-critical art also the list of its authors was expanded. The author deals with the phenomena as with a constitutional part of contemporary art praxis in Slovenia and as a consequence of its social engagement.

Author's Abstract

UDK 282+323.15(=862/863)(453.3) »1920/1940«

Milica Kacin-Wohinz, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Vloga katoliške cerkve v zaščiti jugoslovanske manjšine v fašistični Italiji (1920–1940)

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 3-4, str. 437–443, slov. (angl.)

Slovensko-hrvaška krščansko-socialna struja, legalno organizirana do leta 1928, se je načrtno upirala raznaroditvi jugoslovanske manjšine, priključene Italiji (Julijska krajina) po prvi vojni. Jedro struje so bili slovenski in hrvaški duhovniki, ki so po razpustu manjšinskih inštitucij, s podporo goriškega slovenskega nadškofa, prevzeli breme ohranjanja narodne individualnosti z gojenjem maternega jezika in narodnih tradicij v okrilju cerkve, v nasprotju z intencijami fašizma, ki je iskal v cerkvi raznarodovalni instrument. V tridesetih letih je Vatikan ugodil državi z imenovanjem profašističnih škofov v Julijski krajini. Kljub temu in kljub ostremu fašističnemu nasilju se je jezik manjšine v cerkvi in z njim narodna zavest, ohranil.

Avtorski izvleček

UDK 282+323.15(=862/863)(453.3) »1920/1940«

Milica Kacin-Wohinz

The Role of the Catholic Church in the Defence of the Yugoslav Minority in Fascist Italy

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 3-4, pp. 437–443

The denationalization of the Yugoslav minority, joined to Italy (The Julian Province) after the First World War, was opposed by the Slovene-Croatian Christian-Social movement, legally organized by 1928. The chore of the movement were the Slovene and Croatian clergy, which after the dissolution of the minority institutes and with the support of the Gorizia archbishop, took over the burden of preserving the ethnic individuality by fostering the mother tongue and national tradition under the wing of the church, in opposite to the intentions of fascism, which searched for a denationalizing instrument in the Church. In the thirties, the Vatican consented to the naming of profascist bishops in the Julian province. Despite this and despite the harsh fascist oppression, the language of the minority in the church and with this, also the ethnic consciousness, was preserved.

Author's Abstract

Dušan Nečak, dr., univerzitetni profesor, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, YU, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Jugoslavija in anšlus

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 3-4, str. 444–450, slov. (angl.)

Avtor podaja v prispevku zaokroženo podobo o jugoslovanskem odnosu do priključitve Avstrije k nacistični Nemčiji. Orisuje predvsem pronacistično politiko jugoslovanskega ministrskega predsednika dr. Milana Stojadinovića. Anšlus je takratna jugoslovanska uradna politika imela za notranjo nemško zadevo, v katero se ni vtikala, marveč jo je pozdravila. Zoper takšno politiko se je postavila opozicija z ilegalno komunistično partijo. Posebej so anšlusu nasprotovali slovenski izobraženci in predstavniki v Jugoslaviji živečih koroških Slovencev. Vsi so opozarjali na nacistično nevarnost. Da taka uradna politika ni nastala naenkrat, dokazuje avtor z dogajanjem v Jugoslaviji po prebegu avstrijskih nacističnih beguncev po neuspelem nacističnem puču poleti 1934.

Avtorski izvleček

UDK 327=(497.1) »1938«

Dušan Nečak

Yugoslavia and the Anschluss

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 3-4, pp. 444–450

The author gives a rounded out image of the Yugoslav relation to the uniting of Austria with Nazi Germany. He mainly describes the pro-nazi politics of the Yugoslav minister president, Dr Milan Stojadinović. The then Yugoslav official politics accepted "Anschlauss" as an internal German affair, into which it did not meddle but saluted. The opposition, together with the illegal Communist Party, placed themselves against such politics. The Slovene intellectuals and the representatives of the Carinthian Slovenes living in Yugoslavia especially opposed this. Everybody warned of the Nazi danger. That these politics did not happen all at once is proved by the author by fact that the Austrian Nazi fugitives fled to Yugoslavia after their unsuccessful Nazi putsch in the summer of 1934.

Author's Abstract

Božidar Jezernik, dr., univerzitetni profesor, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, YU, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Romantični šarm svobode

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 3-4, str. 472-475, slov. (angl.)

Članek obravnava poročila tujih popotnikov, ki so obiskali Črno goro v 19. stoletju in z navdušenjem poročali o njenih prebivalcih, ki naj bi živeli na način in po normah junaške dobe. Posebej so se navduševali nad črnogorsko neodvisnostjo in svobodo, nihče pa se ni vprašal, kaj to pravzaprav pomeni.

Avtorski izvleček

Božidar Jezernik

The Romantic Charm of Freedom

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 3-4, pp. 472-475

The article deals with the reports of foreign travellers who visited Montenegro in the 19th century and wrote about their inhabitants with enthusiasm, who supposedly lived in the style and norms of the heroic ages. They were especially enthusiastic about Montenegro's independence and freedom, but no one actually asked themselves what this actually meant.

Author's Abstract

V zvezi z reakcijo nekaterih bralcev na zapis razprave na posvetu ob 50-letnici smrti Albina Prepeluha-Abditusa (Borec XLI/1, stran 115 in 116) pojasnjujemo, da povzetek razprave ni bil pisan na osnovi magnetograma, temveč je avtorsko delo Igorja Lukšiča. Za morebitno drugačno razumevanje oziroma drugačen zapis formulacij, se opravičujemo razpravljalcem, ki so povzetke svojih razprav sicer v osnovnih intencah sprejeli.